

Історія держави і права зарубіжних країн

Шевченко О. О.

Вентурі. К. , 1997

Вступ

Предметом дослідження науки і курсу історії держави і права зарубіжних країн є загальні закономірності та специфічні особливості походження держави і права, їх суть, особливі форми, а також їх розвиток і функціонування у тій або іншій конкретно-історичній обстановці, в окремій країні, у хронологічній послідовності. Є різні методи дослідження історії держави і права. Один із них базується на марксистському філософському світогляді — діалектичному матеріалізмі, який вбачає основу розвитку людського суспільства у його матеріальних умовах життя. Суть його” полягає у такому: виробництво та обмін його продуктів становлять основу всякого суспільного ладу. Розподіл продуктів, а разом з ним і розподіл суспільства на класи або стани визначається тим, що і як виробляється і як ці продукти виробництва обмінюються. На думку марксистів, дія економічних факторів є вирішальною і визначальною в історичному розвитку. Це так зване матеріалістичне розуміння історії дозволило марксистам побачити боротьбу класів, боротьбу, що закінчується революцією, яка позбавляє панування один клас і ставить на його місце інший. Держава як і право, що виникають, на думку марксистів, з антагонізмом класів, завжди були тільки класовими. За допомогою держави і права панівний клас забезпечує свою перемогу у боротьбі з іншими класами суспільства.

Марксисти вважають, що без насилля суспільство не може розвиватися. Насилля, на їх думку, відіграє революційну роль у житті, і є, за словами К.Маркса, “бабкою-повитухою”, а за словами В.Леніна, “локомотивом” історії. Але ці твердження хибні.

Використання насилля свідчить про духовну хворобу як суспільства, так і його лікарів. Будь-яке насилля притягує до себе морально і психічно неповноцінних осіб. В.Ленін знав, що більшовики не змогли б прийти до влади парламентським шляхом. Тому-то не закони детермінованості історичного розвитку він узяв із пізнього марксизму, а волюнтаризм раннього марксизму, зокрема твердження, що комуністи “можуть досягти своєї мети лише насильницьким поваленням всього існуючого ладу”.

Найважливішим постулатом марксистської ідеології є: “Марксизм — це наука”. Сила цього положення в тому, що воно викидає будь-яку проблему із сфери дії простих людських аргументів. Висновки, які пропонує марксизм, є наслідком “іманентних законів або логіки виробництва”, незалежних від нашої волі, і з ними так само марно боротися, як і з настанням сонячного затемнення. Застосовувати до них категорії справедливості та гуманності все одно як до закону всесвітнього тяжіння.

Але марксизм — не наука, а світогляд. Науку-світогляд створили не вчені, а ідеологи, апелюючи до науки-дослідження. Вони брали у науці те, що підходило до їх концепції, а решту проголошували несуттєвим або ж просто замовчували. Те, що брали, тлумачили на свій розсуд, довільно. А такими методами за допомогою науки можна довести все, що необхідно.

У комуністичній ідеології панувало не діалектичне, а так зване соціоцентричне мислення — прямолінійне і примітивне, що проявлялося у повторенні відомих думок, неспроможності вийти за рамки загальновідомих цитат, підгонці матеріалу під загальні установки і характеристики. Соціоцентричне мислення породжувало у науці, у тому числі й історії держави і права, безальтернативність, культовий підхід, безликість і страх першоджерел.

Безальтернативність, наприклад, проявлялась у твердженнях, що буржуазне суспільство розвивається за відомим планом і йде в одному напрямі — до кризи і загибелі; соціалістичне — до розквіту і перемоги у світовому масштабі. Всі інші напрями, якщо вони

досліджувались суспільними науками, вважалися помилковими і шкідливими. Безальтернативність — це відмова від різних поглядів, це апологія офіційних встановлень з тих або інших питань.

Культовий підхід полягає у тому, що вчення Маркса, Енгельса і Леніна, а також їх “продовжувачів” виривалося із історичного контексту свого створення і оголошувалося єдиною науковою істиною. Зразкове марксистське одномислення, що панувало у радянській науці, догматично повторювало давно встановлені істини певного етапу конкретно-історичного розвитку людського суспільства.

Безликість полягала у тому, що ідеї того або іншого автора, пропущені через рішення партійних форумів, розпочинали самостійне життя, відривалися від того, хто їх породив, і оголошувалися лінією усієї Комуністичної партії. Хоча такі ідеї могли бути помилковими, ніхто не міг оспорювати їх, бо це означало б оспорювання колективної думки партії.

Страх першоджерел призводив до тенденційного підбору цитат, що підтверджували, на думку того або іншого автора, істинно вірні положення і висновки, зроблені з високої трибуни. Цей страх ховав зарубіжні першоджерела у закриті спецфонди літератури і добратись до них, так само як і до вітчизняних архівних матеріалів, досліднику було досить важко.

Зміна ідеологій відбувається із переходом суспільства від однієї соціально-економічної формації до іншої. Смерть ідеології така ж звичайна річ, як і смерть людини. Коли, наприклад, буржуазія вела боротьбу з феодалізмом, то історики, філософи і юристи звернулися до історії стародавніх Афін і Риму, прагнучи відшукати у ній аргументи на захист принципів політичної і релігійної свободи, рівності прав, буржуазної державності.

Панівним напрямом немарксистської історіографії є позитивізм, який протиставляє марксистській історії класової боротьби і революції еволюціонізм, тобто вчення про розвиток, позбавлений внутрішніх протиріч, перерв, стрибків, революцій.

Немарксистські дослідники заперечують вирішальну і визначальну роль економічних факторів у історичному розвитку суспільства. І це вірно. Зводити розвиток суспільства тільки до них є помилковим. Економічне становище — це базис. На його основі піднімається те, що К.Маркс назвав “надбудовою” — держава, право, релігія, філософія і т.ін. Між базисом і надбудовою існує взаємна залежність. Елементи, з яких складається надбудова (політичні партії, конституції, кодекси і т.ін.), спроможні суттєво впливати на процеси, що проходять у самому базисі. Тому курс історії держави і права передбачає вивчення також ролі елементів надбудови в історичному процесі людського суспільства.

Періодизація історії держави і права зарубіжних країн побудована на поділі історії на стародавню, середню, нову і новітню. Марксисти будують періодизацію також на основі змін суспільно-економічних формацій.

У роботі “До критики політичної економії” (1859 р.) К.Маркс накреслив шляхи слідування через соціально-економічні формації: “У загальних рисах азіатський, античний, феодальний і сучасний буржуазний способи виробництва можна позначити як прогресивні епохи економічної суспільної формації”.’ При

чину існувань “азіатського способу виробництва” Маркс вбачав у тому, що зберігається громадська, тобто колективна власність на землю. Верховним власником землі є держава, на чолі якої знаходиться деспот, який управляє за допомогою розгалуженої сітки держапарату через три відомства: військове, фінансове і громадських робіт.

Жителі перебувають у повній залежності від держави, оскільки держава безпосередньо протистоїть виробникам “у якості земельного власника і разом з тим суверена”.’ Отже, згідно Маркса, класове суспільство знає чотири формації, що змінюють одна другу — чотири способи виробництва: 1) азіатський;

2) античний; 3) феодальний; 4) капіталістичний. Панівними класами в античному суспільстві

є рабовласники, у феодальному — феодалі, у капіталістичному — капіталісти. Панівним класом за азійської форми, стверджує К.Маркс, є деспоти або держава. Це твердження — нонсенс. Адже деспот або держава не є класом.

За “азійського способу виробництва” панівним класом є правляча бюрократія деспотичної держави, тобто клас управителів, а не власників. Очевидно, Маркс побачив Якийсь зв'язок між “азійським способом виробництва” і соціалізмом. Адже він висловив думку про можливість переходу до соціалізму Індії і Росії на базі громади, тобто на тій базі, на якій склався “азійський спосіб виробництва”.

Радянські послідовники Маркса розправилися з його схемою ще на початку 30-х років. У 1931 р. у Москві проходив диспут про “азійський спосіб виробництва” і у підсумку його було ототожнено із рабовласницьким. У роботі Сталіна “Про діалектичний і історичний матеріалізм” (1938 р.) “азійський спосіб виробництва” не згадується, а дається трьохчленна схема: рабовласницьке суспільство, феодалізм і капіталізм. Існує і соціалістичний спосіб виробництва.

На нашу думку, азійський і соціалістичний способи виробництва тотожні. Вони породжують один і той же тип держави, одну й ту ж форму правління — деспотичну. За обох способів виробництва панівним класом є не клас власників, а клас управителів.

Закони розвитку суспільства марксистів вивели з законів розвитку природи. Так, зокрема, редукціонізм марксистам був підказаний ньютонівською фізикою, що зображує Всесвіт як такий що складається з “матеріальних частинок”, які взаємодіють між собою за чіткими математично вираженими законами. Але у космології Ньютона передбачалось також існування Бога-творця, і крім математичних методів він використовував у пізнавальних цілях священне писання, прагнучи розшифрувати пророцтва Даниїїла і т.ін. Усе це марксистами було відкинуто, але за фізику вони вхопились.

Еволюціонізм марксистам був підказаний космогонічною теорією Лапласа, відповідно до якої сонячна система під дією законів збереження енергії, імпульсу і моменту імпульсу виникла сама по собі із первинної газової туманності. Хоч ця конкретна модель не була доведена до кількісного розрахунку і залишалась голою ідеєю, її відразу узагальнили і перетворили у закон, а потім поширили його на живу природу, твердячи про перетворення простого в складне, чого Лаплас навіть не думав робити.

Рационалізм марксистам був підказаний програмою створення універсального алгоритму вирахування істини Лейбніца. Проте він же розробив вчення про монади — висхідну послідовність неподільних духовних одиниць, кожна з яких керує певним фрагментом видимого світу. Але марксистів монадологію Лейбніца відкинули, а ідею чистого логічного пізнання без будь-яких обґрунтувань прийняли за абсолютно вірну.

Сьогодні фізика довела неправдивість редукціонізму. Встановлено, що ньютонівська концепція матерії невірна і що “матеріальна частинка” є лише художнім образом. Ідеальне виявилось реальнішим за матеріальне. Нитки, на яких тримається видиме, зав'язуються і розв'язуються у невидимому. Псі-функції сучасної фізики по суті справи є лейбніцівськими монадами. За іронією долі виявилось, що Лейбніц був правий у тому, що ідеологи у нього відкинули.

Біології відкрилась неповна правдивість еволюціонізму, що базується на теорії природного відбору Дарвіна. Сьогодні з'ясовано, що життя не хімічна лабораторія, а видавництво. Аналіз ізотопного складу давньої сірки підтвердив, що загальна маса всього живого на Землі мільярди років тому була такою ж, як і сьогодні. Це означає, що жива природа виникла відразу у усьо-

му своєму об'ємі і чисельності, бо інакше вона не могла б вижити.

Не можна вважати раціоналізм, який український народ та деякі інші народи відчували на собі, нешкідливим. Твердження, що марксистсько-ленінське вчення всесильне, бо воно

вірне, заперечене практикою будівництва соціалізму у багатьох країнах світу.

Некритичне сприйняття еволюційної теорії змушує дивитись на людську історію як на закономірне сходження від дикості до цивілізації, а звідси недалеко й до твердження, що одні народи стоять на ранній, а інші — на пізній стадії розвитку. Дарвінівська теорія боротьби усіх проти усіх, теорія боротьби за саме тільки існування, не може бути змістом життя. Не може бути змістом історії марксистська теорія боротьби класів, ані гітлерівська теорія боротьби рас і національних шовінізмів. Не існує повного детермінізму у фізиці (це одне з найреволюційніших відкриттів сучасного природознавства), відсутній детермінізм і в історії.

Редукціонізм веде до охлократії, влади, що діє відповідно до миттєвих настроїв натовпу, слідом за чим настає влада тиранів.

Влада охлократії, як правило, з'являється під час бунту мас. Коріння бунту, як стверджує відомий філософ сучасності Хосе Ортега-і-Гассет, криються у тому, що проста людина вирішила правити світом. Вона, почувавши себе простаком, проголошує своє право на простацтво і відмовляється визнавати вищі інстанції. І комуністи, і фашисти оголошували “просту людину” основою основ: кухарка може керувати державою. Ліквідується будь-який принцип ієрархічності. Але без ієрархії і відчуття необхідності принципу ієрархічності суспільство розпадається. Якщо кожен має бути “як всі” — це означає, що ніхто не відчуває ні в кому потреби. А це призводить до герметизації особи. Герметизм і непокірність — основні риси збунтованого примітива.

Ортега вважає, що без “добірних меншин” людство втратило б свої найістотніші риси. Головна елітарна риса, в його розумінні, — це самодисципліна, це ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе нові труднощі та обов'язки.

Історичний процес, за Ортегою, не падає в руки, як дозрілий плід, а мусить бути вироблений з почуттям відповідальності елітою суспільства. Атрофія цього почуття приводить до панування концепції історичного детермінізму.

Доки маса відчуває, що еліта є елітою, вона не думає про бунт. Але коли еліта деградує або коли вона відсутня, то проста людина припускає, що у світі немає нічого іншого, а отже й найкращого, ніж вона. А це автоматично веде до виключення з життя принципу нації та націоналізму, як основного критерію та основної вартості. Бо якщо усі люди однакові, то, природно, зникає й ідея неповторності і незамінності національного багатства. Тобто, брак націоналізму призводить до того явища, що його Ортега оцінює як бунт мас.

Категорія нації автоматично накладає на людину мету й обов'язок і будує ієрархічну драбину — антипод вседозволеності. Без національної ідеї традиція і ієрархічність немислимі. Без поєднання реформ з феноменом нації суспільство приречене на загибель. Найвидатніші постаті в історії людства ті, що служили своїй нації.

Європа сьогодні, не дивлячись на економічну і політичну інтеграцію, являє собою комплекс малих націй. Ідея нації і національного почуття були її найкращими винаходами. Європа сильна своєю вічною нез'єднаністю; несприйняттям своїх націй до будь-яких спроб глобалістичного злиття. Вона залишається “Європою батьківщин”.

В Україні тривалий час була відсутня та категорія людей, яка могла б об'єднати волелюбні сили у залізний український ритм. Поява національної еліти є життєво необхідною потребою для існування незалежної Української держави.

Історія цивілізації засвідчує, що розвитком людства керують дві сили. Перша прагне підкорити людство в усіх сферах і на усіх рівнях його життя одному верховному початку, в його виключній єдності, намагається змішати і злити всю різноманітність часткових форм, подавити самостійність особи, свободу особистого життя. Один вождь і мертва маса рабів — ось останнє здійснення цієї сили. Коли б вона стала домінуючою, то людство скам'яніло б в мертвій одноманітності і нерухомості. Але разом з тим діє інша, протилежна сила: вона

прагне розбити твердиню мертвої єдності, дати скрізь свободу уособленим формам життя, свободу особі і її діяльності, під її впливом окремі елементи життя людства стають висхідними, діють виключно із себе і для себе, загальне втрачає значення реального суттєвого буття, перетворюється в щось від'ємне, пусте, в формальний закон, і зовсім позбавляється будь-якого смислу. Загальний егоїзм і анархія, множинність окремих одиниць без будь-якого внутрішнього зв'язку — ось крайнє вираження цієї сили. Коли б вона мала виключність, то людство розпалося б на свої складові стихії, життєвий зв'язок розірвався б, а історія закінчилася б війною усіх проти усіх, самознищенням людства. Обидві ці сили мають негативний, виключний характер: перша виключає вільну множинність часткових форм і особистих елементів, вільний дух, прогрес; друга негативно ставиться до єдності, до загального верховенства початку життя, розриває солідарність цілого. Якби тільки ці дві сили керували історією людства, то в ній не було б нічого, окрім ворожості і боротьби, не було б ніякого позитивного змісту; в результаті історія була б лише механічним рухом, що визначається двома протилежними силами. Але людство — не мертвоє тіло, а історія не механічний рух, а тому необхідна присутність третьої сили, яка дає позитивний зміст двом першим. Звільняє їх від виключності, примирює єдність вищого начала з будь-якою множинністю часткових форм і елементів, будує, таким чином, цілісність загальнолюдського організму і дає йому внутрішнє життя. Такою силою є духовність людини.

Два з половиною тисячоліття тому, у добу розквіту грецької культури, постала прірва між “духом” і “матерією”, тоді-то й розбилася єдність життя, поділившись на дві сфери: духовну і матеріальну. Конфлікт між цими двома штучно створеними світами — це історія кризи сучасного людства. Конфлікт мав і досі має значення не лише академічне: він проникає в усі ділянки життя, як соціальну, так і політичну. Більшовизм зробив з “матеріалізму” зброю, щоб знищити свободу людської думки, — це одна крайність. Друга крайність — “ідеалізм”, піднесений на постамент божества, який має виправдовувати втечу від жорстокої реальності і звільнення від усіх обов'язків боротися за краще і духовно багатше життя на Землі.

На думку видатного французького філософа П'єра Тейяра де Шардена (1881—1955) протиріччя між духом і матерією немає;

матерія так само “божеська”, як і дух. Дух і матерія — це не дві речі, а два стани, два обличчя однієї і тієї ж космічної Субстанції, залежно від напрямку, з якого її спостерігають.

Усе в космосі починається від матерії; але навіть найелементарніша матерія має своє нематеріальне ядро. Матерія перебуває в безупинному русі, постійно оновлюючись і вдосконалюючись. У ній від початку закладено потенцію життя. Упродовж сотень мільйонів років від появи життя розвивалась у живій клітині свідомість, доки з'явилась мисляча, самосвідома істота, людина. Початок життя, вважає П'єр Тейяр де Шарден, це перший грандіозний стрибок у розвитку буття, поява людини — другий. З людиною прийшов і дух.

На думку де Шардена еволюція мала і матиме за мету з'єднати світ із своїм творцем. Еволюція не лише має напрям, а й сенс, а саме: дедалі більше одуховлення матерії, вдосконалення і збагачення свідомості, поєднання усіх елементів існування в стані найвищої аморизації людства і космосу взагалі.

В окремі періоди розвитку цивілізації духовність відступала на задній план, але вона не зникала, проте у кризових випадках вона об'єднувала людство, давала йому наснагу для боротьби за виживання. Так було, наприклад, у роки другої світової війни, коли демократія перемогла фашизм. Духовність бере гору під час різноманітних стихійних лих, епідемій, екологічних криз та ін.

Зараз розпочався процес посиленої цивілізації і одуховлення:

спрощується соціальна структура кожного суспільства, а отже й народу, держави і права. Людство прагне досягти максимального напруження свідомості. Розвиток матеріальної сторони в еволюції людства немислимий без необхідного розвитку думки і збагачення свідомості. Людству необхідно більше досліджувати, більше думати, більше пізнавати, більше єднатись, більше любити. Подальший розвиток духовності сприятиме об'єднанню двох сил, що спрямовують розвиток людської цивілізації. Це сприятиме подальшій демократизації окремих суспільств.

Комуністична ідеологія стверджувала, що у демократії є свої береги — держава, закон, право. Усе це ніби правильно, але якщо тільки слова викласти у зворотному порядку. Коли на перше місце ставиться держава, ущербу зазнає особа. Коли ж підкреслюється пріоритет права, мається на увазі рівність особи і держави, взаємна відповідальність один перед одним.

Право, як вічна справедливість, має бути першим. Закон має визнавати примат права, а не бути довільним диктатом держави. Держава ж має визнавати верховенство права. Антагонізм права і закону зникає там, де реально функціонують три гілки влади, незалежні одна від одної і які стримують одна одну.

Держава і право Стародавнього Єгипту

Процес утворення стародавніх держав на території Єгипту відбувався поступово. На початку IV тисячоліття до н.е. населення Єгипту проживало окремими громадами, ради і старійшини яких займалися розподілом води, створенням іригаційних систем. Громади об'єднувались в області (на грецькій мові — ном), які протягом століть зберігали свої давні назви (“Сокіл”, “Зміїна гора”, “Шакал”, “Заєць”, “Чорна корова”), свою замкненість. Давньою базою нома, очевидно, було плем'я. На чолі кожного нома був “цар”, він же верховний жрець місцевого релігійного культу, мав також титул “начальника каналу”.

На рубежі IV—III тисячоліть до н.е. у Єгипті існувало 40 номів. Їх об'єднання проходить у III тисячолітті до н.е. Спершу виникають два царства — Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. У період так званого Раннього царства (XXX—XXVIII ст.ст. до н.е.) вони об'єднуються. Це сталося у період правління фараона Нармера (Менеса).

Утворення і розвиток Стародавнього царства (2800—2400 рр. до н.е.) свідчило про значний розвиток економіки, культури та військової могутності Єгипту. У цей період розширюється і удосконалюється зрошувальна система, значного розвитку сягають ремесла, зокрема обробка дерева, каменю, металу, глини, папірусу, вичинення шкіри.

Головною господарською і суспільною ланкою Стародавнього царства залишалась сільська громада. Існували особливі громадські ради, які були органами судової, господарської і адміністративної влади на місцях. Вони реєстрували акти купівлі-продажу, стежили за станом зрошувальної системи та виконували деякі судові функції, зокрема розглядали справи, пов'язані з сімейним правом, в тому числі і спори про спадщину. У вирішенні таких справ брали участь і родичі як позивача, так і відповідача.

Розвиток виробництва веде до розподілу праці, й у зв'язку з цим стає не тільки вигідно, але й необхідно залучати додаткову робочу силу. Цю додаткову робочу силу давали головним чином війни. Військові полонені, яких раніше вбивали, набувають вартості, їх залишають живими і використовують як робочу силу. Так виникає рабство.

Загарбницькі війни, зростання продуктивності праці, а також використання рабської сили ведуть до майнового розшарування єгипетського суспільства. Це веде до загострення протиріч у суспільстві, до значних конфліктів. У кінці існування Середнього царства (кінець III тис. до н.е. — XVII ст. до н.е.) сталося переможне повстання збіднілих мас населення. Повстанці захопили владу у державі, перерозподілили майно, знищили документи, що забезпечували права і привілеї заможних осіб. Це повстання значно

послабило державу, і Єгипет стає здобутком азійських племен гіксосів, які панували над ним більше ста років. Перемога над ними фіванського царя Яхмоса I призвела до об'єднання Єгипту: утворення Нового царства (XVI—XII ст.ст. до н.е.).

У період існування Нового царства досить часто проводились релігійно-соціальні реформи. Під час царювання Ехнато-на (Аменхотепа IV) (1419—1400 рр. до н.е.) багатобожжя було замінено на віру в одного бога Атона. Проте у період правління наступників Тутанхатона (Тутанхамона) (1400—1392 рр. до н.е.), Хoremхеба (середина XIV ст. до н.е.) цю реформу було ліквідовано. Це був період боротьби жерців і родової номової аристократії проти царської влади. У цій боротьбі гору взяла царська влада, і номархи змушені були повністю підкоритись фараонові. Країна була розділена на два великих адміністративних округи на чолі з намісником фараона. Округи ділились на області на чолі з особливим чиновником, при якому був писар. На чолі міст і фортець стояли начальники, що призначались фараоном. Управляв всією країною верховний чиновник — візир (джаті). У його руках зосереджувалась вища військова, а також верховна судова влада. Він контролював і податкове управління.

У період Нового царства великого значення набувають загони найманців, на чолі яких стоять кадрові офіцери. Досить часто військові командири наділяються функціями цивільних чиновників. В одному із джерел зазначається, що “начальник воїнів керує спорудженням каналів”, а його “заступник постачає каміння для будівництва і перевозить статуї”.

Розвиток ремесла, торгівлі і земельних відносин вів до подальшого майнового розшарування, загострював відносини у суспільстві. Єгипетські фараони прагнули вжити заходів, спрямованих на усунення причин, що вели до відкритої боротьби у суспільстві. За фараона Бокхоріса (732—726 р.р. до н.е.) було заборонено перетворювати у рабів єгиптян — неспроможних боржників. За Ямоса II було проведено реформи, що обмежували свавілля чиновників. Він, за словами грецького історика Геродота, видав для єгиптян закон, за яким кожен єгиптянин був зобов'язаний щорічно повідомляти обласному начальнику усі свої засоби до життя; той, хто цього не зробить або хто не може довести, що він живе на законні засоби, карався на “смерть”.

Єгипетська держава перестала існувати після могутніх ударів перських завойовників. У 525 р. до н.е. перський цар Камбіз у битві при Пелузіумі розбив єгипетські війська і завоював Нове царство фараонів.

Панівним класом у єгипетському суспільстві були жерці, цивільні і військові чиновники. Жерці ділились на групи відповідно до кількості культів. На чолі кожної групи стояв верховний жрець, який керував усім персоналом, що служив даному богові. Особливий розряд складали царські жерці, які завідували культом царя — бога. Жерці не тільки відправляли релігійні культи, але й займали важливі посади у державі.

Єгипетські жерці одержували прибутки у вигляді податей і дарунків фараонів. Жерці, наприклад Фів, щорічно у вигляді податей одержували біля 52 кг золота, біля 1090 кг срібла, 289 530 штук птахів, 847 великих тварин і т.ін. Фараон Рамзес V подарував їм 421 362 одиниці різних тварин, 864 168 арур орної землі (арура — 2735 м²), 433 ділянки садів, 83 кораблі, 65 міст у Єгипті та Сирії. Фараон Тутмос III (1503—1491 рр. до н.е.) по-”жертвував храмові Амона велику кількість орних земель, садів, тварин, а також 878 голів полонених азійців і негрів, три підкорених міста, “які мали платити щорічну данину Амонові”.

Жерці звільнялись від усіляких робіт на користь царя, від сплати будь-яких податей, від утримання царських гінців і т.ін.

Привілейовану верхівку у єгипетському суспільстві становила аристократія, що складалася

із нащадків родоплемінної знаті, а також із вищих військових і цивільних чинів держави, писарів, із рядів яких виходили вищі сановники Єгипту. Жалування чиновники одержували натурою. Крупні чиновники одержували і земельні наділи, що передавались у спадщину. Вже у III тисячолітті до н.е. відбувається зростання великого землеволодіння. Із автобіографії царедворця Метена (біля 2900 р. до н.е.) видно, що він успадкував після свого батька тільки малих тварин. Але ставши спочатку писарем, а потім перебуваючи на посаді номарха різних номів, він придбав 200 арур родючої землі, будинок довжиною 200 і шириною теж 200 ліктів, а також чисельну кількість працівників. Деякі помістя таким чином передавались у спадщину, а деякі знаходились у тимчасовому користуванні у зв'язку із посіданням даної посади.

Основну масу населення у Стародавньому Єгипті становили псевдовільні селяни. Одні селяни жили на державній землі громадами, і кожен селянин мав у користуванні наділ землі, за який сплачував державі ренту. Інші були прикріплені до землі, що була пожалувана царем храмам, сановнику або воїну, і повинні були крім плати на користь держави, віддавати частину врожаю храмам чи певним особам (від 1/3 до 5/6 врожаю). Деспотична держава змушувала селян працювати на спорудженні іригаційних систем, палаців, Храмів, пірамід. Мобілізовані селяни у багатьох випадках становили і гігантські армії єгипетських фараонів.

Розвиток продуктивних сил призводив до розшарування сільських громад. Окремі селяни розорялись, втрачали свої земельні наділи, ставали бідняками. Утворювався прошарок дрібних власників (неджес), серед яких виокремлювались заможні господарі. Саме з них походили жерці, чиновники, писарі, торгівці. Це були так звані “сильні неджес”. Найбідніші селяни називались шуау або хуру.

У Стародавньому Єгипті існували і раби. Джерелом рабства були війни. Набуті на війні раби були власністю царя, тобто держави. Надаючи землю у володіння храмам і чиновникам, фараон разом з тим надавав їм і рабів для обробітку землі. Раби мали сім'ю і своє майно. У випадку вчинення рабом злочину, його ув'язнювали у державну в'язницю. Держава дозволяла рабам шукати притулку у храмах, скаржитись на жорстоке ставлення свого господаря. Відпущений на волю раб користувався правами вільної людини.

Міське населення не було однорідним. Існували видатні жерці, чиновники, торгівці, ремісники.

Ремісники працювали на державних рудниках і в майстернях по десять осіб під наглядом управляючого. Серед ремісників виділялись кваліфіковані художники, скульптори, архітектори. Заможні жили в особливих кварталах міст.

На чолі держави знаходився фараон — деспот. Його влада була необмеженою і він прирівнювався до бога сонця Ра. За життя фараона перед ним схилялись як перед земним богом. Обожнювання фараона знайшло відображення у єгипетському мистецтві: як правило, він зображувався у вигляді могутнього і красивого царя, народженого від бога сонця і смертної жінки. Ідеологія обожнювання фараона провадилась за допомогою урочистих церемоній, обрядів і свят. Він був верховним жерцем, суддею, військовим начальником. Йому формально належала і вся земля у країні.

Будівництво каналів, спорудження водоймищ було непідсилене не тільки окремим господарствам, але й цілим громадам. Для виконання таких робіт необхідно було об'єднувати значні зусилля, які завжди вели до концентрації влади. Саме у гідравлічних спорудах фараонів і необхідно шукати те, як виникла їх бюрократичне централізована держава. Ніл постійно вимагав нагляду і проведення робіт, а це викликало необхідність загального нагляду і керівництва.

Другою особою у країні був візир — джаті, глава усього бюрократичного апарату, який поєднував як адміністративну, так і судову влади. Йому доповідали про свої справи усі

чиновники, незалежно від свого рангу. Він керував здійсненням судової функції у державі. Йому належала і вища судова влада. Він був головою великої ради десяти, яка, очевидно, була вищою судовою інстанцією в Єгипті і разом з тим одним із органів управління. Він був начальником усіх царських скарбниць, усіх державних складів і керівником усіх царських робіт.

Зберігач печатки, або головний скарбник, завідував державними складами, в яких зберігались натуральні надходження. Головному скарбникові підкорялись два скарбники царя, які завідували каменоломнями та мідними рудниками. Вони виконували також функції військового і морського міністрів.

Окрім цих осіб візирю підпорядковувались доглядач “білої палати” і доглядач двох царських житниць.

Важливу роль відігравав “начальник усіх царських робіт” — архітектор царя і міністр громадських робіт.

На нижчих щаблях існував розгалужений бюрократичний чиновницький апарат, який вів облік всього державного господарства, стягував податі, управляв царськими угіддями і складами, завідував поліцією і судом. Доступ у ряди чиновників

був, очевидно, відкритим для всіх вільних у Єгипті. Дрібний чиновницький люд одержував жалування натурою, а видатні чиновники забезпечувались земельними наділами з умовою несення служби.

Армія у Стародавньому Єгипті складалася із ополченців.

Збройними силами, як правило, командував представник царської сім'ї. Постачанням зброї і всією військово-господарською частиною завідувало військове відомство — “Будинок зброї”, на чолі якого перебували представники вищої знаті або навіть царевичі. У цілому ж, у період Стародавнього царства військові посади займали не професіонали, а рядові чиновники. ' - Розгалужений бюрократичний чиновницький апарат намагався нажитися за рахунок визиску селянства та міських жителів. Але навіть у той час принципи моралі у поведінці чиновників брали гору. У “Повчанні Аменемопе”, наприклад, зазначається: “Не усувай межового каменю і межі поля... Не прагни захопити лікоть землі і не порушуй меж (земельної ділянки) вдови”.

У Стародавньому Єгипті формально вся земля належала фараонові, тобто існувала державна власність на землю. Фараон передавав її у тимчасове володіння, у квазівласність, за висловом французького єгиптолога Ревійю, храмам, воїнам, представникам службової знаті, сільським громадам. Управління землею, що перебувала у володінні сільських громад, здійснював староста — ксерп. У будь-який час фараон (держава) міг позбавити особу або громаду права володіння землею, якщо володільць не виконував своїх обов'язків перед державою. Фараон (держава) міг змушувати володільців виконувати будь-які повинності на користь держави. Це і є характерною ознакою азіатського способу виробництва, за якого панівним класом є клас чиновників і за якого основною масою виробників є не раби, а уярмлене населення країни.

Земля, що перебувала у володінні храмів та окремих осіб, у деяких випадках ставала предметом купівлі-продажу, дарування, оренди. У I тисячолітті до н.е. арура землі продавалась за один дебен (91 г) срібла, в той час як вартість рабині становила чотири дебена і один кіте срібла (373,1 г), а раба — 20 дебенів срібла (1820 г). У “Повчанні Аменемопе” згадується чоловік, “який здає людям земельні наділи в оренду”. Отже, власність на землю лише номінальної зйавляе”--адержавою.

Рухомі речі були предметом приватної власності. Тяглові тварини і реманент, які фараон жалував разом із землею, переходили у власність особи і могли відчужуватись.

Зобов'язувальне право виникало, насамперед, із договору купівлі-продажу, який здійснювався послідовно трьома актами: 1-й — угода між покупцем і продавцем про

предмет купівлі-продажу із вказівкою на те, що плата здійснена повністю; 2-й акт носив релігійний характер і був підтвердженням договору клятвою, яку давав продавець; 3-й акт вводив покупця у володіння землею. Він проходив перед судом, і потім ім'я покупця реєструвалось у поземельних книгах замість імені продавця. Пізніше другий акт перестав діяти. Право власності переходило лише з передачею речі, тобто із введенням у володіння. Поширеним видом договору був договір позики. Об'єктом його були як гроші, так і продукція сільського господарства. Фараон Менес видав закони, за якими заборонялось брати позику, не закладаючи мумію свого батька або ж свою власну мумію, яку не можна було поховати до тих пір, поки не буде сплачено борг. За законами фараона Бокхоріса було заборонено перетворювати боржників у рабів, а селянам дозволялось здійснювати відчуження і заклад своїх наділів.

Існували договори найму майна, тобто передача його у тимчасове безкоштовне користування наймача. Якщо раб або рабіня, взяті у найм, виявляться хворими і непрацездатними, то їх власник мав повернути все, що він одержав у подвійному розмірі. Псування орендної речі не звільняло наймача від сплати всієї орендної суми платежів. Оренда землі для виробництва сільськогосподарських культур здійснювалась на один рік.

Єгипетська сім'я характеризувалась наявністю пережитків матріархату. Були розповсюджені шлюби між братами і сестрами. Діти йменувались не стільки по батькові, скільки по матері (син такої-то). Серед родичів батько матері і її брат були у найбільшій пошані.

Жінка займала в сім'ї високе становище, у джерелах вона називається “володаркою дому”. Шлюб укладався через договір, і жінка виступала самостійною стороною. За шлюбним договором дружина зберігала своє майно, а чоловік зобов'язувався сплачувати певні суми на її особисті витрати. Розлучення було абсолютно вільним. Діти володіли і розпоряджались своїм майном вільно. Усі діти успадковували майно нарівно незалежно від статі.

Єгипетському праву був відомий і заповіт.

Серед видів злочинів виділяються злочини проти держави, проти особи і майнові злочини. Видами покарань були: смертна кара, членопошкодження, ув'язнення, тяжкі примусові роботи (каторга), штраф, виставлення біля ганебного стовпа.

У випадках зради або повстання карались смертною карою не лише винні у скоєнні злочину, але й їх матері, сестри; їх участі зазнавала вся сім'я.

Смертна кара застосовувалась також за вбивство тварини, яка присвячувалась богові (кішки, сови), за викидання нечистот у Ніл, розриття могил, чаклування.

За розголошення державної таємниці відрізали язик. За підроблення грошей відрубували руку. У випадку шлюбної зради дружині відрізали ніс, а її партнера кастриували. Така ж кара застосовувалась і до гвалтівника.

Судочинство у цивільних і кримінальних справах було однаковим. Кримінальні, як і цивільні справи, порушувались за скаргою потерпілого, якому дозволялось підтримувати звинувачення. Він же мав вказувати і міру покарання.

Судочинство велось у письмовій формі. Своє рішення суддя не вмотивовував. Він просто мовчки прикладав до лоба особи, що виграла процес, зображення істини, яке він носив на шії.

Доказами у судовому процесі були: показання і клятва свідків, скаржника; огляд місця подій, тортури.

Джерелом права Стародавнього Єгипту був звичай та закони.

Держава і право Стародавнього Вавилону

Починаючи із сивої давнини, у нижній течії рік Тигр і Євфрат, на півдні Месопотамії

(Межиріччя) проживав народ, що називався шумери. Чи були шумери корінними жителями цього району, як про це говорять їх легенди, чи прийшли здалеку — невідомо.

Уже в VII тисячолітті до н.е. Шумер переживає період переходу від первісного ладу до класового суспільства. Виокремлюється скотарство, ремесло відокремлюється від землеробства, починається обробка металів. У сім'ї і суспільстві стверджується панування чоловіка. Родова громада перероджується у територіальну (сільську) громаду.

Постійна необхідність регулювати розливи великих річок, осушувати затоплені і зрошувати засушливі райони спричинила необхідність спорудження великої і складної іригаційної системи. Примітивна техніка вимагала використання праці великої кількості людей. Тому полонених, захоплених під час військових дій, перетворюють у рабів.

Отже, на руїнах родового ладу виникає класове суспільство, а разом з ним і держава.

Перші держави на території Месопотамії виникають на початку III тисячоліття до н.е. Господарськими, політичними і культурними центрами держав були міста, які об'єднували навколо себе сільські поселення. Нам відомі такі міста-держави як Еріду, Ур, Ніппур, Умма, Урук, Лагаш. Ці міста-держави постійно вели між собою війни. Майнове розшарування у цих містах-державах породжувало у суспільстві досить гострі конфлікти. Так, у 2370 р. до н.е. у Лагаші відбулося повстання під керівництвом Урукагіні.

У місті-державі Лагаші проживало біля 36 тис. дорослих повноправних чоловіків, а всього тут нараховувалось 120—180 тис. жителів. Вони культивували половину всієї землі (1—2 тис. км²). Верховним власником землі була держава. Квazівласниками були сільські громади, храми, окремі особи.

Праця на храмовій землі давала заробіток 15—20 тис. чоловік населення Лагаша. Ці люди, очевидно, були орендарями храмової землі або ж обробляли її за плату. Чиновницька знать захоплювала храмові і громадські землі. Із документів того періоду ми дізнаємось про земельні набутки у розмірі ста і більше гектарів. То громади, а то й окремі особи змушені були продавати по 150—300 га землі, а покупцями постійно були правителі міста і знать.

Повстання під керівництвом Урукагіні було переможним. Він повернув храмам їх попередню власність, збільшив щомісячні виплати селянам, що працювали на храмовій землі, заборонив насильницьке відчуження громадських земель та інших речей. “Ніякий жрець уже не заходить до саду бідняка... Якщо у підданого народився гарний осел, а його начальник скаже: “Я хочу його купити у тебе”, а господар не бажає цього, то хай за те його не переслідує начальник” (як було раніше). Прагнення відновити попереднє становище було нездійсненним. Через шість років режим Урукагіні був ліквідований правителем сусіднього міста-держави Умми Ентеменою. Але в цей час почали проникати на південь Межиріччя семіти-амореї. Шумерійські міста, ослаблені міжусобицями, стали легким здобутком завойовника, який вперше в історії проголосив ідею всесвітньої монархії і зумів її здійснити на величезному просторі. Цим завойовником був знаменитий Саргон, керівник загону, що складався із 5400 воїнів.

Саргон та його наступники — саргоніди прискорили розвиток державності у стародавньому Шумері. Вони завдали поразки старій родовій аристократії шумерійських міст, яка боролася проти сильної центральної влади. У цей період скорочується кількість великих помість, розвиваються ремесла і торгівля. Недарма купці Шумеру вважали Саргона богом-покровителем торгівлі.

У північній Месопотамії підноситься у своєму значенні місто Вавилон, який став біля 1895 р. до н.е. центром незалежної держави. У XVIII ст. до н.е. Вавилон підкоряє не тільки Шумер, але й увесь район від Перської затоки до Сирії. Засновником імперії й найвидатнішим царем був Хаммурапі (1792—1750 рр. до н.е.).

Царювання Хаммурапі було ознаменоване успішними війнами, будівництвом,

встановленням для всієї країни єдиного культу (бога Мардука), введенням спільного зводу законів.

Імперія Хаммурапі протрималась біля двох століть. У неї із самого початку її існування було занадто багато ворогів, змушених терпіти гніт. У 1595 р. до н.е. багате місто було захоплене і пограбоване хеттами, а у 1518 р. до н.е. воно було захоплене гірським племенем каситів.

Панування каситів ознаменоване політичним і культурним занепадом Вавилону, який продовжувався до VII ст. до н.е., коли виникла могутня Ново-Вавилонська держава. Їй довелося вести вперту боротьбу проти Єгипту і Асирії. У 605 р. до н.е. вавилонська армія під командуванням Навуходоносора II (605— 562 рр. до н.е.) вщент розбила об'єднані єгипетсько-асирійські війська. Проте у 538 р. до н.е. Вавилонська держава стала об'єктом нападу перських військ царя Кіра, і Ново-Вавилонське царство припинило своє існування. Вавилонія була ліквідована і приєднана до могутньої Перської держави.

У своїх головних рисах вавилонське суспільство нагадує єгипетське. Ми бачимо тут світську і релігійну знать, чиновництво, професійних воїнів, селян, ремісників, купців і різні категорії рабів.

Звертає на себе увагу поділ людей на дві категорії: авілум (“син людини”) і мушкенум. Дослідники не можуть дійти згоди, у чому різниця між цими двома категоріями людей. Коли мова йде про захист майнових прав, то авілум і мушкенум виступають як повноправні члени суспільства; але при спричиненні шкоди, нанесенні образи або каліцтва у привілейованому стані знаходиться авілум; його захищає і більший розмір штрафу й інше більш суворе покарання, що загрожує напаснику. Гонорар, який сплачують лікарю, є більшим для авілума і меншим для мушкенума, що також підкреслює принизливіше становище останнього (ще менше коштувало лікування раба).

На наш погляд, авілум і мушкенум — це чиновники вищого і нижчого рангів, які за свою службу отримували майно від царя. Звідси зрозумілий захист їх майнових прав. Разом із тим і у середовищі авілум не було рівності. “Якщо, — сказано у законах Хаммурапі, — авілум вдарить по щоці авілума, але вищого за своїм становищем, ніж він сам, то його мають бити канчуком привселюдно; якщо вдарить рівного собі, то сплатить одну міну срібла” (ст.ст. 202, 209).

Найчисленнішу масу населення становили селяни. Не дивлячись на високі врожаї, які давала зрошувана земля у Месопотамії (сам — 36 і навіть сам — 50), становище селян було досить тяжким. У юридичних документах кінця II тисячоліття до н.е. вони закладають земельні наділи, дружину, дітей. Потребуючи землі, тварин, семенного зерна, селяни брали позику, розмір якої сягав 20—33%.

Якщо вавилонянин заборгував і не може повернути борг, то він, або його син чи дружина, має відпрацювати у будинку кредитора три роки. Якщо, наприклад, син боржника, що працює на кредитора, помер через погане ставлення до нього, то відповідно до законів царя Хаммурапі (ст.116), син кредитора також повинен померти.

Верховна власність держави на землю стримує розвиток як приватновласницьких відносин, так і рабовласництва. Держава контролювала розмір лихварського проценту, ціну найманої праці. Так, наприклад, ст.257 законів Хаммурапі встановлює, що плата наймиту, що виконує сільськогосподарські роботи, повинна становити вісім курру хліба на рік (курру = 252,6 літрів), а відповідно до ст.274 законів Хаммурапі, поденна плата землекопові має становити п'ять ше срібла, а теслі — чотири ше (те = 0,046 г).

Закони царя Хаммурапі встановлюють, що двірцевий раб або раб мушкенума, який одружиться з вільною жінкою, не обмежується у своїх правах. Діти від такого шлюбу є вільними (ст.175), і вони успадковують половину майна батька, а інша половина ставала власністю господаря (ст.176). Вартість раба у кінці XIX ст. становила 13 сиклів срібла (сикль = 8,4 г).

У добу Нововавилонського царства раби мали право власності на землю, будівлі та інше майно. Вони користувалися правом давати позику, наймати для роботи наймитів, виступати у суді як свідки, позивачі та відповідачі. Тобто, вони були повноправними суб'єктами цивільно-правових відносин. Разом з тим вони були зобов'язані виплачувати своєму господареві щомісячну плату.

У вавилонській державі існували спеціальні агенти-тамкари, які займалися лихварством, торгівлею та іншими операціями. Тамкари купляли землю у тих володільців, які з якихось причин не могли відбувати повинності царю, і продавали її тим, хто такі повинності був спроможний виконувати. Тамкар викупляв воїна з полону, а потім стягував затрати з нього, чи з Громади або храму.

Праця ремісників контролювалась спеціальними державними наглядачами. Вони ж займалися і збутом продукції. Проте ковалі, теслі, пивовари користувалися певною самостійністю, об'єднуючись в професійні цехи. Досить незалежними були лікарі, писарі, ворожбити та ін.

Необхідність проведення великого обсягу зрошувальних робіт, розвиток торгівлі із сусідніми країнами і досить часті війни вимагали централізації адміністративного управління. У період існування міст-держав на чолі їх стояли правителі (патесі). Господарське життя міста-держави зосереджував у своїх руках верховний чиновник — нубанда. Він керував землеробством, пов'язаним із штучним зрошенням, у його компетенції була роздача земель, видача сільськогосподарських знарядь, управління харчовими складами і царською скарбницею. Він очолював цивільну палату, у віданні якої було укладення договорів між окремими особами. До складу фінансово-податного відомства входили податкові інспектори — машкім. Пізніше з'являються посади військових командирів. Так поступово формуються державні відомства.

Об'єднання міст-держав у єдину централізовану державу перетворює колишніх самостійних правителів (петесі) у намісників царя (лугаля), простих чиновників, що дослухаються до його наказів. Тепер петесі слабо пов'язані зі своїми містами. Царі досить часто переводять їх із одного міста в інше. В їх руках зосереджуються адміністративні, фінансово-податкові і судові функції.

Зовнішнім проявом могутності царів є їх обожнювання. Окремі з них проголошують себе навіть богами. На їх честь будуються храми, складаються гімни, їх статуям приносяться жертви. Вищі жрецькі посади зосереджуються у руках царя.

Оформлення міцної державної влади посилює царську юрисдикцію. Законодавча, виконавча, судова і релігійна влада зосереджується у руках царя. В управлінні державою він спирався на складний бюрократичний апарат, через який він управляв країною, збирав податі, придушував опір пригноблених мас.

Особливу турботу цар проявляв до армії. Професійні воїни наділяються землею, яка є платою за їх службу. Купівля-продаж земельної ділянки воїна була суворо заборонена. Дорослий син воїна, якщо він бажав стати солдатом, зберігав за собою наділ батька.

Судові функції здійснювались спеціальним чиновником, проте були і якісь судові колеґії, що склалися із “літніх знаменитих людей міста”. Жерці брали участь у процесі лише тоді, коли вони давали клятву свідків. Вони засвідчували законність угод, брали участь у процедурі ордалій.

Судова влада у межах громади здійснювалась “старшими й іменитими людьми”. Проте з плином часу громадські і храмові суди втрачають своє значення. Судові функції переходять до чиновників, що призначаються царем: намісників (шаканакку) і правителів місцевості (рабіанум).

За зміну судового вироку на суддю накладали штраф і забороняли йому в майбутньому виконувати судові функції. Існували особливі судові посади поліцейських або судових

виконавців, судових гінців і писарів.

Цар був вищою касаційною або апеляційною інстанцією, він користувався правом помилування у випадку смертного вироку.

Джерелом права у Стародавньому Вавилоні був звичай. Поряд із звичаями досить рано з'являється закон, необхідність якого диктувалася прагненням пом'якшити протиріччя, що виникали у суспільстві. Законодавство стимулювалось і досить раннім розвитком товарно-грошових відносин, внутрішньою і зовнішньою торгівлею.

Найдавнішими законами були закони царя Ум-Намму (кінець III тисячоліття до н.е.), закони Ліпід-Іштара, закони Білалами (початок II тисячоліття до н.е.) та закони царя Хаммурапі (1792—1750 рр. до н.е.).

Стародавні закони були спрямовані на захист справедливості, гідності і честі людини. Так, наприклад, у Законах Ур-Намму вказується, що вони спрямовані на те, “щоб сироту не віддавали під владу заможного, вдову — під владу сильного, людину сикля (бідного), щоб не віддавали під владу людини міни (заможної)”. Закони царя Хаммурапі також були спрямовані на те, щоб “засяяли в країні істина і справедливість, щоб сильний не притісняв слабого, вдову і сироту”.

Законник царя Хаммурапі складається з 282 статей. Збереглося лише 247 статей. Вони були висічені на діоритовій скелі із зображенням Хаммурапі у молитовній позі перед богом Сонця і Правосуддя — Шамашем.

Законник не скасував дію звичаєвого права. У ньому було закріплено договірну і судову практику, яка склалася у добу правління Хаммурапі. Певний вплив на законник мала тогочасна релігія, яка відрізнялась специфічними рисами. У законнику розрізняються поняття гріха (порушення волі божої) і злочину. Людина могла вчинити гріх навіть не підозрюючи про це, а злочин передбачав вину. Божа кара падала на грішника не розрізняючи ні суб'єктивної, ні об'єктивної сторони гріховного діяння. Уникнути її можна було за допомогою жерця навіть без каяття. Царське правосуддя вважалось неминучим, так само як і каяття. У законнику відсутня будь-яка система викладення норм:

норми цивільного права чергуються з нормами кримінального і процесуального. Разом з тим у законнику існує внутрішня логіка викладу правового матеріалу: норми права групуються по предметах правового регулювання. Так, наприклад, статті 6—25 присвячені праву власності, статті 42—88 регулюють операції з нерухомістю і відповідальність за правопорушення стосовно них, статті 127—195 присвячені шлюбно-сімейним відносинам, статті 196—214 — захисту особи, а статті 215—282 — праці та засобам виробництва.

Характерною рисою Законів царя Хаммурапі є їх незавершеність. Вони, зокрема, не зачіпали міжгромадських відносин, відносин громади з державою та інших, які, очевидно, регулювались звичаями.

Як уже зазначалося, земля у Вавилоні була державною власністю. Цар роздавав земельні наділи у володіння з умовою несення служби. Разом з земельними наділами надавався реманент, тяглова худоба, а то й раби.

Ділянки землі, надані чиновникам і воїнам, залишаються за ними до тих пір, поки вони перебувають на службі і переходять до синів, коли ті несуть ту ж службу. Це так зване майно ілку. Земля, будівлі та інше майно ілку були вилучені з цивільного обігу: їх не можна було ні купити, ні продати, ні закласти за сплату боргів і т.ін. Якщо хто-небудь купить поле, сад і будинок воїна (редума, баїрума), то договір вважається недійсним. У ст.37 Законів Хаммурапі говориться: “Якщо людина купить поле, сад або будинок редума, баїрума..., то його табличку (документ з глини) треба розбити, і він втрачає своє срібло. Поле, сад і будинок повертаються їх господарю”.

Власник майна ілку зобов'язаний особисто нести військову службу на користь держави. У ст.26 Законника зазначається:

“Якщо реду́м або баїру́м, якому наказано йти у похід, не піде або, найнявши найманця, пошле його замість себе, то цього реду́ма чи баїру́ма треба вбити; найнятий ним може забрати його будинок”. Якщо воїн попадає у полон, то ілку передається його дорослому синові з умовою несення ним служби. Якщо ж син малолітній і не може нести службу, то матері надається третина поля і саду, щоб вона могла його виховати.

Якщо воїн не буде обробляти ілку протягом трьох років, а хтось інший заволодіє ним і візьме на себе всі зобов'язання, пов'язані з володінням, то перший власник втрачає на землю свої права (ст.30).

Земля, що перебувала у користуванні сільської громади, також не відчужувалась; відчужувати її можна було тільки на користь царя.

Зобов'язання впливали із договорів і деліктів (спричинення шкоди). Власнику речі надавалась можливість вимагати її повернення, де б вона не опинилась. Якщо володар речі буде посила́тись на те, що він її купив, то власник повинен представити свідків; те ж саме має зробити і володар. Коли допит свідків покаже, що було продано чужу річ, то власник одержує свою річ, володар — гроші, а продавець визнається злодієм і його мають вбити. Якщо ж володар речі не матиме свідків, то він — злодій і його теж треба вбити. Якщо ж позивач не зможе доказати, що річ його, то він брехун, і його треба вбити як наклепника.

При купівлі-продажу речі її передача супроводжувалась символічним покладенням ломаки. Предметом купівлі продажу були тварини, зерно, поля, сади, будинки, раби. Купівля-продаж здійснювалась як за наявні гроші, так і в кредит.

Існували договори як особистого, так і майнового найму. Договори оренди, як правило, заключались на один рік. Орендна плата за землю становила 1/3 або 1/2 врожаю, а за сад — 2/3. Орендар не звільняється від плати власнику поля, якщо він не виростив врожай. У цьому випадку він має сплатити стільки ж, як і сусід. Якщо ж він закинув поле, то повинен його обробити й у такому вигляді повернути власникові.

Якщо наймана тяглова худоба гинула із-за того, що наймач не доглядав за нею належним чином, то він зобов'язаний повернути нову. “Якщо людина найме бика або осла, а у степу його загризе лев, то збиток покладається на його господаря” (ст.244).

Договір особистого найму укладався на умовах оплати праці з розрахунку 9—11 сиклів на рік. Якщо ж найнятий кидав роботу до закінчення строку, то він втрачав право на одержання винагороди.

У Вавилоні був досить поширений договір позики. До появи Законів Хаммурапі неспроможний боржник попадав у боргову кабалу і, таким чином втрачав волю. Закони Хаммурапі встановили трьохрічну кабалу. Якщо кредитор самовільно захоплював майно боржника, то він мав його повернути та ще й при цьому втрачав усе дане ним у позику (ст.113). Цей факт свідчить про те, що держава не терпіла свавілля з боку будь-якої особи. Розмір процентів по позиці становив: 33% за позичене зерно і 20% — за гроші. За договором поклажі на зберігання віддавали гроші, зерно, фініки, метали, документи. Договір поклажі укладався обов'язково у присутності свідків. За нестачу зерна той, хто прийняв його для зберігання, мав повернути нестачу у подвійному розмірі. Така ж відповідальність передбачалась і тоді, коли той, хто прийняв річ на зберігання, заперечував це. За необгрунтовану вимогу повернення речі винний теж сплачував подвійну вартість (ст.126).

У Стародавньому Вавилоні шлюб укладався також по договору. Допускався шлюб вільного з рабинею, а вільної жінки з рабом. Діти у таких випадках були вільними. Але після смерті чоловіка-раба половину майна успадковував господар раба.

Викупна плата не була обов'язковою умовою шлюбного договору (ст.139). Якщо наречений відмовлявся від шлюбу, то він втрачав свою викупну плату, а коли батько нареченої відмовлявся віддати її заміж, то викупну плату він мав повернути у подвійному розмірі.

Посаг був власністю дружини, хоча і переходив у користування чоловіка.

Шлюб був моногамним. Проте чоловік міг одружитись вдруге і залишити першу дружину як свою рабину, коли вона “буде поступати бездумно, буде розоряти свій дім або зневажати своїм чоловіком”. Якщо дружина безплідна, то чоловік може узяти собі наложницю.

Жінка могла вільно укладати угоди, купувати й орендувати майно, займатися ремеслом, торгівлею, лихварством.

Чоловік міг розірвати шлюб у будь-який час. Дружина ж могла вимагати розлучення лише у виключних випадках: а) у випадку необгрунтованого звинувачення її у зраді; б) у випадку зради чоловіка і зневажання нею як дружиною; в) у випадку залишення чоловіком хати і місцевості; г) у випадку, коли дружина хвора, а чоловік бере наложницю.

Якщо чоловік потрапляв у полон, то дружина могла взяти шлюб вдруге, коли у неї не було засобів для прожиття. Діти успадковували майно порівну; разом з дітьми успадковувала майно і дружина.

У законах царя Хаммурапі відсутні згадки про кровну помсту, проте існують пережитки первісних відносин. До них можна віднести:

а) відповідальність за злочин усієї селянської громади у тих випадках, коли злочинець невідомий (ст.ст. 23, 24);

б) відповідальність дітей за злочини батьків (ст.ст. 116, 210, 230). “Якщо будівельник... спричинив смерть синові господаря дому, то треба вбити сина цього будівельника”, — говориться у Законнику Хаммурапі;

в) принцип таліону, який застосовується при визначенні покарання (око за око, зуб за зуб, перелом кістки за перелом кістки).

Принцип таліону застосовувався стосовно рівних у правовому відношенні осіб: авілума до авілума. Так, коли авілум виштрикне око авілуму, то треба виштрикнути око йому (ст.196).

Проте коли він це вчинить стосовно мушкенума, то виплачує винагороду, а якщо виштрикне око рабу, то сплачує господарю половину його вартості.

Серед видів злочинів вирізняються злочини проти держави, проти особи, майнові злочини. Існували такі види покарань:

смертна кара, членопошкодження, тілесні покарання, накладення знаку безчестя, вигнання із рідної місцевості, грошові стягнення.

Смертна кара застосовувалась: за вбивство, за брехливе звинувачення у вбивстві, за неправдиві свідчення, коли звинуваченому загрожує смертна кара, за наклеп, за крадіжку майна, що належить палацові або храмові, за крадіжку із зломом стіни, за крадіжку під час пожежі, за крадіжку раба, за надання притулку рабові-втікачу, за грабунок.

Різниця між цивільним і кримінальним судочинством, очевидно, не було. Звинувачення у суді підтримувала приватна особа. Доказами під час судочинства були: клятва, свідчення окремих осіб, письмові акти, а також ордалії (випробування підозрюваного водою).

Держава і право Стародавньої Індії

Найдавніші індійські держави виникають у III тисячолітті до н.е. Територію Індії населяли чисельні племена і народи, які самостійно виробили своєрідні форми культури, зокрема в техніці землеробства.

Археологічні розкопки, що проводились у Мохенджо-Даро і Хараппі, дають можливість думати про існування державної влади, про майнову диференціацію суспільства. Важливим Видом господарювання було землеробство; існували різноманітні ремісничі виробництва, була розвинена торгівля. Майнове розшарування сприяло появі держави.

У середині III тисячоліття до н.е. на територію Індії проникають кочові племена аріїв, які частково відтіснили місцеве населення у гори, а частково знищили його. Арії запозичили у туземців осілий землеробський побут. “Арій” на санскриті означає аристократ, шляхетний у

протилежність “анарія” — нижчий, яке застосовувалося до корінного населення.

Для суспільного ладу Індії епохи аріїв характерним було існування сімейної і сільської громади, у якій зростала і зміцнювалась влада патріарха. Громади управлялись радами на чолі із старостою. Розвиток продуктивних сил вів до майнової диференціації, до появи прошарку заможних людей. З них виокремлюються люди, що керували господарством громади і відправляли релігійні обряди — брахмани, а також військові вожді — кшатрії. Ці групи становили прошарок заможної громадської аристократії. Прагнення цієї аристократії зміцнити своє привілейоване становище призвело до появи особливої соціальної системи, так званої кастової системи, системи варн.

Індійська система варн поділяла все суспільство на чотири основні групи, своєрідні стани: 1) варна жерців (брахманів);

2) варна воїнів (кшатріїв); 3) варна землеробів, ремісників і Торговців (вайшіїв); 4) варна шудр (бідняки, що перебувають у майже рабському стані).

Релігійна система вірувань Стародавньої Індії обґрунтовувала кастову систему і привілеї трьох вищих варн тим, що вони були створені обоженням “прабатьком всіх істот” Пуруші: жерці — із його вуст, кшатрії — із його рук, вайшії — із його стегон, а шудри — із його стоп. У відповідності з цим брахмани мають виконувати обов'язки жерців, кшатрії — керувати і вести війни, вайшії — займатись землеробством, тваринництвом і торгівлею, а шудри — слугувати вищим варнам. Кожна варна була замкненим станом. Брахманські закони забороняли кровозмішення між варнами, а також перехід й однієї групи в іншу.

У цілому система варн мала зміцнити привілейоване становище завойовників над корінним населенням, закріпити панівне становище родової аристократії.

Відсутність джерел не дозволяє простежити процес утворення індійської державності. Правда, у староіндійському епосі Рігведі відображено епоху, коли вожді племен обирались Н9 народних зборах. Збори вільних воїнів збереглися і в епоху існування спадкової монархічної влади.

Письмові джерела свідчать, що, починаючи з середини I тисячоліття до н.е., в Індії існувало декілька держав, серед яких виділялись Магадха і Кошала. У V ст. до н.е. Магадха об'єднала навколо себе області, розташовані між Гангом і Гімалаями. До її складу було включено і царство Кошала. У 327 р. до н.е. війська Олександра Македонського завоювали значну частину території Індії. Визвольна боротьба, що незабаром розпочалася, завершилась утворенням у Північній Індії великої держави на чолі з Чавдрагуптою. У роки правління сина Чавдрагупти Біндусара (297—272 рр. до н.е.) до складу індійської держави було включено частину Афганістану і Білуджистану.

Найбільшого розквіту індійська держава досягла у роки правління сина Біндусари Ашоки (272—232 рр. до н.е.). Було об'єднано в єдину державу майже всі землі Індії. Після смерті Ашоки держава розпалась. Біля 100 р. до н.е. у Північну Індію вторглися племена саків, які створили тут Індо-Скіфську державу.

В історичній літературі існують розбіжності стосовно визначення соціально-економічної формації Індії. Відомі дослідники історії Індії Г.М.Бонгард-Левін та Г.Ф.Ільїн вважають, що у I тис. до н.е. в Індії існувало рабовласницьке суспільство, а спеціаліст із стародавньої історії Індії Є.М.Медведев — що феодальне.

На нашу думку, у Стародавній Індії існував, як і в Стародавньому Єгипті і Вавилоні, азіатський спосіб виробництва. Правове становище окремих категорій населення визначалось не соціально-економічним положенням, а належністю до тієї або іншої варни.

Найвище становище у суспільстві займали брахмани. Вони мали монопольне право тлумачити закони і давати поради представникам інших варн. Брахмани мали навчати Ведам (священним книгам індусів), вивчати їх, приносити жертви за себе і за інших, давати й отримувати підношення. За вченням брахманів між ними і кшатріями має існувати зв'язок

і взаємодопомага:

“Без брахмана не процвітає кшатрій, без кшатрія не процвітає брахман; брахман і кшатрій, об'єднавшись, процвітають і в цьому, і в тому світі”. Брахман визнавався володарем всього сущого. Він міг вимагати від членів інших варн всього, чого бажав. Особа брахмана була недоторканою. Його вбивство тягло за собою тяжку і мученицьку смерть.

До варни кшатрійів належали цар і всі представники апарату управління державою. Закони Ману покладали на цю варну обов'язок охороняти підданих, здійснювати жертвоприношення і вивчати веди. Головний же їх обов'язок полягав у здійсненні влади і несенні військової служби. Економічне становище окремих членів варни брахманів і варни кшатрійів було неоднаковим. В них поряд із власниками великих багатств були і незаможні, деякі кшатрії, наприклад, за несплату боргів попадали у кабалу.

Варна вайшійів була найчисельнішою. Її членам наказувалось пасти тварин, добре розбиратися у вартості коштовностей, у якості товарів і турбуватися про збільшення свого майна. Члени цієї варни мали створювати все необхідне як для свого власного прожитку, так і інших.

Члени варни шудр формально не були рабами. У законах Ману зазначалось: “ Але одне заняття Владика (Ману) вказав для шудри — смиренно служити трьом іншим варнам”. Шудри були особисто вільні, мали право володіти майном, жили своїм сім'ями. Але “шудра не повинен нагромаджувати багатства, навіть маючи таку можливість, оскільки шудра, набуваючи багатство, пригноблює брахманів”.

Рабство в Індії мало патріархальний характер. Його джерелом було: полон, народження від раба і рабині, перетворення у рабів вільних за борги і злочини. Разом з тим зазначимо, що раби-землероби жили громадами, мали свої сім'ї, а кшатрії забирали у них лише частину вироблюваного ними продукту, не втручаючись у їх повсякденне господарське життя. Стародавні індуси називали їх даса (раби). У великих маєтностях працювали не стільки раби, скільки наймити-кармкари.

За формою правління Індія була монархією. На думку деяких дослідників, вона не була деспотичною, оскільки влада монарха нібито стримувалась самоізоляцією сільських громад та релігійно-етичними нормами, що наказували виконувати особливу дхарму — обов'язки: охороняти підданих, опікувати малолітніх, вдів, хворих, організовувати роботи по ліквідації стихійних лих, запобігати голодові.

Разом з тим влада царя (раджі) обожнювалась. Брахмани вчи-цЛИ, що цар є бог, і його накази треба виконувати як такі, що надходять від божества. У законах Ману прямо сказано, що цар є “велике божество з тілом людини”.

В управлінні державою цар спирався на апарат бюрократії, що складався із брахманів і кшатрійів. За законами Ману цар мав призначати сановників із “хоробрих, досвідчених у військовій справі, шляхетного походження і випробуваних”. Цар призначав чиновників як центрального, так і місцевого управління. Особливе місце у бюрократичній ієрархії займали радники царя — мантрини і махаматри. З них складався дорадчий колегіальний орган, у якому брали участь також представники міст.

Країна поділялась на провінції, на чолі яких стояли царевичі; провінції — на округи, на чолі з окружним начальником, що “думає про всі справи”. Сільські області склалися із 800, 400, 200 і 10 селищ, їх очолювали відповідні управителі, які отримували жалування безпосередньо від царя. Найважливіші проблеми селянської громади вирішувались на сходах жителів селян. Тут існували старости і рада старійшин.

Отже, цар в управлінні державою спирався на розгалужений бюрократичний чиновницький апарат. Окрім того, цар формально вважався власником усієї землі, тобто існувала державна власність на землю. Володільцями землі були селянські громади й окремі особи. Очевидно, інституту права приватної власності на землю не існувало.

Джерелом права у початковий період існування індійської держави був звичай. Специфічною особливістю права Індії було те, що на нього великий вплив робила релігія, яка зобов'язувала дотримуватись спеціальних дхарм — правил поведінки. Дхарми наповнені і релігійним, і моральним, і правовим змістом. Вони були створені брахманами і базувались на нормах звичаєвого права, судовій практиці та узаконеннях царя. Брахмани привносили до дхарм свої релігійно-етичні та правові уявлення, що відображали їх світогляд.

Особливе місце серед дхарм (дхармашастр) займають Закони Ману (II ст. до н.е.). Закони Ману являли собою творчість різноманітних шкіл брахманів і були учбовими посібниками. Можна сказати, що Закони Ману були зводом релігійних, етичних і юридичних настанов, які можна розділити на три групи: 1) різні релігійні накази брахманів; 2) норми, що регулюють організацію державної влади і взаємовідносини з громадянами; 3) норми цивільного і кримінального законодавства. Збірник ділиться на 12 глав, а кожна глава складається із великої кількості віршів (шлок).

У період настання кризи родоплемінної системи (VI—V ст. до н.е.) виникає буддизм, який стає релігією міських жителів. Згідно вчення Будди всі люди рівні, незалежно від того, до якої варни вони належать. Хоча проповіді Будди були спрямовані проти засилля брахманів і проти існування вар, він закликав відмовитись від відвертої боротьби.

З розвитком феодалізму, який призводить до зникнення міських громад, буддизм відтісняється на другий план, і в XII ст. він практично зникає. Знову посилюється брахманізм, який дістав назву індуїзму. Основною постаттю індуїзму є брахмани — земні боги, а Шіва — єдине верховне божество, що становить абсолютну єдність духовного і матеріального буття.

Поява Законів Ману ознаменувала якісно новий етап розвитку правової думки в Індії. Вона все більше підпадає під світський вплив і пристосовується до потреб практики. У пізніших дхармашастрах більше уваги приділяється договірним і майновим відносинам, відповідальності за їх невиконання. З Законів Ману Правові норми стають більш упорядкованими і класифікованими. Вони стали базуватись на основі вісімнадцяти приводів (норм) судового розгляду.

У відповідності із Законами Ману перша група приводів судового розгляду стосується зобов'язань, що випливають із договорів: несплата боргу, заклад, продаж чужого, неповернення взятого; потім слідує норми, що стосуються несплати жалування, скасування купівлі-продажу, спору господаря з пастухом; потім ідуть норми, що стосуються злочинів-деліктів:

про межу, наклеп, крадіжку, вбивство, насилля, подружню зраду.

Наступні норми судового розгляду стосувались порушення норм сімейно-шлюбного і спадкового права.

Отже, внутрішня логіка системи викладення норм не дає можливості розділити їх на норми цивільного і кримінального

права. Не дивлячись на різноманітність дхармашастр, вони взаємно

впливали одна на одну і були взаємно пов'язані. Усі вони пов'язані спільністю релігійно-філософських концепцій та принципів, на яких вони базувались. Це полягало у понятті суті дхарми, закріпленні нерівності варн, ритуальної чистоти індуса, системи поведінки з метою очищення, у тому числі і за злочини. Зміст, межі дії норм визначені священними джерелами — ведами.

Важливим джерелом для вивчення староіндійського права є політико-економічні і юридичні трактати, серед яких вирізняється Аргхашастра — “наука про політику”, яка присвячена питанням державного ладу, цивільному, кримінальному і процесуальному праву.

Із вказаних джерел ми дізнаємось про набуття права власності та її види.

Як уже зазначалось, приватного права власності на землю в Індії не існувало. Рухоме майно перебувало у приватній власності. Свобода розпорядження такою власністю була досить широкою. Староіндійському праву були відомі такі правомірні способи набуття власності, як одержання спадщини, знахідка, купівля, здобич, позичка під проценти, виконання роботи, одержання дарунку від добродійних людей.

Майно, здобуте на війні, належало тому, хто його захопив. Право власності набувалось також у результаті володіння. Якщо власник речі не вимагає її повернення від добросовісного володільця протягом десяти років, то він втрачає на неї всі права. Виморочне майно представників трьох нижчих варн переходило у власність царя.

Зобов'язання у староіндійському праві впливали із договорів та з деліктів.

Об'єктом договору купівлі-продажу були всілякі рухомі речі належної якості, ваги, об'єму. Продавцем міг бути лише власник речі. Продавець, що вказував покупцеві на всі недоліки речі, звільнявся від покарання. Договір купівлі-продажу міг бути розірваний протягом десяти днів після його укладення.

Поширеним був договір позики. Його об'єктом були гроші та продукти сільського господарства. Забезпеченням позики була особа боржника, його родичі, майно. Якщо боржник не міг вчасно повернути борг, то він зобов'язаний був його відробити. Проте кредитор нижчої касты не міг змусити боржника вищої касты відробляти борг. Закладати особу можна було лише на певний строк. “Але для аріїв, — говориться в Артхашастрі, — не повинно бути рабства”. Продаж вільних у рабство карався у кримінальному порядку.

Держава встановлювала проценти за позику: для брахмана 2% на місяць, кшатрія — 3%, вайшія — 4%, шудрі — 5%. Зауважимо, що на відміну від Вавилону в Індії Закони Ману наказували царю штрафувати боржника, який скаржиться на кредитора, що самочинно домагається виплати боргу.

Договір найму передбачав, що норма оплати роботи працівника має становити 1/10 частину врожаю. Наймит, що не виконував певного обсягу роботи, штрафовався; йому навіть не оплачували незакінчену роботу, якщо він захворів.

Згідно договору поклажі зберігач не ніс відповідальності, якщо річ було вкрадено або змито повінню.

Договори, укладені п'яним, божевільним і рабом, вважались недійсними. Такими ж вважались і угоди, які укладались шляхом ошукування.

Староіндійське право регулювало і шлюбно-сімейні відносини. Найпоширенішими були шлюби, коли жінка набувалась чоловіком подібно речі. Передача батьком нареченої жениху давала йому владу над дружиною. Дружина не мала повної правоздатності, її майно передавалось чоловікові, який мав турбуватись про її прожиток і захист.

Причиною для розірвання шлюбу було: безпліддя подружжя, подружня зрада, соромна поведінка, невідома відсутність, погане ставлення. Якщо чоловік мав декілька дружин, то старшою серед них була дружина із вищої варни.

Після смерті батька майно успадковували лише сини. Найстарший син успадковував додаткову частку у розмірі 1/20 всього майна. Дочки усувались від спадщини, проте їх брати повинні були виділити зі свого майна по 1/4 частині, як посаг для своїх сестер.

У нормах кримінального права спостерігаються значні пережитки первісного ладу: 1) відповідальність сільської громади за злочин, здійснений на її території, коли злочинця не виявлено;

2) вигнання злочинця. Індійському праву були відомі державні злочини, злочини проти особи, честі, майнові злочини.

Оскільки у Стародавній Індії не існувало чіткої межі між приватноправовим правопорушенням (деліктом) і злочином, то і поняття злочину не існувало. Закони при

розгляді конкретних злочинів виходять із загальних принципів і понять: з визнання форм вини (умисел або необережність), рецидиву, співучасті, необхідної оборони та ін. Так, вбивця уникав покарання, якщо він вбив, захищаючи себе, жінку або брахмана. За словесної образи або дії бралось до уваги стан злочинця, відсутність умислу та ін. Пом'якшуючими обставинами визнавалось лихо або нещастя, якого зазнав злочинець.

Рецидив, групове вчинення злочину визнавались обставинами, що обтяжують відповідальність. Бралось до уваги також статус злочинця і потерпілого, вік, стать, родинні зв'язки, приналежність до варни.

Той, хто піднімав руку на особу вищої варни, втрачав руку, якщо бив ногою — ногу, якщо плював — відрізали губи, якщо хапав за чуб — відрізали обидві руки.

Якщо злочинець і потерпілий належали до однієї і тієї ж варни, то за поранення стягували штраф, а якщо потерпілого було скалічено, то злочинця виганяли з поселення.

Кшатрій, що звів наклеп на брахмана, платив штраф у розмірі 100 пан (пан — 9,76 г срібла), вайшія — 150—200 пан, шудра підлягав тілесному покаранню. За наклеп на кшатрія брахман платив 50 пан, вайшія — 25 пан, шудра — 12 пан. Коли ж піудра лаяв когось із вищої варни, то йому відрізали язик.

Значну увагу староіндійське право приділяло майновим злочинам, розрізняючи насильницькі дії для привласнення речі у присутності власника і крадіжку — за відсутності власника. Покарання залежало від вартості вкраденого і варнової приналежності злочинця. Злодій, спійманий на місці злочину, карався смертною карою. Смертній карі підлягали злодії, що крали із царських комор і храмів, за крадіжку слонів, колісниць.

Крадіжка зерна, тварин та інших речей вартістю більше 50 пан каралась штрафом в 11-кратному розмірі вартості вкраденого.

Збирання фруктів, коріння, дров і трави для теарин не вважалось злочином. З цього прикладу можна зробити висновок, що староіндійське право мало і гуманний характер.

Особливу увагу староіндійське право приділяло злочинам проти сім'ї. Зрадливу дружину зацьковували собаками, а її коханця клали на розпечене залізне ліжко. За згвалтування, коли гвалтівник не був з однієї і тієї ж варни з потерпілою, відрізали пальці, а рівний за становищем сплачував великий штраф. Коли ж шудра мав статеві зносини з жінкою вищої варни, то його кастрували.

Дхарми рекомендували раджі стримувати злочин ув'язненням, кайданами та різними тілесними покараннями, а також смертною карою. Брахмани не підлягали смертній карі, їх таврували і виганяли з варни та країни.

Усі дхарми стосовно чоловіка і дружини свідчать про принизливий стан жінки у староіндійському суспільстві. За Законами Ману <дівчинка, молода або літня жінка нічого не мають діяти за своєю волею, навіть у (власному) домі. У дитинстві жінка має підкорятись батькові, у молодості — чоловікові, після смерті чоловіка — синам. Жінка ніколи не повинна бути самостійною. Вона не повинна бажати розлуки з батьком, чоловіком або синами. Залишаючи їх, вона прирікає обидва (і своє, і чоловікове) сімейства на зневагу... Вона повинна слухатися того, кому можуть віддати її батько або брат...”

Головним призначенням жінки було народження і виховання дітей, які вважались поряд з тваринами основним багатством. Дружина вважалась частиною чоловіка, і право на неї зберігалось за померлим, а тому вдови не могли одружитися вдруге. Існував навіть звичай самоспалення вдів під час похорон чоловіка.

Хоча дхарми не заохочували полігамію, проте чоловік міг привести в дім ще одну дружину, якщо перша була злою, марнотратною або схильною до п'янства. У Законах Ману записано: “Коли дружина не народжує дітей, то іншу можна взяти на восьмому році, коли народжує дітей мертвими — на десятому, коли народжує тільки дівчаток — на одинадцятому, але якщо розмовляє грубо — нехайно”.

Шлюбний вік для жінки становив 12 років і для чоловіків — 16 років. Шлюби жінок з вищих варн з чоловіками нижчих варн заборонялись.

Розлучення дозволялось з причин жорстокого ставлення одного до іншого або з причин взаємної ненависті.

Жінка, як правило, не допускалась до успадкування майна. Але особлива власність жінки після її смерті успадковувалась як синами, так і дочками.

У Стародавній Індії існували царські і громадські суди.

Вищою судовою інстанцією був той суд, де участь брав раджа “разом із брахманами і досвідченими радниками”, або судова колегія (сабха), що складалась із призначеного раджою брахмана, “оточеного трьома суддями”. Тлумачити норми права у суді міг брахман, кшатрій або вайшій. Окрім того, спеціальні судді розглядали кримінальні справи, здійснювали “нагляд за злодіями”. Більшість справ розглядалась судами громади за вар-новою ознакою.

Різниці між цивільним і кримінальним процесами не існувало. Розгляд справи міг початись лише за вимогою позивача або потерпілого. Сторона, що звернулась до суду, підтримувала звинувачення. Доказом були свідчення, цінність яких залежала від того, до якої варни належав свідок. За відсутності свідків вдавались до ордалій, яких було п'ять видів: зважування, (коли зважуваний вдруге ставав легшим, то його визнавали винним), вогнем (коли підозрюваний брав розпечене залізо у руки і не залишалось опіків), водою, отрутою. Велике значення мала також клятва.

Держава і право Стародавнього Китаю

Держава Стародавнього Китаю формується у XVIII—XII ст.ст. до н.е. Біля 1400 р. до н.е. вождь Пань Ген збудував на р.Хуан-хе місто Шан, яке і дало назву всій державі. У XII ст. до н.е. ця держава була завойована чжоуськими племенами, які створили свою державу Ін (XII—VIII ст.ст. до н.е.).

Тривалий час в економіці держави Шан-Інь велику роль відігравали полювання і рибальство, потім тваринництво (західні області Китаю), а в епоху Ін — землеробство; розвиваються різноманітні ремесла: обробка дерева, каменю, ткацтво і навіть металургія. Проте це господарство мало примітивний натуральний характер. Це пояснюється існуванням замкнених громад і громадським землекористуванням.

У період Шан-Інь велике значення відігравала патріархальна сім'я. Панування чоловіка і батька, уярмлення жінки були типовими рисами китайської патріархальної сім'ї. Авторитет батька санкціонувався державною владою.

У цей період велику роль у житті старокитайського суспільства відігравала родова аристократія, яка входила до ради старійшин, що існувала при царі (вані). Члени царського клану займали вищі посади у державному і військовому управлінні. Першим у цій групі був найближчий помічник царя, який зосереджував у своїх руках все управління країною. Інколи ця посада переходила у спадщину. Цьому верховному чиновнику підкорялись начальники трьох відомств: військового, фінансового і відомства громадських робіт.

Цар (ван) вважався не тільки намісником бога на землі, але і його земним образом. Його називали “сином неба”, “заступником неба”, він вважався посередником між людьми і силами природи.

У VII—III ст.ст. до н.е. Китай розпався на декілька держав. Проте у період царювання Цінь Ші Хуавді (246—210 рр. до н.е.) знову було відновлено єдину централізовану державу.

Ні єгипетська, ні вавилонська історія не зберегли даних про урядові заходи, що переслідували б порядки, які існували в громаді, або ж стимулювали їх припинення. Такі приклади дає нам історія Стародавнього Китаю. У середині IV ст. до н.е. Шан Ян провів реформу, якою було узаконено вільний продаж і купівлю землі; чоловікам, які жили в

одному будинку і разом вели господарство (синам, що після смерті батька спільно вели господарство), наказано було розділитись. У той же час в інтересах держави було збережено і зміцнено кругову поруку. Кожні п'ять селянських сімей складали початкову ланку — п'ятидворку. На чолі її стояв староста, що відповідав перед державою за поведінку кожного із своїх людей. П'ять п'яти-^ дворок складали село, п'ять сіл — клан, і так аж до округів і областей. Виникла таким чином централізована система управління на чолі з розгалуженою бюрократичною сіткою чиновницького апарату.

Зміст реформ коротко викладено в “Історичних записках” старокитайського історика Сима Цяня: “Наказую народу злитись по п'ять і по десять сімей, які будуть зв'язані між собою круговою порукою. У випадку суду вони будуть притягуватись як співучасники. Того, хто не донесе про порушення закону, рубати навпіл. Того, хто повідомить про порушення закону, нагородити нарівні з воїном, що приніс голову ворога... Якщо у сім'ї є двоє або більше чоловіків і вони не розділили господарство, брати з кожного подвійну подать”. Родова аристократія усувалась з політичної арени. В “Історичних записках” Сима Цяня повідомляється: “Кожен, хто має військові заслуги, одержує відповідний титул. Родові сім'ї, що не мають військових заслуг, не можуть більше значитись у списках знаті. Установити чітку різницю між вищими і нижчими у титулах і рангах і у відповідності з цим різницю між сім'ями: по кількості землі, будівель, слуг, служанок, а також по одягу, і тим, хто має заслуги, проявляти почесті; тим, хто не має заслуг, навіть за наявності багатств, не можна дозволяти розкіш...”

Принцип кругової поруки за п'ятірками Шан Ян переніс і на армію: за провину одного відповідали всі п'ять. Отже, у китайському кримінальному праві утверджується принцип кругової відповідальності: покарання поширювалось і на невинного у здійсненні злочину.

Проведення реформ сприяло концентрації землі в руках окремих осіб, що породжувало майнову диференціацію. Тому і податки стали стягувати не з урожаю, а з кількості землі, що знаходилась у того або іншого землеволодільця. У період царювання династії Хань (206 р. до н.е. — 220 р. до н.е.) відбувалася концентрація великих землеволодінь, що вело до розорення селян, які змушені були продавати у рабство своїх дітей.

Чимало селян попадали у боргову кабалу, і якщо вони через три роки не сплачували борг, то ставали рабами. В “Історії першої династії Хань” (автор невідомий) вказується на тяжке становище селян: “Військові і трудові повинності на рік стали в тридцять разів більшими, ніж вони були у старі часи; земельна і подушна податі, збір за сіль і залізо у двадцять разів більші, ніж у старі часи, дехто обробляє поля великих землеволоділців за половину врожаю”. Цей хід історії посилював напруження у суспільстві. Відбуваються величезні повстання селян. У 18 р. н.е. сталося повстання “червонобрових”, яке було жорстоко придушено. У 184 р. сталося повстання “жовтих тюрбанів”, керівники якого проповідували ідею загальної рівності. Але й воно зазнало поразки.

Чисельні повстання підірвали військово-економічну могутність держави, а напади кочівників довели її до розгрому.

Характеризуючи суспільний лад Стародавнього Китаю, зазначимо, що панівний клас складався із нащадків родовой знаті, жерців, чиновників, військових начальників. Правове становище визначалось посадою, яку займала та або інша особа. Усі чиновники мали титули, що відповідали їх посаді. Такі титули, як “бо” або “цзи”, означали у буквальному перекладі “дід” і “син”. Їх мали найближчі родичі царя, управителі областей, військові начальники та інші чиновники. Населення повинно було неухильно коритись їх наказам. В указі царя Сюаня (827—782 рр. до н.е.) вказувалось: “Ні в якому випадку підданий не має права скаржитись на рішення свого безпосереднього начальника, бо якби це було дозволено, то сини стали б судитись із своїми батьками і не було б необхідної різниці між старшими і молодшими”.

Панівне становище світської аристократії визначалося не тільки привілеями і посадами, але й земельними володіннями і наявністю рабів. Так, наприклад, у сім'ї якогось Бувєя нараховувалось біля десяти тисяч рабів, у сім'ї Лао Ая — декілька тисяч.

Джерелом рабства був полон, продаж за борги, віддача в рабство за злочини. Китайські царі щедро нагороджували певних осіб за заслуги перед державою. У написах на посуді із бронзи зустрічаються дарування: хліборобів і ремісників — 659 осіб, рабів — 1050, вождів і старійшин варварських племен — 13 осіб.

Основну масу населення становили селяни. Характерною особливістю китайської громади була наявність системи “колодязних полів”, суть якої полягає у тому, що кожна сільська громада ділила землю на дев'ять ділянок, із яких одна називалася “громадським полем”. Це поле селяни обробляли спільно, а одержаний врожай з нього відправлявся царю. Врожай з решти полів ділився між членами сільської громади.

В епоху Інь відбувався процес виникнення і зміцнення крупного землеволодіння. У цей період широко застосовується наймана праця і праця рабів. Практикується навіть продаж-купівля землі. Земельний податок складав 1/3 і більше врожаю. Подушний податок брався з кожного, хто досяг 15-річного віку. Діти у віці 7—15 років обкладались особливим податком. Дорослі чоловіки відбували як трудову, так і військову повинність. Держава мала монополію на сіль і вино. У наявності всі ознаки азійського способу виробництва.

Під час існування інської держави форма правління була деспотичною. Політична влада зосереджувалась у руках царя — вана — “сина неба”. Елементи деспотичної форми правління весь час розвивались. На чолі центрального управління держави знаходився сян. Йому підпорядковувались сима — командуючий армією, сикун — начальник землеробства і ситу, що керував податним відомством.

Китай ділився на 36 областей, області на округи, округи на клани. На чолі кожної адміністративно-територіальної одиниці стояв начальник. Чиновники ділились на ранги, вони були позбавлені можливості скаржитись на своїх начальників. Безперечне підкорення молодших (цзи) старшим (бо) було найважливішим принципом права і моралі як у державному управлінні, так і в сім'ї. Чиновницькі посади у II ст. до н.е. — II ст. н.е. обіймали особи, що успішно складали відповідні іспити. Практикувався також і продаж посад.

Судова влада зосереджувалась в руках адміністрації. Основна маса судових справ розглядалась адміністративним главою області. Він поєднував як судові, так і поліцейські функції. Його помічником був начальник місцевої поліції. Цікаво, що поліція Стародавнього Китаю мала досить розгалужену сітку інформаторів.

Основу військової могутності Китаю становили воїни-професіонали, що мешкали у спеціальних військових поселеннях і таборах. Поселення і табори мали спеціально виділені для них державою землі, становили їх господарську базу. У розпорядженні вана було 14 армій.

Чоловіки у віці від 23 до 56 років мали пройти річну військову підготовку, протягом року нести гарнізонну службу і щомісяця кожного року відбувати службу в ополченні за місцем проживання. На захист державних кордонів направлялись перш за все чиновники, що завинили, злочинці, ті, хто втратив свободу, і, в останню чергу, вільні землероби.

Право Стародавнього Китаю формувалось під впливом філософсько-етичного вчення конфуціанства (VI ст. до н.е.), у якому головним були питання етики, моралі, основний принцип якої — гуманність (жень) — вищий закон взаємовідносин людей у суспільстві і сім'ї. Воно також формувалось під впливом філософсько-правової школи легістів. Протиборство цих двох вчень безпосередньо вплинуло на саме розуміння права, на ієрархію злочинів, систему покарань, зміст окремих правових інститутів і норм.

У шансько-інській державі головну роль відігравали етичні норми (лі), що визначали

ставлення членів китайського суспільства до царя — вана, вони регулювали внутрішньосімейні відносини. Ці норми базувались на повазі до родичів, старших, на схилинні перед знатністю, на відданості вану. Зауважимо, що правові норми цього періоду не виокремились із загальної маси релігійно-етичних норм, з якими вони складали єдине ціле.

По мірі зміцнення центральної влади набувають значення розпорядження і накази вана, його наближених, чиновників, виконання яких забезпечується примусом.

Перші писані закони з'явились у X ст. до н.е., коли нібито існував кримінальний кодекс, у якому було три тисячі статей. Фактично ж писане право з'являється у VI—V ст. до н.е., його поява обумовлена станом класовою диференціацією суспільства.

На рубежі V—IV ст.ст. до н.е. з'являється “Книга законів царства Вей”, що була написана Лі Куєм на базі правових положень, що з'явилися в окремих князівствах. У 193 р. до н.е. було проведено кодифікацію.

Існували також і норми звичаєвого права. До джерел права відносились і конкретні розпорядження царів, а також ухвалені ваном судові рішення.

Не дивлячись на намагання зруйнувати громадське землеволодіння, ще в I ст. н.е. громада могла вступати у договірні поземельні відносини як самостійний суб'єкт права. Згідно джерел цього періоду договори купівлі-продажу землі могли укладати жінки, а також раби (державні). Існували договори оренди землі (з розрахунку 1/2 врожаю), закладу, боргового рабства, особистого найму. У першій половині I ст. до н.е. ван Уді звільнив з рабства державних рабів і рабинь.

Письмова форма договорів була властивою не лише при укладанні значних угод, але й дрібних, наприклад, при купівлі-продажу одягу та інших речей. Договір був обов'язковим доказом позову, і судові органи вимагали його подання.

У сімейно-шлюбному праві у ранній період існування держави Шан зберігалися пережитки родового ладу, зокрема, допускались шлюби між близькими родичами, чоловік міг мати декілька дружин. Сім'я характеризувалась патріархальним характером, була досить міцною. Патріарху (діду) підкорялись усі члени сім'ї, він же розпоряджався і майном.

Великосімейні зв'язки слабнуть з появою приватного землеволодіння. Родинні стосунки, становище старших і молодших у сім'ї впливали на тяжкість покарань як за злочини проти сім'ї, так і за інші злочини. Наприклад, пом'якшувалось покарання батькові, якщо він убив сина за непослух. Крадіжка батька у сина не вважалась злочином, донос на старшого у сім'ї, навіть за наявності злочину, суворо карався.

Кримінальне право було найрозвиненішою частиною старо-китайської правової системи. Китайському праву були відомі такі поняття, як: співучасть; обставини, що обтяжують вину, наприклад попередня змова, рецидив; форма вини. Не виключалось і об'єктивне ставлення. Одна кара наступала за свідомий наклеп, інша, легша, за непідтверджений донос. Тяжкість покарання за тілесні пошкодження залежала від того, були вони завдані із “злодійським задумом” чи у бійці.

Старокитайському праву були відомі 500 видів злочинів. На першому місці були державні злочини — зрада імператорові, заколот і т.ін. Далі йшли крадіжки із храму, нанесення ран, наклеп, дезертирство з армії. Досить рано виділились і такі злочини, як неповага до батька, до старших у сім'ї.

У старокитайському кримінальному праві були такі види покарань: татування, відрізання носа, відрубання ніг, кастрація, смертна кара, побиття палицями (від 100 до 500 ударів), повернення в рабство, штраф.

Пріоритет етичної норми над нормою правовою породив символічну систему покарань (сян) в Інській державі. Суть цієї системи полягає в тому, що татування, наприклад, замінювалось на чорну пов'язку, відрізання носа — на фарбування одягу, відрубання ніг —

на фарбування колін. Саме так у староки-тайському суспільстві намагались перевиховувати злочинців.

У У—ГУ ст.ст. до н.е. у старокитайському кримінальному праві утверджується п'ягичленна система покарань. За державні злочини разом із злочинцем карались на смерть три покоління його родичів — по лінії батька, матері і дружини. До самих же злочинців застосовували п'ять видів покарань: їх татуювали, потім відрізали ніс, відрубували кінцівки, кастрували, а потім забивали палицями. Тим же злочинцям, які зводили наклеп, лихословили, ображали вана і проклинали його, попередньо відрізали язик. Отже, покарання у старокитайському кримінальному праві переслідувало за мету залякування.

Процесуальне законодавство характеризується тим, що у змагальний процес досить рано почали вводити елементи розшукного процесу, який з часом стає панівним. Розслідування вів спеціальний чиновник (ліньші), і починалось воно із скарги потерпілого або за доносом. Донос всебічно заохочувався: за той, що підтверджувався, давалась винагорода, сума якої залежала від тяжкості злочину. “Видавати своїх людей”, тобто доставляти до суду домохазяців і рабів, мав глава сім'ї. Якщо він цього не робив, то підлягав покаранню. Йому ж надавалось право карати своїх рабів і навіть, за дозволом властей, убивати їх.

Доказами у суді поряд із свідченнями були речі, клятва, тортури, що вели до зізнання. Голова або тіло скараного на смерть виставлялись для публічного споглядання.

Держава і право Стародавньої Греції

Джерелом для вивчення процесу становлення держави і права у Стародавній Греції є поеми Гомера “Іліада” і “Одіссея” (XI— IX ст.ст. до н.е.). З цих поем ми дізнаємось, що населення Греції поділялось на племена (філи), фратрії і роди (гене). Уже в ту героїчну епоху йшов процес об'єднання племен у невеликі народи. Головним заняттям населення було землеробство і ремесло.

Потестарна організація стародавніх греків характеризується наявністю Ради старійшин (буле), Народних зборів і базилевса (вождя). Рада старійшин складалася із представників родової знаті. Вона вела переговори з іншими племенами, брала участь у родоплемінному суді. На народних зборах (збори воїнів) вирішувались питання війни і миру, про хід військових дій, про боротьбу з епідеміями і т.ін. Посада базилевса була виборною. Він був військовим начальником, верховним суддею і верховним жерцем.

В гомерівському епосі вожді ще не виділились із загальної маси населення. Вони займаються землеробством (Одіссей, Нестор), а їх дружини ткацтвом. Проте процес майнового розшарування проходить досить інтенсивно: в поемах ми зустрічаємо наймитів (фети), жебраків (Іру стояв на порозі будинку Одіссея і просив подання у женихів Пенелопи), а також рабів. Інститут рабства починає тільки-но формуватися. Раби виконують роботу пастухів і слуг. Були раби (Евмей), які самі володіли рабами, мали свій будинок. Отже, іде процес класоутворення, а одночасно з ним і державного будівництва.

Афінська держава утворюється у результаті заміни потес-тарної організації державною. Цей процес завершується у VII— VI ст.ст. до н.е.

Першим кроком до утворення держави в Афінах були реформи, проведені легендарним героєм Тезеєм. При ньому відбулося злиття племен у народ, що призвело до утворення центрального правління. Народ було поділено на три групи: евпатридів (благородних), геоморів (землеробів) і деміургів (ремесників). Базилевса замінює архонт, який спочатку займає цю посаду довічно, а потім його почали обирати на десять років. З 683 р. до н.е. афіняни почали щороку обирати по дев'ять архонтів. На цю посаду обирали людей як за благородним походженням, так і за багатством. Племінна рада старійшин була витіснена Ареопагом (засідав на Аресовому пагорбі), який складався із представників найбільш знатних і заможних сімей. Країну було поділено на невеликі територіальні округи (наукрії).

Отже, з'явився поділ населення за територіальною ознакою, а також виник новий орган влади, що не був пов'язаний із родо-пле-мінною організацією. У 621 р. до н.е. в Афінах з'являється писане право. Це були закони Драконта.

Процес майнового розшарування сприяв концентрації землі в руках небагатих, а тому розвивається оренда. Якщо селянин не міг сплатити орендну плату, то його, а також членів його сім'ї (дітей) можна було продати в рабство. Стародавній грецький історик Плутарх пише, що у цей період “різка нерівність між заможними і бідними сягнула найвищого рівня, і держава була розхитана кризою, увесь народ був у боргах перед заможними”. Афінське суспільство знаходилося напередодні революції.

Архонт Солон (594 р. до н.е.), за словами Плутарха, “запропонував скасувати усі тогочасні борги і заборонити забезпечення позики особистою кабалою”, тобто він пом'якшив роз-тлінюючий вплив лихварства в Афінах. Було проведено реформу боргового права, так звану “сісафіюо (дослівно — скинення тягара), усі співвітчизники були викуплені з рабства. Проте власність заможних осіб залишилась недоторканою. Солон, пише Плутарх, “розчарував заможних тим, що не провів переділ землі, як того вони сподівались. І не зрівняв усіх за способом життя”. Проте реформи Солона запобігли соціальному вибухові в Афінах.

Солон, бажаючи залишити усі вищі державні посади у руках заможних, здійснив поділ населення на розряди за майновим цензом. До першого розряду були віднесені усі ті, хто мав річний прибуток у 500 медимнів (1 медимн — 52,5 л сипучої речовини), до другого — 300 медимнів, до третього — 200 медимнів, а до четвертого — всю решту населення. Тільки громадяни перших трьох розрядів мали право займати державні посади в Афінах, а посади архонтів і членів Ареопагу могли обіймати представники тільки першого розряду. Отже, ця реформа була новою поразкою родового ладу. Права і обов'язки громадян віднині почали вимірюватись їх майновим цензом.

Солон створив також новий орган державного управління — раду чотирьохсот, яка щорічно обиралась тільки із громадян перших трьох розрядів по 100 осіб від кожного племені (філи). Він створив також суд присяжних — гелією, куди обиралися громадяни всіх чотирьох розрядів.

Поділ населення за майновим цензом і відверте визнання переваг за заможними, сприяло подальшому зміцненню афін-ської держави, ліквідації залишків родового ладу. Проте Солон зберіг поділ афінського суспільства на чотири племені (філи), і тим самим він до кінця не знищив залишків родо-пле-мінної організації. Довершив реформи Солона Клісфен.

У 509 р. до н.е. Клісфен вводить територіальний поділ населення Афін. Було створено десять територіальних філ; кожна філа була поділена на три частини (третії), а третії на деми на чолі з виборним демархом. Замість ради 400 він створив раду 500, яка складалася із представників десяти територіальних філ (по 50 від кожної філи). Клісфен запровадив і так званий остракізм (суд черепків), коли народні збори могли вигнати із Афін на десять років тих громадян, які, на думку народу, набули надзвичайного впливу і могли загрожувати існуванню афін-ської демократії. Отже, реформа Клісфена повністю ліквідувала будь-яке значення родопле-мінного поділу для державної організації. Клісфен запровадив колегію стратегів із 10 чоловік, які мали спеціальну компетенцію.

Афінська демократія проіснувала 150 років. У результаті поразки Афін у Пелопоннеській війні (479—431 рр. до н.е.) демократичні органи було знищено. У 338 р. до н.е. афіняни зазнали поразки від військ Олександра Македонського, і Афіни, як самостійна держава, припинили своє існування.

Найважливішими органами державної влади Афін у період існування демократії були: Рада — буле, Народні збори — аго-**ра** та виборні посадові особи — стратеги, архонти та інші. У законодавстві і контролі за управлінням державою деяку участь брали судові органи:

Ареопаг (до реформи 462 р. до н.е.) і ге-ліея.

Рада (буле) складалася із 500 булевтів, що обиралися по 50 чоловік від кожної територіальної філи з осіб не молодших 30 років. Члени буле одержували жалування у розмірі 6 оболов (обол — 6 коп. золотом) щоденно. Вони займалися підготовкою і обговоренням питань, що виносилися на розгляд Народних зборів; вирішували усі поточні питання, що стосувалися державного управління; виконували постанови Народних зборів, і завідували фінансами; приймали звіти посадових осіб; наглядали за флотом і кіннотою. За свою діяльність вони звітували перед Народними зборами.

Народні збори складалися із громадян Афін (тих, що народилися від афінянина і афінянки) чоловічої статі і збиралися 40 разів на рік. За участь у першому засіданні Народних зборів держава платила по 9 оболов, а за всі наступні по 6 ободів. Народні збори були вищим законодавчим органом в Афінах, вони ж виконували функції державного управління та суду. На Народних зборах обирали вищих посадових осіб держави.

Кожен учасник Народних зборів мав право запропонувати проект нового закону, проте якщо члени Народних зборів не приймали його, то автор ніс кримінальну відповідальність (ах до смертної кари).

Геліея — суд присяжних — мала право вето на законодавчі пропозиції Народних зборів. Вона здійснювала судові функції з політичних, релігійних та багатьох інших питань. При заміщенні державних посад вона мала право відводу. Геліея розглядала скарги на рішення інших судових інстанцій.

Ареопаг до середини V ст. до н.е. був одним з найвпливові-ших органів державної влади, що контролював діяльність посадових осіб та Народних зборів. Але після 462 р. до н.е. за ним було збережено головним чином функції судової установи. Ареопаг складався із архонтів та колишніх архонтів, що зробили задовільний звіт про свою річну діяльність. Ареопаг розглядав справи про навмисне вбивство, нанесення ран чи пошкоджень з метою позбавлення життя, про підпали, отруєння, що закінчилися смертю.

Колегія стратегів обиралася на Народних зборах. Її спеціальною компетенцією було командування армією і флотом;

вона також займалась й іншими питаннями, що стосувалися як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Архонти займалися підготовкою питань для слухання в суді присяжних, скаргами із сімейних проблем, наглядали за іноземцями, допові-дали Народним зборам про протиріччя та прогалини в законодавстві.

Формально всі громадяни Афін користувалися рівними правами. Проте майнова нерівність вела і до політичної. Афіняни визнавали фізичну працю, за виключенням землеробської, негідною громадянина. Тому-то всі інші роботи виконували метеки — іноземці та раби.

Метеки мали право продавати, купувати, але не користувалися політичними правами. Їх інтереси міг представляти тільки афінянин.

Інститут рабства в Афінах був досить розвиненим. Раба можна було продати, купити, віддати у найм. Вбивство раба заборонялось, але й не каралось. Разом з тим раби виконували поліцейські функції під час роботи Народних зборів. Афіняни вважали ганебним для себе служити у поліції.

За типом Афіни були рабовласницькою державою, а за формою правління — демократичною республікою. Проте демократія в Афінах мала своєрідний характер. Справа в тім, що реальних свобод і прав окремо взятий громадянин Афін не мав. Афіняни боролись і вмирили за свободу. Але під свободою вони розуміли або незалежність свого міста-батьківщини, або його демократичне самоуправління. Це була свобода для держави, на яку не могли претендувати ні особа, ні меншість. Ця своєрідність свобод сприяла підриву міцності патріархальної сільської моральності, появи моралі нових торговельно-промислових груп населення. Нова мораль, носіями якої були софісти,

розтлінювала старі звичаї, побут, вірування. У моральній пустоті стало легше жити, насолоджуватись життям без перешкод з боку застарілих норм. Моральний занепад сприяв підриву підвалин демократії.

Діяльність вищих державних органів влади Афін сприяла їх економічному занепаду. Справа в тім, що розорені землероби, які були громадянами Афін, користувалися широкими соціальними гарантіями. Вони одержували від держави, компенсацію за свої втрати як натурою, так і грошима. За участь в засіданні судових органів, в роботі Народних зборів афіняни одержували платню. Коли та або інша особа попадала до суду, то їй краще було бути бідною, ніж заможною, бо члени суду завжди вдавалися до конфіскації майна. Афіняни вважали, що багатство призначено для того, щоб його жертвувати громадянам. Тому-то заможні завжди оплачували розваги народу, споряджали кораблі і т.ін. Це називалося нести літургію.

Соціальні гарантії для бідних стали важким тягарем для держави, для заможних людей. Такі гарантії сприяли розквіту античної *культура*, але згубили античну економіку, а вимоги “хліба і видовищ” стали надійною зброєю у політиці тиранів. Ринок товарів з'явився, але ринок робочої сили так і не виник. Громадяни Афін, прирівнявши права громадянина до права кормління, не допускали в країну чужоземців та іногородніх, а тому ця держава, невелика за розміром і чисельністю населення, врешті решт була завойована.

Своєрідність афінської демократії відбилася на правовій системі. Основним джерелом права в Афінах був закон, систематизовані зводи законів — закони Драконта (VII ст. до н.е.), закони Солона, звичай, а гелієя керувалась і своїм переконанням, створюючи нову норму права.

З часів Солона власник майна мав безумовне право розпоряджатися своєю землею, тваринами, рабами, реманентом та іншими речами в усіх дозволених законом формах. Крадіжка майна, як правило, каралась смертною карою. Окрім приватної власності, існувала також власність держави (рудники, по-містя і т.ін.), а також громадські землі філ та демів.

Приватна власність і державна власність на землю були органічно пов'язані. Вважалось, що приватна власність на землю походить від державної, а державна існує у формі приватної!. Тому архонти посідаючи посаду, заявляли про збереження за громадянами належного їм майна.

Зобов'язання, що мали юридичний характер, тобто врегульовані правом, а значить, пов'язані з можливим примусом зобов'язаної особи діяти чи утримуватись від діяльності, виникали із: а) договорів, що укладалися сторонами; б) деліктів-правопорушень, у результаті яких певна особа або особи зазнавали матеріальних або інших збитків. Основна маса договорів укладалась у письмовій формі. Засобом забезпечення був заклад, завдаток, доручення.

Заклад був звичайним засобом забезпечення кредитора **за** позичені у нього гроші. Предметом закладу були як рухомі, так і нерухомі речі боржника.

Завдаток гарантував обидві сторони, що укладали угоду, від можливого її розірвання. В останньому випадку той, хто дав завдаток, втрачав його, а той, хто взяв його, повинен був повернути завдаток у подвійному розмірі.

Існували такі види договорів: купівля-продаж, договір майнового і особистого найму, договір позики, договори товариства (ними оформлялось спільне користування загальним майном двох або декількох осіб).

Жінка в афінському суспільстві перебувала у пониженому стані. Вона не користувалася ні політичними, ні громадянськими правами, була позбавлена права від свого імені укладати юридичні акти, в тому числі й укладання шлюбного договору. Це була справа її батька, а за його відсутності — старшого брата. Законним представником інтересів одруженої жінки був її чоловік. Він же мав підшукати своїй розлученій дружині нового чоловіка. Батько мав

право позбавляти своїх дітей спадщини.

Існувала свобода заповіту. За наявності синів дочки спадкоємницями не були, проте брати повинні були дати сестрам на посаг.

У кримінальному праві залишки кривавої помсти збереглися у праві чоловіка вбити заскоченого на місці злочину коханця дружини, у праві громадянина здійснити самосуд над вбивцею, що самовільно повернувся із добровільного вигнання; пережитки минулої епохи простежуються й у праві чоловіка примиритись із спокусником своєї дружини, якщо той погодиться сплатити штраф. Така ж угода була можливою між вбивцею та родичами вбитого.

Серед державних злочинів на першому місці знаходилась зрада, за яку карали смертною карою із конфіскацією майна. Той, хто вбивав зрадника, звільнявся від покарання. Особливе місце серед державних злочинів посідали: наклеп, за який карали смертною карою, і лжесвідчення у суді. Найпоширенішими карами за державні злочини були смертна кара, конфіскація майна, вигнання, а також позбавлення громадянства.

Найпоширенішими злочинами проти релігії, за які карали смертною карою, були: розголошення таємниці містерії (особливих релігійних таємниць, що проводились щорічно), образа богів, критика релігії і т.ін.

У справах про вбивство суворо розрізняли навмисне вбивство, за яке застосовували смертну кару, і ненавмисне, необережне, випадкове, за яке злочинця виганяли з держави. Афінському кримінальному праву були відомі і такі поняття, як замах і підготовка до нього, підбурювання, співучасть.

Розгляду справи у суді передувало слідство. Звинувачувач і звинувачуваний користувалися однаковими правами: могли свідчити, вимагати допиту свідків, подавати докази. Судді-присяжні вирішували спочатку питання: винна чи невинна особа у вчиненні злочину, а потім, якщо відповідь була ствердною, шляхом таємного голосування визначали кару.

На противагу демократичним Афінам, Спарга була аристократичною республікою. Від первісної епохи тут збереглися Народні збори. Рака старійшин і два царі.

Держава Спарга виникла на півострові Пелопоннес у результаті об'єднання дорійських і ахейських племен (XII—XI ст.ст. до н.е.). Завойоване населення як Лаконіки, так і Месінії було перетворено у державних (громадських) рабів-ілотів, які займалися землеробством. Ремесла і торгівля були заняттям неповноправних перієків. Головним заняттям спартіатів була військова справа. До цієї справи спартіатів готували з дитинства. Ось як описує процес виховання спартіатів Плутарх: “У сім років хлопчиків відбирали від батьків і, об'єднавши дітей у невеликі загони, виховували спільно, привчаючи до суворої дисципліни. Діти повинні були самі собі діставати харчі і дрова. Все, що вони приносили, було краденим... Їм доводилось не тільки таємно викрадати продукти, але й навіть інколи нападати на сторожів і силою віднімати необхідне. Того, хто попадався, нещадно били канчуком як поганого, нездібного злодія і змушували голодувати”.

Верховним власником землі у Спаргі була держава. Повноправні громадяни мали у користуванні однакові ділянки землі, що передавались у спадщину. Цю землю обробляли ілоти, які мали також свій земельний наділ. Ілоти платили і податі у вигляді половини врожаю.

Законами легендарного Лікурга спартіатам заборонялось жити у розкоші. Тому, наприклад, покрівля будинку робилась тільки за допомогою сокири, а двері — пилки. Заборонено було золоті і срібні гроші, випускали тільки залізні, величиною завбільшки з колесо, що сприяло ліквідації хабарництва і майже ліквідувало товарно-грошовий обіг.

У сім'ї збереглося багато пережитків від родового ладу: можна було мати декільком братам одну дружину; можна було мати дві дружини. Укладення шлюбу і розлучення були вільними.

Спартою управляли такі органи влади: два царі (архагети), Рада старійшин — герусія. Народні збори — апела, ефори. Функції царів (архагетів) обмежувались військовими, релігійними та деякими судовими справами. Вони ж стежили за

54

розподілом земельних ділянок. Царі весь час перебували під наглядом ефорів, які через кожні вісім років ворожили і виясняли за розташуванням зірок, чи можуть царі і далі царювати, чи їх потрібно вбити.

Герусія — Рада старійшин — складалася із 28 геронтів, віком не молодших 60 років, і двох царів. За словами Плутарха, Лікурґ, створюючи герусію, встановив “міцний порядок і устрій, оскільки завжди 28 геронтів приєднувались до царів, щоб протистояти демократії і, навпаки, підтримували народ, щоб не встановилась тиранія... Якщо народ обере кривий шлях, нехай старійшини й архагети не беруть участі у цьому, тобто не затверджують і, взагалі, відкидають його і розпускають народ, оскільки він перекручує і переробляє пропозицію всупереч благу”. Геронти посідали свої місця довічно і ні перед ким не відповідали за свої дії. Герусія готувала законопроекти; як судовий орган — розглядала кримінальні справи.

Народні збори — апела — склалися із громадян Спарти у віці не молодших 30 років. Виступати на зборах, пропонувати законопроекти або кандидатів на посади могли тільки посадові особи. Рядові учасники зборів брали участь тільки у виборах:

криком або розходились у різні боки. Народні збори були і судовим органом у випадку зміщення посадових осіб.

Вирішальну роль у державних справах відігравала колегія ефорів з п'яти чоловік, що обиралися на Народних зборах на один рік. Ефори скликали герусію, Народні збори і пропонували їм порядок денний. Вони керували всією внутрішньою і зовнішньою політикою, стежили за дотриманням законів, віддавали до суду громадян і посадових осіб, розглядали цивільні спори. Звітували ефори тільки перед своїми наступниками.

В Спарті склалося своєрідне рабовласницьке суспільство, що зберігало пережитки родоплемінних відносин. Уся земля була поділена на 9000 наділів і їх не можна було відчужувати. Земельні наділи успадковували тільки старші сини, а решта могли одержати тільки виморочні наділи. Якщо таких не було, то вони переходили до гіпомейонів (принижених) і втрачали право на участь у народних зборах. Тому кількість гіпомейонів постійно зростала, а спартіатів зменшувалась.

Окрім спартіатів існували періеки, які, живучи в неродючих районах, посідали проміжне між спартіатами та ілотами місце. Вони були особисто вільними і правоздатними, але не користувалися політичними правами. Головним їх заняттям були ремесла і торгівля. Вони повинні були відбувати і військову службу.

Ілоти — це уярмлене населення Месінії, вони були власністю держави. Ілоти обробляли землю спартіатів, вели своє власне господарство і вільно розпоряджались частиною свого врожаю. Вони залучались до військової служби. Щорічно спартіати оголошували криптії — війну ілотам, масово їх вбиваючи.

Перемога Спарти над Афінами у Пелопоннеській війні призвела у IV—III ст.ст. до певних змін у суспільному житті. У законодавчому порядку було дозволено дарування і заповіт будинків, землі та інших речей. Проте кількість спартіатів зменшилася з 8000 до 700 чоловік. У 146 р. до н.е. Спарта потрапляє під панування Риму.

Держава і право Стародавнього Риму

Історію римської держави можна розділити на такі періоди:

1. Від заснування Риму у 753 р. до вигнання римського царя Тарквінія у 509 р. до н.е. Це

період розкладу родового ладу і виникнення римської рабовласницької держави (період “царів”). 2.3 509 р. до 27 р. до н.е. — період найвищого ступеня розвитку римського суспільства і держави (період республіки). 3.3 27 р. до н.е. по 476 р. н.е. — період кризи і занепаду римської держави і суспільства (період монархії). Цей період у свою чергу поділяється на два етапи — принципат (27 р. до н.е. — 284 р. н.е.) і домініат (284—476 рр.).

Після падіння Західної Римської імперії у 476 р. існувала ще тривалий час Східна Римська імперія — Візантія, яка припинила своє існування після взяття Константинополя, столиці Візантії, турками-османами у 1453 р.

Основні етапи у розвитку римського права не зовсім співпадають з періодами римської держави. У цьому проявляється ще одна із закономірностей розвитку суспільства, а саме: відставання надбудови від базису і нерівномірність різних частин надбудови.

Ми не маємо достовірних даних про перший період історії римської держави. У VIII—VII ст.ст. до н.е. середня частина Апеннінського півострова була заселена декількома громадами, які перебували між собою у союзі. Однією із таких громад був Рим, у якому населення займалося тваринництвом і землеробством. Успішні війни **Риму** із сусідами розширюють його територію, а інтенсивна торгівля сприяє його швидкому розвитку, що веде до майнової диференціації у суспільстві. З'являється рабство, яке на початку мало патріархальний характер.

Потестарна організація римського народу характеризується основними рисами первісно-родового ладу. Основна ланка громадян називалась родом, на чолі якого стоїть старійшина, який пізніше, як правило, обирається з однієї і тієї ж сім'ї. Так виникає спадкова аристократія, яка займає привілейоване становище і яку інколи називали патриціями. Очевидно патриціями називались також повноправні члени роду.

Окрім повноправних членів роду, потестарна організація включала і залежних людей — клієнтів, які не брали участі в управлінні справами роду. Стояли поза родовою організацією і плебеї, які займались ремеслом і торгівлею.

Загальна кількість родів у Стародавньому **Римі** становила 300. Десять родів складали курію — всього 30. Десять курій — трибу (плем'я) — три триби. Кожна курія мала свого вождя, збиралась на збори, де вирішувались внутрішні проблеми. На загальних народних зборах, куріатних коміціях, кожна курія мала один голос. На таких зборах приймалися законопроекти, обирали усіх вищих посадових осіб, оголошували війну, приймали нові роди до складу римської громади, розглядали найважливіші кримінальні справи, затверджували всиновлення.

Безпосереднім управлінням, виробленням законопроектів займалася рада старійшин — сенат, яка складалася із вождів 300 родів. Сенат затверджував обраного на народних зборах рекса (царя).

Рекс був верховним військовим керівником, верховним жерцем і суддею.

У 509 р. до н.е. посада рекса була ліквідована. Матеріалів про причини ліквідації посади царя ми не маємо. Можливо рекс був позбавлений влади у результаті реформи, що була проведена шостим рексом Сервієм Тулієм (578—533 рр. до н.е.), яка не задовольнила ні патриціїв, ні плебеїв. За реформою як патриції, так і плебеї були поділені за майновою ознакою на п'ять розрядів. Кожен розряд поділявся на точно встановлену кількість одиниць, так звані центурії. Центурія (сотня) була одиницею військовою, політичною і податковою. Всього було 193 центурії. До першого розряду були віднесені всі, вартість майна яких оцінювалась у 100 тисяч асів. Вони склали 80 центурій. Всі ті, вартість майна яких становила більше ста тисяч асів, склали 18 центурій. Це були так звані вершники. Розряд із майном вартістю у 75 тис. асів склав 22 центурії; третій із майновим цензом у 50 тис. асів — 20 центурій; четвертий із цензом у 25 тис. асів — 22 центурії; п'ятий із цензом у 11 тис. асів — 30 центурій. Всі ті, чий ценз був нижчим, називались

пролетаріями і складали одну центурію. Усі ці центурії разом утворили верховний орган Риму — центуріатні коміції, збори центурій. Кожна центурія на зборах мала один голос. Якщо вершники (18 центурій) і ті, хто належав до першого розряду, виступали одноставно, то решта центурій участі у голосуванні не брали. Отже, вирішення життєво важливих питань у державі стало справою найзаможніших.

Окрім поділу по центуріях римські громадяни були розділені і на територіальні триби, але все це не привело до рівноправності плебеїв з патриціями. На початку V ст. до н.е. (494—471 рр. до н.е.) плебеї домоглися права обирати із свого середовища так званих трибунів, які мали право накладати заборони (вето) на рішення посадових осіб (магістратів). Із зростанням впливу плебса розширювалась сфера використання протестів плебейських трибунів: заборона могла ними накладатись на рішення не тільки посадових осіб, але й сенату. Розпорядження, на яке накладалось вето, скасовувалось. Біля 287 р. до н.е. плебейські збори здобули право приймати закони, що були обов'язковими для всіх громадян. Це й завершило боротьбу плебеїв за рівноправність.

Раби у Римі були не тільки класом, але й станом, адже вони перебували за межами громадянського суспільства і за своїм становищем різнилися. Становище рабів змінювалось із зміною соціально-економічних і політичних обставин.

Як і всякий стан раби за своїм складом були неоднорідні, до того ж з розвитком рабовласницького способу виробництва і збільшенням методів використання праці рабів зростала і ця неоднорідність. Рабами за походженням або станом були виробники, що працювали у сільському господарстві і займалися ремеслом; рабами були і ті, яким господарі виділяли так званий пекулій — земельні наділи, майстерні, лавки, а також інших рабів — вікаріїв; довірені агенти господарів, які вели їх справи;

освічені люди, що зробили значний внесок у розвиток римської культури; особи з адміністративного штату намісників провінцій, а потім імператорів. Природно, і їхній спосіб життя, і ставлення до них були різними. Усіх їх об'єднувало те, що вирізняло стан рабів: повна власність на них власника, відсутність у них права на сім'ю, власність, участь у політичному житті, службу в армії, звернення до суду, на укладення ввд свого імені різних угод, на відповідальність перед законом за свої дії.

Для стародавнього періоду історії Риму ми майже не маємо достатньо надійних джерел, щоб встановити, коли саме з'являється рабство. У римських джерелах раби згадуються уже стосовно досить віддалених часів. Сином рабині і духу домашнього вогнища — Лара був нібито цар Сервій Тулій.

У сиву давнину раби, так само як земля і тварини, відчужувались через досить складну процедуру (т.зв. манципацію), яка передбачала присутність свідків, виголошення певних формул і здійснення певних дій. Раби і відпущені на волю згадуються у “Законах XII таблиць” від 451 р. до н.е. У 357 р. до н.е. було введено податі на відпуск рабів на волю у розмірі 1/20 їх вартості. Але у той період власник раба працював разом з ним у полі, а їх діти росли разом. Раб міг виступати запоручником у суді і при укладенні угод; господар міг усиновити раба. Раби супроводжували своїх господарів на війну. Становище рабів тоді визначалось становищем сім'ї, до якої вони належали. На чолі такої сім'ї стояв патріарх, влада якого була абсолютна. Він міг накласти на будь-якого члена сім'ї (фамілії) будь-яке покарання: продати їх, віддати в наймити, розпоряджатись результатами їх праці. Ніхто з членів сім'ї не міг мати якої-небудь власності. Усе, що вони заробляли, отримували як дарунок або у спадщину, належало батькові і господареві, який міг виділити їм частину свого майна в пекулій, який, проте, залишався його власністю, і за усі, пов'язані з пекулієм угоди, відповідав він же. У цьому відношенні син, хоча він був громадянином і воїном, перебував на тому ж становищі, що і раб. Але син ставав повноправним власником після смерті батька, раб же набував правоздатності і римське громадянство тільки після

випущення на волю. Єдине, що обмежувало владу господаря і батька, були традиція і релігія.

Традиція вимагала, щоб коли синові або рабові загрожувала суворая кара, глава сім'ї організовував, зібравши родичів і друзів, домашній суд, на якому і вирішувалась справа. Так, Катон Цензор розглядав справу раба у присутності решти рабів.

У повсякденному житті раби досить часто зближувались з членами сім'ї.

Глави сімей, особливо патриціанських, мали велику кількість клієнтів — людей, що з якихось причин відривались від своїх сімей, бідняків та чужоземців, що шукали захисту, які, як правило, отримували від патронів земельні наділи і відбували за це різні повинності. На становищі клієнтів перебували і колони, які орендували землю. Про їх юридичну неповноправність свідчить той факт, що господар, який уб'є свого колону, відповідав за це як за вбивство бика.

Під впливом деяких обставин такі відносини змінювались. Плебеї добились скасування боргового рабства і обмеження боргової кабали, наділення землею багатьох зубожілих, заборони патронам вимагати гроші у клієнтів, які також отримують землю і набувають прав повноправних громадян. Було заборонено уярмлення римського громадянина, в тому числі і продаж у рабство дітей. Безперервні війни, які вели римляни, швидко збільшували кількість полонених, яких продавали в рабство. Щі раби також включались до фамілії, але вони не були такими близькими до членів сім'ї, як раби, що народилися в домі. Їх їрацю використовують на сільськогосподарських роботах, в майстернях, каменоломнях, рудниках і на будівництві.

З цього часу свобода і рабство, між якими були відсутні проміжні сходинки, стали полярними станами. Раби були позбавлені тих прав, якими вони користувались раніше. Відповідно до закону Аквілія (III ст. до н.е.) раб не ніс відповідальності за вчинки, вчинені за наказом пана, аж до грабунку і вбивства включно. За збитки, заподіяні рабом, пан відповідав так само, як і за шкоду, спричинену його тваринами, і міг видати раба скривдженому або ж, заплативши штраф, покарати особисто. Раб уже не мав права виступати в суді. Нажиті паном з рабинею діти ставали його рабами, оскільки діти успадковували стан матері. Пан, який купить раба, міг дати йому будь-яке ім'я. Раб стає синонімом злодія, брехуна, обманщика. “Якщо раб не збреше, то це чудо, що нагадує небесне знамення”, — говорить в одній тогочасній римській комедії.

Невідомо скільки рабів було у Римі в II—I ст.ст. до н.е. Але торгівля рабами настільки поширилась, що стала суворо регламентованою. Продавець під загрозою великого штрафу мав повідомляти покупцеві про усі фізичні і моральні недоліки рабів і вказати їх походження, оскільки вважалось, що ілірійці особливо витривалі, а галли придатні бути пастухами і т.ін.; повідомити, чи має раб пекулій і чи продається разом з ним; чи освічений, покірний, працелюбний. Ціни на рабів визначались їх якістю. Так, вчений-граматик Дафшд був проданий за 700 тис. сестерціїв, раб-актор Панург — за 150 тис. сестерціїв. Працездатний раб у середньому коштував біля двох тисяч сестерціїв. Кількість рабів поповнювалась за рахунок природного приросту. Дружина Катона часто годувала грудьми новонароджених рабів, щоб вони, ставши молочними братами її сина, були йому більш відданими.

Особливо тяжким було становище рабів, які працювали на рудниках. Зокрема, в Іспанії на рудниках працювало біля 40 000. Тяжким було становище гладіаторів, які навчались у спеціальних школах і часто гинули на аренах.

Найчастіше праця рабів застосовувалась у сільському господарстві. Щоб мати належний прибуток від праці раба, завданням його пана було, на думку Катона, утримувати його у здоровому фізичному стані. Тому господар мав давати рабам, що працюють у полі, по 4,5 модія (модій = 8,75 л зерна), а зимою — по 4 модія. Зерно вони мали самостійно молотити і

пекти хліб. Тим рабам, які були заковані в кайдани, видавали хліб по 5 фунтів влітку і по 4 фунти взимку. Видавалось і вино залежно від пори року: від амфори (26,26 л) до 2,5 конгіїв (8,15 л) на місяць, а у святкові дні ще по 3,5 конгіїв. До вина додавали оцет (на 10 амфор по 2 амфори), прісну воду (50 амфор на 10) і морську (приблизно 1,5 амфори). Окрім того, раби одержували маслини і оливкове масло по одному секстарію (приблизно 0,5 л) на місяць і по модію солі на рік. Туніка, плащ і дерев'яне взуття видавались раз у два роки. Жили раби у кімнатках площею біля 9 кв.м.

Раб міг одержати волю. Якщо раб викуплявся на волю за рахунок свого пекулія, то він тільки шанував колишнього свого господаря. Якщо ж він отримував волю з милості свого господаря, то він мав відробляти на нього обумовлену кількість днів, платити певну суму і заповідати частину майна. Коли ж патрон зубожів, то утримувати його. Тому міських рабів досить часто відпускали на волю з тим, щоб користуватися їх працею та частиною нажитого ними майна. Доля рабів, яким надавалась воля, складалася по-різному. Успіху у житті досягали відпущені на волю раби видатних громадян. Політичні діячі Риму прагнули завоювати прихильність таких вільно відпущених. Ложе вони мали вплив на своїх патронів. Деякі відпущені на волю наживали значні багатства. Так, якийсь вільно відпущений Цецілій Клавдій Ісідор залишив після смерті за заповітом 4116 рабів, 3600 пар волів, 257000 голів інших тварин і 60 мільйонів сестерцій.

Римляни називали свою державу *Kea riбlica*, тобто “загальна, громадська справа”. Органами центральної влади римської держави були: народні збори, сенат, магістрат. У період республіки народні збори по куріях втрачають будь-яке політичне значення. До їх компетенції відносилось затвердження усиновлень, формальне зведення на посаду особи, обраної на центуріатних коміціях. Головну роль відігравали центуріатні народні збори, на яких обирали вищих магістратів — консулів, преторів, цензорів, приймали або відхиляли пропозиції магістратів про прийняття нових законів, розглядали скарги на вироки про смертну кару. Трибутні збори розглядали проекти законів, що пропонувались преторами, а також скарги на рішення про стягнення

штрафів.

Народні збори скликались за розпорядженням магістрату із вказівкою порядку денного. Головуючий на зборах магістрат міг перервати проведення зборів і перенести їх засідання на Наступний день.

Сенат складався із осіб, що призначалися обраними народними зборами спеціальними особами — цензорами. Закони, що приймалися центуріатними і трибутними зборами, спочатку затверджувались сенатом, а з IV—III ст.ст. до н.е. стали попередньо розглядатись у сенаті. Сенат міг видавати розпорядження, що стосувались благоустрою міста, громадської безпеки, релігійного культу. Він складав 5-річний бюджет внутрішніх витрат і щорічний бюджет військових витрат; вів переговори з іншими державами; вживав надзвичайних заходів, зокрема, видавав розпорядження про призначення диктатора, наділяв магістрати надзвичайною і необмеженою владою.

Магістрати — виборні посадові особи, що обиралися на народних зборах. У їх руках зосереджувались функції управління, військова й адміністративна влада. За свої дії вони відповідали перед народними зборами.

Консули (два) користувалися майже необмеженою владою у питаннях, що стосувалися підготовки до війни і військових походів. Вони могли карати (аж до смертної кари) всякого, хто був у їх військовому таборі. Вони ж здійснювали вищу адміністративну владу і могли відмінити розпорядження всіх інших магістратів за виключенням розпоряджень плебейського трибуна.

Плебейські трибуни мали право забороняти виконання всіх наказів будь-яких магістратів, за виключенням наказів диктатора. Вони могли також накладати вето на постанови сенату і

народних зборів. Трибун міг заарештувати будь-яку особу і вчинити допит.

Диктатор призначався тільки у виключних випадках. Він наділявся майже необмеженою владою і його дії не можна було оскаржити. Диктатора призначав один із консулів за пропозицією сенату строком на шість місяців. Диктатор призначав собі помічників.

Колегія преторів (спочатку двоє, потім вісім осіб) була інстанцією при вирішенні судових справ, як цивільних, так і кримінальних. Вона могла самостійно розглядати судові справи навіть за відсутності закону, всупереч правилам давнього закону. Претор міг заміщати консула у випадку його відсутності, командувати військом.

Цензори, що обиралися на п'ять років, розподіляли громадян за майновим цензом по центуріях і трибах (з цим було пов'язане й оподаткування), складали списки сенаторів і тим самим могли відводити невідгідних для них осіб.

Кожен римський громадянин, досягши 17-річного віку, зобов'язаний був служити в армії. Правда, пролетарі!" в армію не брались. З I ст. до н.е. в армію почали допускати і бщняків. З II ст. до н.е. відбувається професіоналізація армії: солдати служили 16 років, одержуючи за це платню, а після закінчення служби їм надавали земельний наділ.

У I ст. до н.е. усі протиріччя рабовласницького Риму загострюються, що загрожує існуванню римської держави. Наступає так званий період громадянської війни, відбуваються величезні повстання рабів. Усередині панівної верхівки виникають серйозні протиріччя між інтересами великих землевласників і фінансової аристократії. Боротьба іде між трьома партіями: оптиматами (спадкова землевласницька аристократія), вершниками (торговці, лихварі, банкіри, відкупники та ін.) і популарами (представники інтересів міського і сільського плебсу — дрібних землевласників, ремісників). Усі ці обставини сприяли переходу Риму від республіки до монархії. Перехід цей відбувався поступово і ділився на дві частини: принципат і домінат.

Етап принципату називається так через титул особи, яка стояла на чолі Риму — принцепса. З точки зору організації державного механізму цей етап є перехідним від республіки до імперії. У руках принцепса поступово зосереджується необмежена влада, і одночасно з цим продовжують діяти республіканські установи, які перебувають у залежності від принцепса. У 82 р. до н.е. представник оптиматів Сулла був призначений диктатором з правом "написання законів для облаштування держави". Отже, диктатору вперше було передано законодавчу владу. У 48 р. до н.е. Цезаря було призначено диктатором і йому було передано також повноваження трибуна.

У 30 р. до н.е. Октавіан став трибуном, у 28 р. до н.е. одержав звання "принцепс сенатус" — перший сенатор, а у 27 р. до н.е. — звання ітрегіт, а незабаром і ім'я Август (Август — той, хто збільшує, малось на увазі, блага).

Влада принцепса спочатку не була спадковою. Формально він обирався сенатом, проте у подальшому все залежало від армії.

Принцепс був головнокомандуючим армією, оголошував війну і укладав мир, управляв провінціями. Він мав право вето на розпорядження магістратів, виконував функції цензора, а також судді. Народні збори поступово втрачають будь-яке значення. Тільки в окремих випадках проекти законів, ухвалені сенатом, виносяться на центуріатні і трибутні збори, але голосування проводилось для форми і невдовзі його перестали застосовувати. Сенат зберігав деякі повноваження, але уже з II ст. до н.е. його роль полягала у механічному затвердженні пропозицій принцепса. Магістрати обиралися сенатом із осіб, запропонованих принцепсом, і не мали якогось впливу на хід державних справ. Функції консулів, наприклад, обмежувались головуванням у сенаті та виконанням особливих доручень. Магістрат, який до II ст. зберігав своє значення, був преторським. Але й він не мав тих повноважень, що раніше. Розвиток приватного права через преторський едикт поступово послаблюється і основним джерелом права стає розпорядження принцепса.

Словом, магістрати зберігаються, але по суті не відіграють якоїсь помітної ролі в управлінні державою.

З III ст. Римська імперія переживає розпад рабовласницької системи господарювання. Класові протиріччя ще більше загострюються. Римська держава останнього етапу свого розвитку очолюється імператором — домінусом (владикою). У 395 р. стався поділ Римської імперії на дві половини — Західну і Східну.

У період імперії старі республіканські установи зникають. Управління державою зосереджується у руках декількох основних відомств, керівники яких призначаються імператором. Влада імператора є необмеженою і божественного походження. Йому належить законодавча влада. Він обирає собі найближчого помічника, який має титул цезаря. Він є спадкоємцем імператора. Найголовнішим після імператора органом, що розглядав найважливіші державні справи і готував законопроекти, була державна Рада при імператорі. Найважливішою посадовою особою була особа управителя імператорським двором.

Основними принципами організації місцевого правління була сувора централізація, велика кількість чиновників, відокремлення військової влади від інших влад.

Імперія розподілялась на дві префектури, префектури на діо-цези, діоцези на провінції, а провінції на округи.

Суспільний лад Римської імперії характеризується розвитком великого землеволодіння, що почалося ще у період республіки. Велике землеволодіння набуло двох основних форм: латифундії і сальтуси. Латифундії оброблялись з допомогою рабської праці, а сальтуси — орендарями.

Припинення з II ст. нових завойовницьких війн і невеликий природний приріст рабів привели до їх зменшення. Рабська праця стала дорожчою, а тому їх власники почали виділяти рабам земельні наділи, обкладаючи їх оброками і різними по-винностями. Такі ж наділи здавались і вільним селянам. І ті, і другі називались колонами. Колони зобов'язані були віддавати частину врожаю державі і відбувати на її користь деякі повинності: ремонтувати дороги, мости, нести гужову повинність. Колони досить часто втікали, а тому їх поступово прикріплюють до землі, яку вони обробляють.

У II—III ст.ст. було обмежено свавілля рабовласників, їм було заборонено вбивати рабів, робити їх гладіаторами. Віддавати на роботи у рудники, вічно тримати у кайданах. Хоча за цивільним римським правом раб не міг мати власності, проте за природним правом він міг володіти і укладати різноманітні угоди.

Процес феодалізації, що розпочався у Римській імперії, не був завершений. Імперія не змогла чинити опір так званим “варварам”, що нападали на неї з півночі. У 476 р. варварський вождь Одоакр позбавив влади останнього римського імператора, який, за іронією долі, мав ім'я легендарного засновника Риму і зменшене ім'я засновника імперії — Ромула Августула.

Як уже зазначалось, періодизація історії римського права не співпадає з періодизацією історії римської держави. Властивість права полягає у тому, що воно закріплює зміни, що відбуваються у суспільному і державному розвитку країни.

Оскільки студенти окремо вивчають курс римського права, то тут ми торкнемося його лише фрагментарно.

Джерелами римського права були “Закони XII таблиць”, постанови народних зборів, постанови сенату, едикти преторів, консультації юристів, а з I ст. н.е. — розпорядження імператорів.

Римські юристи розрізняли: 1) цивільне право, яке “кожен народ” встановив для себе; 2) “природне право”, для якого рабство, на думку римських юристів (Ульпіан), було “загальним встановленням” (а значить, цілком виправдане).

Цивільне право розподіляли на публічне і приватне. До публічного права, на думку римського юриста Ульпіана, належать всі ті норми, які “стосуються становища римської держави” як цілого, які регулюють становище громадських святинь і магістрів. Приватне ж право “стосується інтересів окремих осіб” — право власності, спадщини, сімейне право і т.ін. Приватне право поділяється на римське цивільне (квиритське) право і право перегринське (іноземців, що жили у Римі).

Право власності регулювалось за квиритським правом (“Закони XII таблиць”) і правом преторським (що встановлювалось едиктом претора). Поступово преторська власність витіснила квиритську.

Найтиповішою формою захисту права власності була віндикація, під якою розумілась вимога про повернення речі, заявлена неволодіючим власником до володіючого невідомця. Право надавало власнику можливість вимагати повернення належної йому речі повсюди, де він її знаходив.

Під володінням римські юристи розуміли безпосереднє реальне володіння річчю (землею тощо). Римське право захищало володіння так само енергійно, як і власність.

Джерелом виникнення зобов'язань був договір, контракт, делікт. Забезпеченням обов'язків були заклад і запорука. При встановленні права успадкування велику роль відіграв претор. Свобода заповіту була значною, але одночасно ця свобода обмежувалась колом обов'язкових спадкоємців, яких не можна було ігнорувати. Заповіт складався у письмовій формі і скріплявся печатками семи свідків.

Для римського кримінального права властива була легалізація насилля магістратів стосовно перегринів і населення провінцій, звільнення від покарань або ж несуттєві покарання стосовно привілейованих осіб (якщо злочини не мали політичного характеру), позасудова розправа над рабами.

Досить строгим формалізмом були пронизані правила майнових спорів, що у сукупності складали цивільний процес. Справа спочатку розглядалась претором, а потім суддею, якого призначав претор. Вирішальну роль відіграв претор. Виклик відповідача здійснював позивач. За умови задоволення позову, відповідач повинен був, не чекаючи втручання держави, виконати рішення суду; якщо відповідач не виконував рішення, то позивач робив новий позов про виконання рішення, і сума, яку мав сплатити відповідач, автоматично подвоювалась. Претор самостійно вводив позивача у володіння всім або частиною майна відповідача ще до суду. Це так званий екстраординарний процес.

Кримінальні справи розглядали судові колегії, що складалися із 30—40 судців. Склад їх формувався за жеребом, головував претор, але у період імперії кримінальні справи розглядають чиновники. Поважні особи підлягали безпосередньо судові самого імператора.

Існував особливий суд для колонів і рабів. Вищою апеляційною інстанцією був імператор, а практично — його канцелярія.

Держава і право франків

Держави, що утворилися на території Римської імперії, були дофеодальними. Вони характеризуються одночасним існуванням у них в тих або інших формах трьох укладів — первісного, рабовласницького і феодального.

Первісний уклад перебував у стані занепаду, але його значення, особливо у початковий період дофеодального розвитку, все ще важливе. У деяких частинах дофеодальної держави продовжували існувати родоплемінні відносини, що вже перебували у стані розпаду.

У дофеодальній державі продовжують існувати рабовласники і раби. Зародження феодальних відносин веде до виникнення класу феодалів і феодальне залежного населення. Проте основна маса населення, особливо з початку існування дофеодальної держави, складається з вільних. З розвитком феодального укладу рабовласники вливаються у клас

феодалів. Стосовно ж рабів і вільних селян, то вони переходять у ряди залежного населення.

У політичному ладі дофеодальної держави збереглися деякі риси родоплемінних союзів. Дофеодальна держава являла собою з'єднання ряду земель, що перебували на різних стадіях суспільно-економічного розвитку. Глава дофеодальної держави був переважно військовим вождем. Його адміністративні і судові повноваження були обмежені. Протягом тривалого часу у такій державі зберігається інститут виборної королівської влади. Діяльність глави держави спрямовувалась радою, що складалася із представників родоплемінної знаті і найближчих дружинників. У дофеодальній державі існували у різних формах народні збори. Припинення їх діяльності здійснювалось, як правило, уже у феодальний період.

Феодалізм є суспільно-економічною формацією, що замінює рабовласницьку. Головною і домінуючою галуззю феодальної економіки є сільське господарство. Тому панівним класом у феодальному суспільстві є клас, який зосереджує у своїх руках право власності на землю — клас землевласників. Визначальними ознаками феодалізму є: панування натурального господарства, наділення безпосереднього виробника засобами виробництва взагалі і землею зокрема, особиста залежність селянина від землевласника.

Феодальному способу виробництва властиві низький стан техніки, незначний розподіл праці, слабкий розвиток обміну, а також поєднання сільськогосподарського виробництва з домашнім ремеслом.

Феодальний порядок характеризується злиттям поняття власності з верховною владою (суверенітетом): власник землі має всі або частину прав, сукупність яких складає суверенітет, який у даний час належить державі. Територія поділена на володіння, які називають по-різному (сеньйорії — у Франції, менор — в Англії). У кожному з них править свій сеньйор, лорд, якому підкоряється населення його володіння. На користь цього ж володільця (а не короля) населення відбуває різного роду повинності. Основною формою повинностей є феодальна рента, яка складається із трьох видів: відробітної ренти (панщини), продуктової ренти (або натурального оброку) і грошової ренти (грошового оброку).

Феодальні власники (сеньйори, лорди) залежать не тільки від короля, але й один від одного. Така залежність настає тому, що кожен землеволоділець одержував своє володіння від іншого, а тому залежав від останнього.

Отже, феодальний порядок характеризується ієрархічною структурою, яка зв'язувала панівний клас у єдине ціле, забезпечуючи йому можливість панування над селянами, до яких, з виникненням міст, приєднуються також дрібні ремісники.

Як і всякий суспільний лад, феодалізм пройшов у своєму розвитку декілька етапів. В історії феодальної держави у Європі чергувались такі його головні форми: 1) ранньофеодальна монархія, яка характеризується тим, що органами, які направляють діяльність феодального монарха, є феодальна курія і з'їзди феодалів; 2) станово-представницька монархія, за якої влада монарха обмежується станово-представницькою установою;

3) абсолютна монархія, тобто така форма останньої, за якої верховна влада повністю і неподільно (необмежене) належить феодальному монархові.

Зберігаючи свої загальні риси, феодалізм набував в окремих країнах Європи особливих рис залежно від місцевих умов його розвитку.

Не дивлячись на ієрархічну феодальну залежність усього населення, власне, у середньовіччі розвинулась свобода у повному розумінні цього слова.

Реальна свобода — це одночасно свобода і соціальна, і особиста. Особиста свобода — це свобода від суспільства, точніше. від держави і подібних їй примусових, громадських об'єднань. Проте свобода людини є відносною, адже не існує абсолютної свободи. Разом з тим, головним у свободі людини є свобода переконань — релігійних, моральних, наукових,

політичних та їх політичного вираження у слові, друці, в організованій громадській діяльності.

З іншого боку, ціла група свобод захищає особу від сваволі держави незалежно від питань совісті і думки: свобода від свавільного арешту і покарання, від образи, грабунку і насилля з боку органів влади — визначають зміст конституційних гарантій, за які точилася вікова боротьба з монархією. Ці свободи знайшли своє вираження, наприклад, в Набеав Согрив АЮ (Англія). Це так звана свобода тіла, на відміну від свободи духу; конфлікти ж держави із світським суспільством точилися із-за проблем свободи тіла.

У феодальному суспільстві зародилася свобода тіла. Адже феодали не тільки пани, але й одночасно васали. Їх стосунки із сюзереном визначаються договором і звичаєм, а не волею монарха. На своїй території вони самі здійснюють права монарха над своїми кріпаками і навіть вільним населенням. Їх особистість захищена від волі монарха, їх не можна ображати. Вони навіть мають право вести війну проти монарха. Під час коронації, наприклад, англійських королів, коли монарх надягає на свою голову корону, всі пери і переси, що присутні у Вестмінстер-ському абатстві, теж надягають свої корони. Вони теж можновладці, спадкові князі Англії.

Те, що у середньовіччі було привілеєм сотень сімей, протягом століть поширилось на тисячі і мільйони, аж поки не стало невід'ємним правом кожного громадянина. Тим-то у західних демократіях під час буржуазних революцій не стільки знищувалось дворянство, скільки увесь народ успадковував його привілеї. Це рівність у благородстві, а не безправності, як це було на Сході. Селянин став називати свого сусіда 8іг і Моп Зіеиг, тобто мій пане, і в ставленні до себе вимагає форми величності: Ви (Вони).

Це схематичне становлення свободи, що зародилася у середньовіччі. Проте дійсність була набагато складнішою. Зауважимо, що у своєму зародженні правова свобода була свободою для небагатьох. Та вона й не могла бути іншою, адже вона з'являється як привілей. З часом цей привілей поширюється на всіх.

Люди, що виховані на східних традиціях, що дихали віковим повітрям рабства, нізащо не погодяться із свободою для небагатьох, хоча й тимчасово. Вони бажають її для всіх або ж ні для кого. А тому й ніхто її не одержує. Саме тому на місці дворянської Росії опинилася комуністична імперія.

На межі античності і середньовіччя Європа пережила велике переселення народів. Зрушили з насиджених місць десятки “варварських” племен: гунни, германці, слов'яни, сармати та інші. Серед германських племен були і рипуарські та салічні франки, колишні союзники (федерати) Риму.

Після падіння Римської імперії салічні франки на чолі з королем Хлодвігом (481—511 рр.) на початку VI ст. захопили майже всю територію колишньої римської провінції Галлії. Під кінець VIII ст. вони підкорили інші германські племена: аллеманів, тюрингів, саксів, баварів, захопили землі лангобардів в Італії. Завоювання Галлії та інших земель було для франків досить легкою справою тому, що вони не відбирали землю у місцевих власників, а тому останні їх і підтримували. Окрім цього, франки уклали союз з римською церквою, що завершився прийняттям Хлодвігом та його оточенням християнства.

Розширення території франків супроводжувалось об'єднанням франкських племен: Хлодвіг знищив інших франкських королів і став єдиним державним правителем.

Наступники Хлодвіга продовжували його політику розширення території. Королівська влада продовжувала зміцнюватись, не дивлячись на те, що між наступниками Хлодвіга точилася міжусобна боротьба. Королю належало право видання нових законодавчих розпоряджень. Він — верховний суддя, збирав збройні сили, оголошував війну, укладав мир і керував військовими операціями.

Головним ресурсом королівської влади були до певного часу її земельні володіння.

Поступово цей фонд зменшувався. Королі роздавали землі церкві, наділяли земельними наділами своїх наближених з тим, щоб вони могли відбувати королівську службу. Роздачі землі мали назву бенефіціїв. Спочатку бенефіції надавались у постійне, і лише пізніше у тимчасове володіння — з умовою відбування служби. Роздачі сприяли посиленню великого землеволодіння, яке досить часто одержувало різноманітні пільги (іmunітети). Одночасно відбувався процес поступового встановлення залежності вільного населення.

Зростання великого землеволодіння поступово вело до нових форм владарювання. Землевласницька знать починає займати панівне становище як у центральному, так і місцевому управлінні королівства. Без згоди знаті король, по суті, не міг зробити якогось важливого розпорядження. Вже з середини VII ст. значення королівської влади зменшується: настає період так званих “ледачих королів”. Представники роду Арнульфінгів заволоділи найважливішою посадою франкського королівства — палатного мера, або майордома, і фактично почали садити певних осіб на королівський трон.

Війни з арабами, які вторглись у першій половині VII ст. у Галлію, показали перевагу кінноти над піхотним ополченням, яке складало основну масу франкського війська. Залізне спорядження вершника коштувало дуже багато — 45 соладів (биків), і воїн мав сам його купувати.

З метою створення кінноти, а також зміцнення своєї соціальної бази, майордом Карл Мартел передав багато церковних і монастирських земель представникам франкської знаті, які, в свою чергу, мали роздати ці землі у вигляді бенефіціїв як можна більшій кількості осіб з умовою, щоб вони відбували військову кінну службу. Завдяки цим заходам напад арабів було відбито (битва при Пуатьє у 732 р.). Усе це у сукупності зміцнило владу майордомів. У подальшому син Карла Мартела, Піпін Короткий, скориставшись підтримкою римської церкви, здійснив у 751 р. державний переворот і проголосив себе королем.

Королівство франків досягло розквіту за наступника Піпина Короткого Карла Великого (768—814 pp.). Він ставив за мету утворення єдиної держави шляхом злиття германських племен з романськими на базі християнства. Він розширив територію франкської держави, завоювавши нові землі, і, опинившись на чолі величезної держави, спробував за допомогою церкви відновити Римську імперію. У 800 р. він був коронований папою у Римі короною імператора. Проте імперія Карла Великого виявилась недовговічною, вона розпалась майже відразу після його смерті. Причина цього у глибоких внутрішніх процесах, що були викликані подальшим розвитком феодальних відносин. Після тривалих війн і інтриг три брати, внуки Карла Великого, зібравшись у 843 р. у Вердені, підписали трактат про розподіл імперії на три самостійні частини. Східна частина франкської держави відійшла Людовику Німецькому, західна — Карлу Лисому, середньофранкське королівство північної Лотарингії, а також північна Італія — Лотарю. Верденський договір поклав початок самостійному існуванню трьох європейських держав:

Франції, Німеччини, Італії.

Більшість дослідників вважають, що франки у період завоювання ними Галлії (V ст.) жили у сільських громадах (марках), які склалися із вільних людей, що спільно володіли землею та угіддями. Процес феодалізації призводив до появи великої земельної власності, володільці якої розорялись із-за воєн, великих податей та інших повинностей.

Зростання великої земельної власності проходило під виглядом прекарія (прекарій — одержання чогось із милості). Суть такої угоди полягала в тому, що невеликий земельний власник поступався своїм земельним наділом великому землеволодільцю, а останній повертав йому цю землю уже не у вигляді власності, а володіння. Таким способом селянин набував собі захисника як від свавілля державної влади, так і від свавілля інших феодалів.

Під кінець існування франкської держави право власності на землю стало особистим і

набуло двох форм: аллоду (вотчина), тобто власності, вільної від обмежень стосовно розпорядження нею договорами і заповітами, і володіння за умови виконання певних повинностей і несення служби.

У державному устрої франкського королівства в епоху Ме-ровінгів публічно-правові і приватно-правові елементи ще не розрізнялись. Королівська влада була спадковою. Королі дивилися на територію королівства (і доходи з нього), як на свою приватну власність, що розподілялася після їх смерті між спадкоємцями.

Центром управління був королівський двір, до складу якого входили королівські слуги і наближені короля. Із королівського середовища поступово висувається один, який займає перше місце. Це був майордом — головний управляючий королівськими маєтностями, а потім і глава королівської адміністрації.

У місцевій адміністрації римський адміністративний поділ був замінений поділом на округи. На чолі округів стояли графи, декількох округів — герцоги. Спочатку король мав право призначити графа з представників будь-якого стану населення, але з початку VII ст. він змушений уже обирати їх із середовища місцевих землевласників. Графи призначали собі помічників (віконтів). Для судочинства у нижчій інстанції граф призначав вікаріїв і сотників.

Ще за Карла Великого зберігались народні збори, але їх роль була незначною і була не чим іншим, як весняним оглядом

війська.

Джерелом права у державі франків були звичаї, постанови франкських королів законодавчого характеру (капітулярії). Завойоване населення Галлії жило за римським правом.

Збірником звичаєвого права є Салічна правда, яка, очевидно, виникла у кінці V ст.

Юридичні звичаї, що зафіксовані у Салічній правді, стосуються головним чином способу життя і побуту франкського села. Земля належить сільській громаді і поселитися прийшлій людині на цій землі було неможливо, якщо проти цього виступав навіть один член громади.

Проте коли особа прожила рік, то її не можна було вже зігнати.

У подальшому право власності на землю стає особистим. Проте деякі пережитки минулого зберігались. Головним з них був поділ земель на родові і благонабуті. Перші не могли відчужуватись без згоди членів сім'ї, а благонабутими власник міг розпоряджатися на свій розсуд. Під кінець франкського періоду право власності на землю набуло двох форм: алода, яким можна було вільно розпоряджатися, і володіння з умовою несення служби і повинностей.

Зобов'язувальне право у франків було найменш розвиненим. Для дійсності договору, окрім згоди сторін, необхідно було дотримуватись різного роду формул торжественного змісту, а в інших випадках, наприклад, при продажі землі — передати кусок дерну, при продажі лісу — гілку дерева, при продажі будинку — двері.

Стосовно благонабутої нерухомості, а також рухомих речей спадкоємцями померлого визнавались діти та родичі по низхідній. Коли ж вони відсутні, то успадкування відбувалося по трьох лініях. Першою лінією вважався померлий, його дружина та його діти. Другу лінію складали батько і мати померлого та їх низхідні. Третю лінію - дід і баба померлого та їх низхідні. Наявність найближчої лінії родичів виключала успадкування рештою. Якщо родичів однієї лінії було декілька, то вони успадковували у рівних частинах.

З розвитком приватної власності у праві франків з'являється інститут так званої аффатомії, через який можна було внести зміни у законний порядок спадкування. Аффатомія полягала у тому, що укладалась угода, за якої майно спадкодавця ще при його житті передавалось якій-небудь особі. Це була початкова форма духовного заповіту. Аффатомія здійснювалась у присутності свідків. Через аффатомію діяли всупереч Салічній правді. Через неї було

розширено спадкові права жінок.

Давні звичаї франків дозволяли одруження через укладення договору про купівлю дружини. Залишки цих звичаїв простежуються у Салічній правді у вигляді вранішнього дарування речей або грошей чоловіком дружині, яка, у свою чергу, мала принести посаг.

Влада батька не була широкою. Його опіка над синами закінчувалась по досягненні ними 12-річного або 14-річного віку. Розлучення, які спочатку дозволялись, з 744 р. під впливом церкви були заборонені. Церква також вела боротьбу проти шлюбів між близькими родичами, проти викрадання жінок, проти позашлюбних зв'язків.

Салічна правда свідчить про існування у франків пережитків кривавої помсти. Так зокрема, коли злодій чинив опір, то потерпілий мав право його вбити. Замість кривавої помсти було введено викуп (композиція). Розміри викупу детально регламентувала Салізда правда. Штрафи за вчинене вбивство були великими, якщо злочинець не може сплатити викуп за вчинене ним вбивство, то “він має заплатити своїм життям”. Штраф за вбивство вільного франка становив 200 солідів, королівського службовця — 600 солідів. За крадіжку майна злодій мав сплачувати різні суми штрафів. Салічна правда деталізує розміри штрафів залежно від украденої речі.

Розгляд справи у суді збуджувався за заявою потерпілої сторони. Вона ж мала сформулювати звинувачення і подати докази своєї невинності. Таким доказом могли бути так звані співприсяжники, які могли підтвердити добру репутацію обвинувачуваного. Доказом вини або невинності були ордалії — випробування розпеченим залізом, кип'ячою водою. Практикувався також судовий поєдинок, коли сторона, що брала гору у поєдинку, визнавалась такою, що виграла справу.

У ранній період існування франкської держави судочинство здійснювалось на зборах вільних людей округу (сотні). На зборах головував виборний сотник — тунгін. Рішення або вирок здійснювались виборними засідателями — рахімбургами.

З посиленням королівської влади судочинство здійснює граф разом із рахімбургами. Пізніше рахімбургів було замінено ска-бінами, які обиралися графом із середовища “кращих” людей округу. Вищою судовою інстанцією був король.

Судочинство здійснювала також і церква. Юрисдикція церкви поширювалась не лише на духовенство, але й на деякі категорії світських людей: вдів, сиріт, вільновідпущеників. Всі ці особи перебували під захистом церкви.

Держава і право феодальної Франції

Після розпаду імперії Карла Великого територія Франції дісталась за Верденським договором його онукові Карлу Лисому, нащадки якого і правили Францією до кінця X ст. За цей час країна розпалась на багато феодальних володінь, які були слабо пов'язані між собою васальними відносинами. Останні королі із династії Каролінгів втратили майже всю владу.

У 987 р. на з'їзді духовних і світських феодалів було обрано королем феодала Гуго Капета. Володіння його обмежувалися невеликою областю, у центрі якої було місто Париж. На території, що належала Гуго Капету, розташоване було і місто Орлеан. Помістя могутніх феодальних землевласників були слабо зв'язані із королівським престолом.

У період феодальної роздрібненості у Франції не існувало ні спільної мови, ні спільного культурного й економічного розвитку. На півдні, де був сильнішим римський вплив і збереглося багато елементів римської культури, писемності, освіти, економіка була більш розвиненою, ніж на півночі країни. У відповідності з цим, основними рисами державного ладу Франції цього періоду є політична роздрібненість і слабкість королівської влади.

У XI ст. іде процес виникнення і зростання міст, населення яких було зацікавлене у зміцненні королівської влади, оскільки постійні феодальні війни ускладнювали і

унебезпечували ведення торгівлі. Тому-то міста поступово стають опорою королівської влади у її боротьбі з феодалами. Ще більшою опорою французьких королів була у той час церква, яка була порівняно стрункою організацією із спільним центром і суворою ієрархією.

З XII ст. розпочинається боротьба королівської влади проти феодалної роздрібненості. Ця боротьба завершилась лише під кінець XV ст. перемогою королівської влади і об'єднанням Франції у централізовану державу. Боротьба ускладнювалася тим, що один із найбільших французьких феодалів — граф Анжуйський став королем Англії і, таким чином, англійські королі стали власниками величезних феодалних володінь у Франції. Французькі королі не могли миритися з цим і прагнули захопити ці володіння.

Французький король Філіп II Август (1180—1223 рр.) відняв у англійського короля Нормандію, що спричинило тривалу війну між Францією і Англією, у результаті якої Англія втратила значну кількість своїх володінь у Франції.

Значний крок уперед в боротьбі за зміцнення королівської влади було зроблено у роки правління Людовика IX (Святого) (1226—1270 рр.). Влада цього короля вже була спадковою. Він провів декілька державних реформ: заборонив судові поєдинки у межах королівських володінь; дозволив оскарження вироків, винесених у суді феодалів, у королівському суді, який стає вищим судом королівства; розпочав створення найманого війська і, нарешті, ввів королівську монету, яка була обов'язковою для використання на всій території Франції поряд із монетами, які чеканили феодали.

Під час існування феодалної роздрібненості королі не особливо бажали скликання представницьких зборів як світських, так і духовних феодалів. З виникненням і розвитком міст посилюються протиріччя між міщанами і феодалами, і це робить короля своєрідним арбітром, що посилює його владу.

Як світські, так і духовні феодали, а також міське населення прагнуть брати участь у політичному житті країни, впливати на короля. Потребуючи грошей для боротьби з римським папою, Філіп IV Красивий звернувся до населення за допомогою. На зборах представників світських і духовних феодалів, а також міщан у 1302 р. король одержав таку підтримку. Таким саме чином визначились три стани — духовенство, дворянство і міщани, які мали своїх представників у так званих Генеральних Штатах. Кожен із станів засідав і голосував окремо від інших. Стан мав один голос, а тому схожість інтересів дворянства і духовенства забезпечувала їм перевагу. Отже, на початку XIV ст. у Франції формується станово-представницька монархія.

У 1356 р. Генеральні Штати поставили перед королем вимогу про докорінні перетворення у державі. “Великий березневий ордонанс” (1357 р.) передавав Генеральним Штатам право контролю за управлінням країною. Встановлювалась регулярність скликань Генеральних Штатів - два рази на рік; за ними визнавалось виключне право виділяти королю субсидії і контролювати їх витрати; королівська рада поповнювалась представниками Генеральних Штатів. Ордонанс передбачав також проведення інших досить важливих військових, фінансових адміністративних і судових реформ, перерозподіл податей і повинностей та постійний нагляд за управлінням з боку Штатів.

Реформи ці, проте, не були послідовними. Генеральні Штати мали підтримку тільки з боку жителів міст (буржуазії) півночі та Парижа.

Після закінчення успішної для Франції столітньої війни роль Генеральних Штатів падає і вони скликаються епізодично. Королівська ж влада посилюється, військове і фінансове управління концентрується у руках королівської адміністрації. Генеральні Штати, скликані у 1439 р., дозволили королю Карлу VII збирати постійний прямий податок.

Маючи постійне джерело поповнення королівської скарбниці, Карл VII провів реформу військової справи, збільшив контингент постійних військ, які стали основою збройної

могутності королівської влади. Королівська влада за підтримки третього стану набуває все більшої і більшої могутності. Формується незалежна від станового органу абсолютна монархія.

У Франції абсолютизм зміцнів особливо за короля Франціска I (1515—1547 рр.). Все управління було зосереджене у руках королівської влади. Найважливіші справи вирішували вузьким колом близьких до короля осіб. Генеральні Штати не скликались. Останній раз Генеральні Штати були скликані у 1614 р.

Абсолютизм є тією політичною формою, яка була властива Європі у мануфактурний період її капіталістичного розвитку.

У період феодальної роздрібненості двірцево-вотчинна система управління базувалась на васальних відносинах. Головну роль у королівській адміністрації відігравав сенешаль, який був главою королівської адміністрації, підписував державні документи і командував армією. У військових справах другою особою після сенешаля був конетабль, який командував кіннотою. Помічником у нього був маршал, а з XIII ст. — адмірал. Королівською скарбницею і архівом відав за допомогою камергера королівський скарбник. Королівські акти редагував і скріплював печаткою канцлер. При королі існувала курія, у якій брали участь васали. За допомогою курії королі вирішували питання про війну і мир, про відносини з папою римським та інші. Курія ухвалювала королівські акти.

Місцеве управління у домені короля і великих сеньйоріях здійснювалось окремо. З середини XI ст. у королівському домені з'являється керівник округу — прево. Їхніми помічниками у містах були майори, а у селах — сержанти. У XII ст. виникають бал'язжі, які об'єднували декілька округів. Коли до королівського домену приєднувались великі сеньйорії, то король не ламав систему управління, яка там існувала, а призначав туди сенешаля.

Сенешалі і бал'ї здійснювали правосуддя, зокрема, вони розглядали спори між феодалами та досить серйозні кримінальні справи. Вони ж і прево контролювали збір податей і судових штрафів.

У період станово-представницької монархії центральні органи управління суттєво не змінювались. Центральне місце в системі управління посідає Велика рада, куди входили легісти, а також 24 представники від духовних і світських феодалів. Повноваження ради мали виключно дорадчий характер. У зв'язку з падінням значення феодального ополчення прево і бал'ї втрачають військові функції; такі функції виконують призначені королем лейтенанти.

У містах королівська адміністрація контролює вибори міської адміністрації, а на всіх засіданнях міських рад головує королівський чиновник.

До XIV ст. у Франції зберігалось феодальне ополчення, але король вимагав несення військової служби від усього дворянства. Одержавши у 1445 р. право стягувати постійну подать, Карл VII створює регулярну королівську армію.

У період абсолютної монархії було створено посади державних секретарів, один з яких фактично виконував функції міністра. Інколи одна особа посідала декілька посад. Так, кардинал Рішельє посідав 32 державні посади. Державні секретарі займалися військовими, морськими, внутрішніми і закордонними справами. З XVIII ст. виникають посади заступників державних секретарів.

Важливу роль продовжує відігравати канцлер, а старі посади були перетворені в синекуру. Фінансами завідує спочатку су-перінтендант, а потім Генеральний контролер фінансів.

Орган, який проводив політику центру на місцях, був губернатор. Іntenданти контролюють адміністрацію міст. Фінанси, суди, а з часом фабрики, банки збирають різні статистичні дані. Вони підтримують громадський порядок, ведуть боротьбу проти ересі, контролюють набір рекрутів в армію.

У містах муніципальні радники і мери призначаються королем.

У період абсолютизму завершується створення регулярної армії, у якій служать рекрути з місцевого населення. Як правило, рекрутів вербували з третього стану. Командирські посади в армії посідали вихідці з дворян.

У період абсолютизму виникає розгалужена поліцейська система. З 1667 р. існує посада генерал-лейтенанта поліції, який командує розгалуженою поліцейською системою: спеціалізованими поліцейськими підрозділами, поліцейською гвардією, судовою поліцією, яка проводила попереднє слідство.

У період ранньофеодальної монархії феодали користувалися правом юрисдикції стосовно всього населення своєї сеньйорії. У період станово-представницької монархії обмежується церковна і витісняється сеньйоральна юрисдикція. Прево вирішував дрібні кримінальні справи, а значні — балї, а з XV ст. — суд під головуванням лейтенанта. Зросла роль Паризького парламенту, члени якого з 1467 р. стали призначатись довічно. Цей орган перетворився у вищу судову інстанцію і був апеляційною судовою інстанцією з усіх судових справ. Парламент набув права реєстрації королівських актів, і нижчі суди та парламенти інших місць, приймаючи свої рішення, могли застосовувати лише зареєстровані королівські ордонанси. Коли Паризький парламент виявляв неточності в акті або ж відступив від “законів королівства”, то він міг не реєструвати їх, заявивши так звану ремонстрацію.

У деяких частинах Франції сеньйоральна юстиція зберігалася аж до XVIII ст., і королівські ордонанси тільки регламентували порядок її впровадження. На середину XVIII ст. суди прево було скасовано, а суди балї весь час міняли компетенцію. Самостійну систему становили церковні суди.

Вплив товарно-грошових відносин змінював правове становище різних верств населення. До XIV ст. майже зникли особисто залежні селяни-серви. Основна маса селян була вільною і платила сеньйору тільки грошову ренту (цензиву). Протягом XIV—XV ст.ст. у Франції проходила внутрішня консолідація станів населення. Як і раніше першим станом вважалось духовенство, але воно мало жити за законами королівства. Духовенство отримувало десятину з селян, зберігало свій податковий і судовий імунітет. Воно було звільнене від будь-яких по-винностей на користь короля.

Дворянство, як другий стан населення, було закритим і спадковим. Головним його привілеєм було виключне право власності на землю, воно користувалося особливими судовими привілеями і було звільнене від сплати податей. Головним обов'язком дворян була служба королю. Вищі офіцерські посади в армії посідали графи, герцоги, маркизи, віконті.

Третій стан — міське населення та селяни — цензитарії, не користувалися якимись особистими або майновими правами і були єдиним податним станом.

Духовенство і дворянство зосереджували у своїх руках 4/5 усіх земель країни. У зв'язку з конкордатом 1516 р., укладеним Франциском I і римським папою, король отримав право призначати на церковні посади. Король призначав на такі посади представників дворян. У свою чергу, духовенство посідало в окремих випадках вищі державні посади (Рішельє, Мазаріні). Тому між духовенством і дворянством складаються досить тісні зв'язки і їх інтереси співпадають. Протягом XVIII ст. формується так зване дворянство-мантії — це заможні буржуа, які одержують від короля дворянські титули. На середину XVIII ст. кількість дворян-мантії становила чотири тисячі; кількість духовенства становила 130 тис., а спадкових дворян — 400 тис.

Основну масу населення становили цензитарії та міщани, які за своїм майновим станом не були однорідними. Окрім того, що селяни платили основну масу податей, вони змушені були відбувати повинності і на користь феодала, оскільки вони володіли землею, що була власністю сеньйора. Додатковим тягарем для селян були так звані баналітети: обов'язок

молоти зерно у млині сеньйора, хліб пекти у печі сеньйора і т.ін. Селянам було заборонено займатися рибною ловлею, полюванням, розводити голубів і т.ін. Займатися цим було привілеєм сеньйора.

Джерела права Франції характеризуються партикуляризмом та множинністю. Важливим джерелом права були звичаї. Особливо поширеними були правові звичаї (кутюми) у північній частині Франції, їх авторитет визначався тим, що вони не залежали від свавілля держави. Для їх визнання у суді необхідно було, щоб вони були відомі не менше 40 років. Починаючи з XII ст. окремі кутюми стали записувати. Най-відоміший збірник правових звичаїв Кутюми Бовезі (1283 р.) був складений королівським бал'ї Філіппом де Бомануаром. Вони стали першим серйозним досвідом правотворчості, дають нам знання про мораль і звичаї Франції, що існували у період ранньофеодальної монархії, політичні ідеї, що з'явилися у цей період.

Бомануар не тільки зібрав норми звичаєвого права, але й привніс свої ідеї. Він, зокрема, виступає за зміцнення королівської влади, протестує проти існування кріпосного права. Він пише: “Спочатку люди були вільними, оскільки кожен знає, що ми походимо від одного батька і однієї матері.

Дуже добре робить той сеньйор, який дарує їм (сервам) свободу, оскільки великим злом є те, коли якийсь християнин перебуває у кріпосному стані”.

Кутюми Бовезі вказують на джерела серважу: серв залишається вільним, якщо вільною була його бабка; якщо його мати, бабка або прабабка одержали свободу; якщо батько вільний, а мати кріпачка, то їх діти є кріпаками. Бомануар у кутюмах вчить розрізняти злочини, дає визначення вбивства, зґвалтування, вказує на необхідність застосовувати різну систему покарань.

Із кутюмів Бовезі видно, що доказами вини або невинності у вчиненні злочину було власне визнання, письмові докази, дуель; свідчення, коли твердження однієї сторони не заперечується іншою, те, що не вимагає доказів і зрозуміле без них; доказ за допомогою презумпції (допущення) невинності.

Важливим джерелом права були королівські укази (капіту-лярії) та інші акти, що виходили від короля. Таким важливим актом був Акт “Про відправлення правосуддя” (1539 р.). Цей акт закріплює інквізиційний, або розшукний процес. Порушення кримінальної справи здійснюється тепер не лише за скаргою потерпілого, але й на основі даних, які одержав суддя з якихось інших джерел. Суддя особисто або через помічників веде розслідування справи, а потім надсилає матеріали прокуророві для висновків (заклучення). Вирішальну роль у доказах відігравало власне визнання обвинуваченого, а тому його піддавали тортурам. Якщо тортури не вели до зізнання, то особа визнавалась невинною. Кримінальні справи мають у суді перевагу над цивільними. Учасники суду мають право на відведення судді. Суддя, який допускався у судочинстві помилок ніс за них адміністративну і цивільну відповідальність. За першу помилку суддю штрафували, за другу — усували від здійснення судочинства строком на один рік, за третю — звільняли від суддівства. Якщо у результаті суддівської помилки сторона зазнавала матеріальних збитків, то суддя мав їх відшкодувати. Актом “Про відправлення правосуддя” замість латинської мови у судочинстві вводилась французька.

Важливим джерелом права було канонічне, яке досягло свого апогею у XII—XIII століттях. Існував Звід канонічного права (1582 р.), затверджений королівською владою. Усі норми канонічного права, прийняті церквою, набирали чинності тільки тоді, коли вони супроводжувались королівськими грамотами.

Важливе значення мало і міське право, джерелом якого були хартії, які відображали компроміс міського населення з королем або сеньйором. У хартіях визнавались права міщан, регламентувалась торговельна і реміснича діяльність. Оскільки міське право мало

партикулярний характер, то з розвитком міжнародної торгівлі стали застосовувати норми міжнародного морського і торговельного права.

Як додаткове джерело права виступала практика Паризького парламенту.

Феодальна сутність права Франції проявлялась у тому, що воно закріплювало виключність власності духовенства і дворян на землю. До XI ст. зникла вільна селянська власність на землю. Склалося правило, що кожен володілець землі повинен мати сеньйора, який виступає верховним власником. Він користується певними адміністративно-судовими правами і контролює розпорядження переданим наділом.

Спочатку сеньйор не міг зігнати селянина з землі, але і селянин не користувався правом вільного відчуження, він мав постійно платити цензиву. У добу абсолютизму селянин одержав право продавати, дарувати або якимось іншим шляхом переуступати свою цензиву, але за умови, що феодальний власник буде постійно отримувати ценз.

Існувало і громадське землеволодіння, куди входили ліси, луки та вигони для випасу тварин. У XVI ст. дворяни одержали право вилучати третину громадських земель на свою користь.

Феодальний характер права проявлявся у договорах. При купівлі-продажу землі, наприклад, право першочергової купівлі визнавалось за сеньйором, він же протягом певного періоду користувався правом викупу землі. У XVII ст. розбагатіла буржуазія скуповує дворянські землі з тим, щоб отримувати з селян феодальну ренту.

У XVI—XVIII ст.ст. особливо був поширений договір оренди землі, який спочатку укладався на один рік, а з часом — з правом передачі у спадщину. Оскільки оренда на відміну ВЩ цензу регулювалась не звичаєм, а договором і платня могла весь час змінюватись, то дворяни одержували значну вигоду від неї.

Досить поширеним був договір позики. Оскільки канонічне право забороняло стягування процентів, то боржник зобов'язувався виплачувати кредиторів фіксовану ренту, як певну частину прибутку. Найчастіше боржник заставляв землю за кредит, а прибутки з неї поступали кредиторів.

У період абсолютизму лихварство набуло особливого розмаху. У зв'язку з цим у XVIII ст. королівським ордонансом було заборонено заставу, коли вона передбачала передачу землі кредиторів.

У 1673 р. було видано королівський ордонанс про торгівлю, а у 1681 р. — про морську торгівлю. У них було визначено правовий статус купців і порядок утворення торговельних товариств, існували норми, що стосувались векселя, страхування, банкрутств.

У Франції існувала ретельна регламентація торговельної діяльності цехів і купців, а також організації і технології виробництва: детально визначались види сировини і її розробка, виробничий процес, якість товарів, що стало гальмом економічного розвитку.

Сімейно-шлюбні відносини регулювались головним чином канонічним правом, але у XVI—XVII ст.ст. королівськими ор-донансами було зроблено певний відступ від нього. Хоча шлюб реєструвався у церковних книгах, але його стали розглядати як акт громадянського стану. Діти, які не виконували волю батьків, могли бути позбавлені права спадщини. Під впливом римського права скорочувалась майнова правоздатність жінки, посилювалась влада батька над дітьми, які без згоди батьків не могли здійснювати юридичні акти. Батько мав право за згодою королівської адміністрації запроторювати непокірних дітей до в'язниці.

У період ранньофеодальної монархії під злочином розуміли дію, що зачіпала інтереси окремих осіб, а покарання зводилось до відшкодування збитків. З XII ст. під злочином розуміють “порушення миру”, а покарання має репресивний характер.

Централізація держави сприяє послабленню сеньйоральної юрисдикції, і до королівських судів переходить розгляд справ про вбивство, підпал, фальшування грошей, зґвалтування та

ін. З'являються злочини, пов'язані з поняттям “образи величності”.

У період абсолютизму законодавство деталізує склад злочинів проти короля, держави і церкви. Найтяжчими злочинами були:

замах на короля, членів його сім'ї, міністрів короля, командуючих військами, губернаторів та інших королівських чиновників.

Злочини проти релігії включали: богохульство, святотатство, чаклунство, єресь та ін.

Покарання не були чітко визначені і їх застосування залежало від суду та стану, до якого належав звинувачуваний. Метою покарання було устрашіння та кара. Існувала публічна кара з тим, щоб страждання засудженого викликали страх у присутніх. У середньовічній Франції у кримінальному праві допускалась кримінальна відповідальність без вини. За деякі злочини відповідальність ніс не тільки злочинець, але й члени його сім'ї.

Судовий процес до XII ст. був звинувачувальним. Правові звичаї регулювали судовий поєдинок. Аж до XV ст. звинувачувальний і розшукний процеси існували паралельно. Останній стає панівним з 1539 р.

Розгляд судових справ не був публічним. Доказами в суді було власне визнання, свідчення двох свідків, протоколи, складені на місці злочину, і т.ін. Якщо були відсутні звинувачувальні

докази, то суддя міг розпорядитись про проведення повторних тортур.

До XIII ст. вироки не можна було оскаржити, але від Людовика IX рішення сенсьйорального суду можна була оскаржити в королівському суді. З часом вищою апеляційною інстанцією у кримінальних і цивільних справах стає Паризький парламент.

Держава і право феодальної Англії

Британські острови були заселені кельтами-бритами, які жили в умовах первісного ладу. У середині I ст. Британія була завойована римлянами, але на початку V ст. вони були змушені її залишити. Починаючи з III ст. на Британію нападають германські племена англів і саксів, і після того, як з островів виведені були римські війська, вони посилюють свої напади. У жорстокій боротьбі місцеве населення було частково знищено, а частково відтиснено на захід і північ острова. Отже, завойовники не змішалися з місцевим населенням, а поселились суцільною масою.

Тривала боротьба з місцевим населенням сприяла посиленню королівської влади у англів і саксів. У VI ст. виникло декілька держав. З кінця VIII ст. Англія стає об'єктом нападу з боку датчан і норвежців, і у XI ст. нею управляє датська династія королів. У 1066 р. герцог Нормандії Вільгельм вторгся в Англію і після успішних військових дій став королем. Так закінчився англосаксонський період англійської історії.

У період завоювання Британії англосакси проживали родовими громадами. Основним їх заняттям було землеробство. У подальшому панівною формою стала сусідська громада. Панувало громадське землеволодіння. У результаті феодалізації з'являються наділи землі, що стають власністю сім'ї. Зустрічаються великі земельні володіння.

Найчисельнішим класом Англії були вільні керли — повноправні громадяни. До панівного класу відносились ерли, які мали чималі земельні наділи і навіть володіли рабами та мали напівзалежних людей — летів, які сидючи на їх землі, платили оброк.

Вільна людина могла стати рабом, продавши себе у рабство, а також заборгувавши. Рабство в Англії було досить розвиненим. Одні із рабів обробляли землю, інші знаходились при дворі. Раб міг викупитися на свободу.

Із зміцненням приватної власності земельні наділи подрібнювались. Економічне становище керлів почало погіршуватись (із-за воєн, тяжких повинностей, штрафів), і вони були неспроможні відбувати військову службу. Тому військова служба поступово стає справою знатних осіб і таким чином виникає військовий стан населення. За свою службу вони

одержують не тільки пустопорожні землі, але й заселені. Розвивається протегування і держава його зміцнює. В одному з пам'ятників права — правді короля Ательтана (X ст.), ми знаходимо вимоги, щоб кожна вільна людина мала лорда. Разом з тим, лорд відповідає за поведінку людей, які знаходяться під його захистом. Закон короля Едмунда (біля 943 р.) встановлює, що кожен лорд “відповідає за своїх людей і за всіх, хто знаходиться на його миру і на його землі”. До лордів переходить право юрисдикції. Отже, значна частина людей у результаті двох паралельних процесів — комендації (знизу) і пожалування королівською владою тих або інших прав (зверху), а також надання земельних володінь у вигляді бенефіція (за умови відбування військової служби) — стала залежною.

На IX ст. англосаксонський державний устрій набув такого вигляду: село (вирішувались питання сівозміни, випасу тварин), сотня (розкладка податей між селами, розгляд судових справ, укладання угод), графство (розкладка податей між сотнями, питання оборони, розгляд цивільних і кримінальних справ). Вищою установою був вітенагемот — збори “мудрих”, які склалися із короля, єпископів, вищих сановників двору, королівських дружинників, представників знаті. Вітенагемоту належало право обрання і повалення королів. Не дивлячись на це, королівська влада залишалась досить сильною до кінця англосаксонського періоду.

Короля було визнано верховним власником землі, а землево-лодільців — її держателями або безпосередньо від короля, або через інших держателів.

На відміну від порядків, що склалися на континенті Західної Європи, військову службу мали відбувати королю не тільки його безпосередні васали, але й ті, хто були держателями цих васалів. Стосовно юстиції на континенті — вони не мали права “вищої юрисдикції”, тобто права застосовувати смертну кару. Королівській владі вдалося досягти того, щоб скарги на рішення феодальних судів подавались не у вищий суд феодалів, а у королівські суди.

У XIII ст. в Англії утворюється станово-представницька монархія. Ще за короля Генріха I (1100—1135 рр.) королівська влада була ослаблена. Він змушений був піти на компроміс із феодалами і дарувати їм “хартію вільностей”, у якій зобов'язувався не зловживати стосовно церкви, лицарів та іншого вільного населення. За Іоанна Безземельного (1199—1216 рр.) боротьба феодалів проти королівської влади загострилася. До великих феодалів (баронів) приєднуються дрібні землеволодільці (лицарі) і міщани, а також церква. Такий союз був викликаний невдалою як зовнішньою, так і внутрішньою політикою Іоанна Безземельного, зокрема різного роду поборами. Барони, а також лицарі і міщани, скориставшись складним становищем короля під час його зіткнень з папою і боротьби з Францією, змусили його прийняти їх умови. Ці умови знайшли своє відображення у виданій королем “Великій Хартії вільностей” (1215 р.). Хартія підтверджувала права феодалів і захищала їх від свавільних і високих поборів, від зловживань опікою над майном неповнолітніх і т.ін. Права короля на стягнення феодальних платежів були обмежені певними випадками. Було передбачено захист вотчинних судів у справах вільних держателів від втручання королівських судів.

Стосовно лицарів, то в хартії барони зобов'язувалися не брати від своїх васалів поборів без їх згоди, окрім звичайної феодальної допомоги, і не змушувати їх виконувати повинності у більшому розмірі, ніж ті, що передбачені за звичаєм.

У хартії підтверджується право купців вільно виїздити і вїздити в Англію, вести торгівлю без обмежень. Встановлювалась єдина міра і вага.

Вільним селянам було обіцяно не обтяжувати їх непосильними поборами і не розоряти їх штрафами.

Особливої уваги заслуговує стаття 39 хартії, в якій стверджувалось: “Жодна вільна людина

не буде затримана або ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або якимось іншим способом знедолена, і ми (король) не підемо на нього і не пошлемо на нього інакше, як тільки за законним вироком рівних йому (його перів) і за законами країни". Дослідники зауважують, що під поняттям "вільна людина" розумівся феодал, а принцип суду рівних — чисто феодалський принцип. Проте у подальшому поняття "вільна людина" стало включати формально кожного вільного жителя Англії. Розширене тлумачення цієї статті поширило її дію під кінець XIII ст. на все населення Англії. Отже, дана стаття стала важливим фактором у розвитку англійського права.

У випадку порушення королем хартії, баронам було надано право вдаватися до силового примусу.

Союз баронів, лицарів, міщан і селян незабаром розпався. Але непомірні податкові вимоги короля Генріха IV (1216— 1272 рр.), пов'язані з його зовнішньою політикою, його зловживання і притиснення, викликали нові зіткнення королівської влади з баронами. У 1258 р. барони скликали раду — парламент, який прийняв проект перебудови державного управління. Ці так звані "Оксфордські провізії" передавали управління Англією особам, що обиралися баронами. З 1295 р. у роботі парламенту почали брати участь представники міст і графств.

Отже, під кінець XIII ст. в Англії виникає монархія, яка обмежується становим представництвом. З середини XIV ст. стани засідали окремо — виникає палата лордів (верхня палата) і палата громад (нижня палата).

Спочатку парламент не стільки брав участь у законотворчій діяльності, скільки порушував питання про видання королівською владою законів, бажаних для нього (подавав петицію). На початку XV ст. палата громад вирішила, що вона не лише клопочеться, але й дає згоду на видання закону. У подальшому клопотання парламенту набули форми готових законопроектів, які король міг затвердити або відхилити. Так виникло право законодавчої ініціативи парламенту.

Королівська влада прагнула до відновлення попереднього становища. Кульмінаційним пунктом боротьби королівської влади з парламентом було видання у 1539 р. статуту такого змісту:

"Віднині укази, видані королем за участю його ради, будуть мати таку ж обов'язкову силу, як і закони". Але у 1547 р. парламент відмінив цей статут. У подальшому конфлікти між королівською владою і парламентом загострювались.

Уже з XIII ст. парламент почав встановлювати розмір податей. У першій половині XV ст. з'явилася формула "владою парламенту", що означало, що закон має силу від парламенту. Якщо у кінці XIII — на початку XIV ст. через парламент у королівську скарбницю надходило 20% доходів, то, починаючи з середини XIV ст. і до кінця XV ст., вони становили більше половини усіх надходжень.

Разом із зміною у державному ладі відбулися зміни і у суспільстві. На XI ст. більша частина населення Англії була залежною. Але селяни-віллани користувалися великою свободою. Феодали замінили натуральні повинності грошовими, а поява коттерів дає змогу використовувати найману працю. На XVI ст. кількість вілланів становила один відсоток усього населення Англії.

Після завоювання Англії норманами між англосаксонською знаттю і норманськими феодалами виникали протиріччя, але з часом різниця у їх становищі зникає і у XIII ст. вони виступають спільно проти королівської влади. Знищення старої англійської аристократії у війні Рожевої і Білої Троянд (XIV ст.) призвело до посилення ролі середнього і дрібного лицарства — джентрі, яке прагнуло встановити спокій у країні, а тому виступало за зміцнення королівської влади.

До об'єднання країни кожне невелике королівство англів або саксів мало свого короля,

якого обирали. При королі існувала рада старійшин — вітенагемот у складі від 30 до 100 осіб, куди входили великі світські і духовні феодалі. Вітенагемот вирішував найголовніші справи у державі, приймав закони, оголошував війну, вводив нові податі, обирав короля.

Після об'єднання країни вища законодавча влада здійснювалась королем разом з курією, яка складалася з наблизених до короля осіб, які відали тими або іншими галузями управління. Вищими посадовими особами були: маршал, який командував військами, канцлер — керівник канцелярії.

У період станово-представницької монархії управління країною король здійснював через раду, до якої входили канцлер, керівник канцелярії канцлера, королівський камергер та деякі інші особи, яких король вважав за необхідне запросити для обговорення справ. Особистим радником короля виступав збе-рігач особистої печатки короля. Він і канцлер впливали на терміни чинності постанов уряду і парламенту.

У період станово-представницької монархії управління на місцях зосереджується у графствах. Вищою посадовою особою у графстві був шериф, але з другої половини XIII ст. він поступово втрачає право командувати збройними силами графства, збирати податі. Виникає система місцевого самоврядування.

Уся територія країни була розділена на 35 графств, де періодично скликалися збори за участю священика і землеволодільців, які одержували дохід із землі не менше 40 шилінгів на рік. Таке ж самоврядування існувало і в містах, на чолі яких стояли обрані мери.

У період абсолютної монархії реальна влада концентрувалась у руках короля, проте вищими органами влади і управління

окрім короля, вважались Таємна рада і парламент. Таємна рада складалася із вищих посадових осіб держави: лорда-канцлера, лорда-скарбника, лорда-зберігача печатки, лорда-адмірала та ін. Склад ради не був постійним. Вона була дорадчим органом, а тому король визначав її компетенцію.

Роль і значення Таємної ради як органу законодавчого, виконавчого і судового проявлялась у діяльності її комісій і комітетів. Особливе місце серед них займала “Зоряна палата”, яка була надзвичайним судом з цивільних і кримінальних справ. Через Зоряну палату король вів боротьбу проти великих феодалів і духовенства, з політичними злочинами. У Зоряній палаті справи розглядалися без участі присяжних засідателів.

Основною збройною силою була міліція, яка складалася з ополченців. Збройні сили графств (міліція) очолювались лордами-лейтенантами, що призначались королем.

У XIV ст. парламент оголосив короля главою церкви, а тому він призначав на вищі церковні посади, і тогочасна церква перестала підпорядковуватись папі римському і по суті була перетворена у частину державного апарату.

У період абсолютизму нижчою адміністративною одиницею Англії був приход, де всі питання (податі, ремонт доріг) вирішувались на зборах прихожан. Наставник приходу і два його помічники (старости) стояли на чолі приходу. Вся діяльність приходу ставилась під контроль двох мирових суддів, які призначали наглядачів за бідними і жебраками, затверджували при-ходські податі, розвертали податі між приходами.

У період завоювання англосаксами Британії у них панувало звичаєве право. Роз'їзді королівські судді, здійснюючи судочинство, керувались місцевими звичаями, про які вони дізнавались через присяжних. Повертаючись у Вестмінстер — резиденцію вищих судів Англії — вони відбирали кращі у масі місцеві звичаї. Тим-то практика королівських судів стає джерелом “загального права” Англії. Вмотивовані судові рішення стали фіксуватись у збірниках судових протоколів, а щоб вони могли використовуватись для загального керівництва, їх заносили до “Щорічника”, який видавався до середини XVI ст. Ці рішення також були джерелом англійського права. У період абсолютизму (XV—XVII ст.ст.) визнання практики, за якою загальний принцип дії і застосування права, встановлений і

визнаний одним із вищих судів, набуває значення прецеденту, і всяка аналогічна справа мала вирішуватись з посиланням на нього.

Поява нових економічних і суспільних відносин вимагала швидкого вирішення судових справ. Тому з середини XIV ст. канцлер за дорученням короля починає розглядати скарги на рішення Вестмінстерських судів. Його рішення базувались на тому, що, на його думку, було “справедливим для даного випадку”, тому-то такий суд стали називати “судом справедливості”. Рішення лорда-канцлера мали також значення прецеденту.

І, нарешті, джерелом права були статuti, які приймалися англійським парламентом. Ордонанси короля також були джерелом права. Певне значення для судової практики набули роботи відомих англійських юристів.

Характер правової системи в Англії визначало право феодальної власності і верховної власності короля на землю. Поділ майна здійснювався на реальну і персональну власність. Земельна власність захищалась реальними позовами, тобто такими, коли вона поверталась її власнику, а решта власності — персональними. В англійському праві земельні права визначались володінням та обсягом прав володільця. Володіння, у свою чергу, було вільним — отриманим за умови несення служби, або ж володіння вільного селянина, який платив лорду певну суму грошей і перебував під його юрисдикцією, і невільним — таким, що пов'язане було з особистими і поземельними повинностями селянина на користь лорда, і яке з часом переросло у спадкове право оренди. Невільне володіння спочатку не підлягало судовому захисту, але з XV ст. позови, пов'язані з ним, стали розглядати у суді канцлера.

Подальше розширення прав володільців землі майже зрівняло їх у правах з приватним власником. Різниця між володінням і власністю полягала у тому, що земля володільця, у випадку відсутності спадкоємців, переходила до колишнього лорда або навіть до його віддалених нащадків.

Англійські юристи не визнавали оренду землі, якою б давньою вона не була, реальною власністю.

У випадку укладення договору застави землі, кредитор ставав її власником, але зобов'язаний був повернути її боржнику після повернення останнім усієї суми боргу.

-

Суто англійським інститутом був інститут довірчої власності, суть якого полягала в тому, що одна особа передавала своє майно довіреному власнику з тим, щоб він управляв майном або використовував його як власник, в інтересах іншої особи, в тому числі і першого власника.

Зобов'язання в англійському праві впливали з деліктів і до" говорів. Треба мати на увазі, що за англійським правом будь-який договір — це угода, але не кожна угода — договір, оскільки угода може передбачати просто послугу. Угода як зобов'язувальний договір набувала чинності тільки після скріплення її печаткою.

В англійському праві склалась трьохчленна класифікація злочинів: зрада, тяжкі кримінальні злочини і менш тяжкі кримінальні злочини (тризни, фелонії і місдімінор).

Звинувачення у зраді тягло за собою смертну кару з конфіскацією майна. Поняття зради весь час розширювалось і у різні періоди включало: задум вбити короля, королеви або їх старшого сина; згвалтування дружини короля, його неодруженої старшої дочки або дружини його старшого сина; ведення війни проти короля, перехід на бік ворогів короля, вбивство канцлера, скарбника або королівського судді; заклик до заколоту, змова осіб для протизаконних дій.

Поняття фелоній включало: вбивство, членопошкодження, крадіжка майна та ін. Місдімінор — це вся решта злочинів. До' останнього виду злочинів з часом було включено такі злочини, як обман, виготовлення фальшивих документів та ін., що стирало різницю між фелоніями і місдімінор. Коли потерпілий:

висував позов по фелонії (при членопошкодженні), то злочинця карали смертною карою, а

коли подавався позов про порушення прав, то такий злочин відносився до місдімінор і злочинцю загрожувало ув'язнення. Підпал житла або насильницьке проникнення до житла відносились до фелоній, а тому злочинець підлягав смертній карі. Крадіжка майна також відносилась до фелоній. Тільки коли вартість украденого становила менше 12 пенсів, то цей злочин входив до місдімінор. До волоцюг застосовували смертну кару, ув'язнення, фізичні покарання, таврування.

Мета покарання змінювалася з розвитком суспільних відносин: від відшкодування збитків до попередження повторного злочину. Застосовувалась кваліфікована смертна кара (спалення, колесування, четвертування). Невідповідність тяжкості злочину тяжкості покарання сприяла тому, що присяжні засідателі занижували ціну вкраденого. Рятуював від смертної кари за крадіжку і “привілей духовного звання”, який поширювався на усіх чоловіків, але у відповідності із статутом від 1487 р. миряни могли скористатися таким привілеєм лише один раз.

Англійське сімейно-шлюбне право перебувало під великим впливом канонічного права. Правовий статус жінки був досить обмеженим. Вона не могла управляти своїм майном, це право переходило до її чоловіка. Під впливом церкви було заборонено розлучення, дозволялось лише окреме проживання. Позашлюбні діти не визнавались і не могли бути всиновлені.

Успадкування реальної власності докорінним чином відрізнялось від успадкування персональної. Заповідне розпорядження майном було введено разом з інститутом довірчої власності, але на спадкоємців за заповітом з 1540 р. було покладено зобов'язання матеріально забезпечити дітей, які не отримали спадщину.

Судовий процес як з цивільних, так і з кримінальних справ був змагально-звинувачувальним. Доказами у суді були присяга, свідчення, власне визнання. Широко застосовувались тортури. Суд присяжних виносив вердикт про винність або невинність обвинувачуваного одностайно. Інституту державного обвинувачення в Англії не існувало. З XIII ст. з'явилися правозахисники, які поділялися на баристерів і соліситорів. Соліситори займалися підготовкою справи до суду, а баристери брали участь в судовому процесі.

Держава і право феодальної Німеччини

Німеччина виокремилась із імперії Карла Великого у кінці IX ст. За Верденським договором 843 р. Людовіку Німецькому дісталися землі, що були розташовані на схід від р. Рейн, а також архієпископства Вормське, Майнцьке і Шпейєрське на р. Рейн.

Історію феодальної держави і права Німеччини можна розділити на такі етапи: 1) період феодальної роздрібненості, утворення “Священної Римської імперії німецької нації” і переважання звичаєвого права (X—XIII ст.ст.); 2) період олігархії курфюрстів, станovo-представницької монархії і рецепції римського права (XIV—XVII ст.ст.); 3) період князівського абсолютизму і утворення національного права (XVII—XVIII ст.ст.).

Особливістю політичного розвитку Німеччини середніх віків був поступовий розпад її на окремі князівства, які зберегли свою незалежність аж до XIX ст. Причини цього явища полягають у тому, що економічний розвиток Німеччини проходив нерівномірно, а тому інтереси регіонів не співпадали. Крім того, прагнення німецьких королів завоювати Італію, боротьба з папою римським послаблювали їх владу у своїй країні. І, нарешті, імператорська влада не змогла встановити необхідний зв'язок із третім станом (міщанами) і зробити його опорою. Сама ця влада стала виборною.

Німецьке суспільство розподілялось на два основні розряди:

військовий — лицарство, і податний — селянство. Утворенню цих двох розрядів сприяла реформа короля Генріха Птаколова (919—936 рр.), яка була викликана необхідністю

створити кінноту для боротьби з угорцями. За реформою, особи, які могли воювати у рядах кіннотників, були зараховані до військового стану, а всі інші зараховувались до податного стану. У зв'язку з цим до військового стану потрапила і заможна частина селянства, а також деякі категорії невільних слуг феодалів (міністері-али).

Військовий стан не був однорідним. Окрім великих землевласників, світських і духовних, до нього входили середні і дрібні лицарі. Останніх у Німеччині нараховувалось особливо багато.

Податний стан складався із вільних і невільних селян. Серед них тривалий час існували земельні власники: частина селян володіла землею на основі чинша, тобто внесення певних платежів на користь власника землі. Невільні були кріпаками, що працювали на землі або слугували при дворі феодала.

Міщани були або землевласниками, або ж торговцями і ремісниками. Зауважимо, що багато німецьких міст досить рано почали користуватися правом самоуправління.

Королівська влада у боротьбі проти феодалів намагалася спертись на підтримку церкви. Наступник Генріха Птахолова **Оттон I** (936—973 pp.) розподілив герцогства поміж своїх родичів, але й це не допомогло: королю довелося придушувати повстання деяких із цих родичів.

Оттон I прагнув підкорити Італію. Римський папа у цей час мав потребу у підтримці німецького короля, оскільки місцеві феодали захопили владу в Римі. У 962 р. він коронував Оттона I імператорською короною. Відроджена імперія опісля стала йменуватись “Священна Римська імперія німецької нації”, тому що на чолі неї мали спільно бути папа і імператор; Римська — тому, що її вважали наступницею римської імперії; німецької нації — тому, що ставилося за мету об'єднати Італію і Німеччину за зверхності останньої.

З часів Оттона I починаються італійські походи німецьких імператорів, яких підтримували, головним чином, дрібні лицарі. Італійські походи зміцнили на деякий час становище імператора, у той же час сприяли посиленню влади феодалів: потребуючи їх підтримки, імператори постійно розширювали їх права. Спадковість дрібних феодалів, яка почала практикуватись з другої половини X ст., стала властивою і для великих герцогств, графств. Їх сила змусила німецьких імператорів погодитись на початку XI ст. на створення ради (гофтага) з представників вищої знаті, спільно з якими імператор розглядав найважливіші справи. Гофтаги поступово розвинулись у рейхстаги — імперські збори як світських, так і духовних князів (а пізніше і представників імперських міст).

Між тим, папська влада, зміцнившись, розпочинає боротьбу з німецькими імператорами, прагнучи не тільки звільнити духовенство від підкорення світській владі, але й підпорядкувати цю владу церкві. У зіткненні з папською владою Фрідріх I Бар-бароса (1152—1190 pp.) зазнав поразки, що сприяло подальшому зміцненню папської влади, а у Німеччині — розвитку самостійності як духовних, так і світських територіальних князівств. Цьому сприяло й те, що у Німеччині не було одного економічного центру, який би об'єднував країну. Тому економічна роздрібненість сприяла роздрібненості політичній.

У 1356 р. імператор Карл IV змушений був видати так звану “Золоту Буллу”, за якою папи були усунені від виборів німецьких імператорів, визнавалась повна політична самостійність курфюрстів, до того ж вони одержали так звану регалію, тобто виключне право видобутку дорогоцінних металів і чеканки монети. У буллі було врегульовано порядок обрання імператора. Право його обрання було визнано за трьома духовними курфюрстами (Майнцьким, Кельнським і Трірським) та чотирма (Богемія, Пфальц, Саксен-Вютенберг і Бранденбург) світськими землями.

“Золота Булла” узаконила приватні війни, окрім війн васалів проти сеньйорів. Нею було заборонено союзи міст.

У XV ст. незалежність окремих земель стала настільки міцною, що вони вже не боялися

передачі імператорської влади до рук однієї династії. Ця корона збереглась у династії Габсбургів, які відмовилися від спроб об'єднати Німеччину.

Верховне управління Німеччиною починає концентруватись у руках групи (сім) могутніх світських і духовних феодалів. Вони обирали імператора, були його радниками, вирішували спільно з ним найважливіші державні справи. Час від часу збирався рейхстаг, до складу якого входила колегія курфюрстів, світські та духовні князі, імперські (ті, що підкорялися імператорові) графи, grosмейстери духовно-лицарських орденів (тевтонського та іоннітів). До складу рейхстагу також входили представники імперських міст. Не мали своїх представників у рейхстазі дрібні лицарі і селяни.

Рейхстаг скликався імператором. На початку XVI ст. колегія курфюрстів набула права контролювати періодичність скликання рейхстагу (кожні шість років). Рейхстаг видавав законодавчі постанови, що були обов'язковими для цієї імперії. У проміжках між засіданнями рейхстагу імператор міг за участю членів ради (гофрата) видавати укази, але останні набували чинності лише після їх затвердження рейхстагом.

Внутрішні війни змусили князів та імперські міста за імператора Максиміліана (1493—1519 рр.) здійснити спробу зміцнити імператорську владу у Німеччині. У 1495 р. на рейхстазі, скликаному у Вормсі, було вжито трьох заходів: встановлено вічний земський мир, тобто заборонено ведення приватних війн, введено податі на імперські потреби — так званий “імперський пфенінг” для утримання адміністрації й армії, нарешті, було створено імперський суд — рейхскамергеріхт, який був першою інстанцією у справах імперських підданих і другою — у справах підданих окремих князівств у спорах з їх власниками. Територія Німеччини була розділена на десять округів, на чолі яких були поставлені “охоронці миру” із князів.

Ці починання не досягли своєї мети: “імперського пфенінга” надходило мало, у рейхскамергеріхта не було органів для виконання його рішень. “Охоронці миру” не турбувалися імперськими інтересами, а намагалися влаштувати свої особисті справи.

Влада князів у окремих землях спочатку не була необмеженою. У цих землях існували збори місцевих чинів, або ландтаги — станові представництва духовенства, дворянства і міщан. У деяких землях на таких зборах зустрічаються і представники вільного селянства. Отже, влада князів була обмежена у деякій мірі як зверху (рейхстагом), так і знизу (ландтагами). Це було особливістю німецького державного устрою.

У першій половині XVI ст. у Німеччині відбувалася реформація, що супроводжувалася соціальними конфліктами. Найбільш важливим серед них була селянська війна 1525 р.

Селяни вимагали скасування кріпосного права, ліквідації деяких феодалських поборів, пом'якшення панщини, свободи рибальства, полювання і т.ін. Міщани вимагали об'єднання під владою одного імператора, введення загальноімперського законодавства і суду.

Селянська війна зробила популярною ідею секуляризації церковних земель на користь селян. Проте князі і частково міста провели цю секуляризацію на свою користь. Це призвело до посилення влади князів і до роз'єднання Німеччини.

Реформація розколола Німеччину на протестантську (північ) і католицьку частини. Зауважимо, що реформація у Німеччині поховала у братських могилах терору і голоду дві третини усього населення країни.

У результаті міжусобних війн (1618—1648 рр.) Німеччина була розчленована більше ніж на триста самостійних територіальних одиниць. Влада князів ще більш посилилась, стала незалежною від імператорської влади: за Вестфальським мирним договором (1648 р.) князі набули права укладати союзи не тільки один з одним, але й з іноземними державами. Політичне єднання розвиток централізації, чиновництва і суду відбувалися у середині кожного князівства. У XVII ст. у них встановлюється

абсолютизм.

,-.-* Найбільшими німецькими державами були

Прусія і Австрія, які суттєво відрізнялись одна від одної: Прусія була переважно протестантською країною, а Австрія — католицькою; хоча прус-ська держава складалась із декількох окремих земель, її населення було німецьким, або онімеченим, тоді як Австрія складалась із земель, заселених різними національностями; Австрія була більш феодальною країною, ніж Прусія. Між обома країнами існував постійний антагонізм, особливо у питанні про те, кому повинна належати керівна роль у Німеччині.

Правлячим класом у Прусії було дворянство, із середовища якого виходили вищі чиновники й офіцери. Міський стан був слабо розвинений. У Прусії, особливо у її східній частині, більшість селян були кріпаками. Дрібні вільні власники траплялись дуже рідко, те ж можна сказати й про вільних наймитів. У цій країні були поширені важкі форми кріпосної повинності (панщина). Прусія була централізованою державою із розгалуженим бюрократичним чиновницьким апаратом.

Австрія на противагу від Прусії була країною, далекою від централізації. Вона була, по суті, з'єднанням окремих держав, що були слабо між собою зв'язані. На чолі держави знаходився імператор, але у країнах, що входили до складу Австрії, були свої сейми, які не тільки вирішували місцеві, але й деякі загальнодержавні проблеми.

Сейми в австрійських країнах складалися із чотирьох станів:

духовенства, панів (титолованих великих землевласників), лицарів (дворян-землевласників середньої руки) і міщан. У Тіролі, наприклад, до четвертого стану належали також і вільні селяни. Починаючи з XVII ст. політичне значення сеймів поступово зменшується, але у їх віданні залишався ряд загальнодержавних функцій: фінансове управління, набір рекрутів і т.ін. Селянство користувалось самоуправлінням, вибираючи старост і понятих, які вщали розкладкою і стягненням податей та іншими справами місцевого господарства.

Селянина, як і в інших країнах Західної Європи, не можна було купувати або продавати окремо вщ землі, до якої він був прикріплений. Він користувався цивільною правоздатністю, правда в обмежених розмірах.

З середини XVIII ст. у раді держав Західної Європи настає епоха так званого “освіченого абсолютизму”. Найвидатнішим представником “освіченого абсолютизму” у Прусії був Фрідріх II, а в Австрії — Іосиф II.

“Освічений абсолютизм” був одним із моментів розвитку абсолютної монархії. Політика “освіченого абсолютизму” проводилася нібито в інтересах абсолютного блага і обґрунтовувала, що вся влада в країні має абсолютно належати монархові, “який тільки один має правити у державі”. Ця політика була, по сугі, спробою пристосувати державний лад абсолютної монархії до потреб буржуазії, що уже з'являється. Завданням цієї політики було збереження абсолютизму і станового ладу, базованого на перевазі дворянства, через проведення реформ, які могли примирити з таким порядком міцніючу буржуазію.

Під час правління Фрідріха II (1740—1786 рр.) система поліцейської держави у Прусії продовжувала не тільки зберігатись, але й розвиватись. Фрідріх II управляв державою через вишколену бюрократію, яка була навчена неухильно слухатись і виконувати. Дуже велику увагу він звертав на армію, де панувала жорстока дисципліна. Армія була засобом проведення досить агресивної зовнішньої політики.

Під час правління Фрідріха II було проведено деякі реформи, що мали за мету надати зовнішній порядок і довершеність його системі управління, залишаючи недоторканими основи державного устрою (абсолютизм) і станового ладу Прусії. Однією із таких реформ було відокремлення суду від адміністрації.

Фрідріх II також був зацікавлений у збереженні селянських господарств, оскільки селяни поставляли рекрутів до армії і платили податі. Власне, тому він вживав заходів до забезпечення прав селян, перш за все на коронних землях, на їх земельні ділянки. Він не

допускав зігнання селян із цих наділів: за селянами було визнано спадкове право на землю. Він прагнув зберегти права і поміщицьких селян, заборонивши приєднання селянських земельних наділів до поміщицької землі, не дозволяв купувати селянський двір навіть зі згоди селянина. Він навіть робив спроби скасувати кріпосне право, але це вдалося йому зробити лише в окремих провінціях.

Більш послідовне проведення політики “освіченого абсолютизму” було здійснено Іосифом II (1780—1790 рр.), який здійснив спробу перетворити землі, що входили до складу Австро-Угорської монархії, у централізовану державу. Він розділив землі австрійської корони на губернії, а губернії на округи, зрівняв у правах православних, протестантів і іудеїв, відмінив кріпосне право в Австрії (1782) й Угорщині (1785 р.). Проте селяни мали відбувати на користь поміщиків повинності і підкорятись їх вотчинній юрисдикції, правда, обмеженій. Селянам було надане право викупати у поміщиків земельні наділи, якими вони користувались. Під кінець правління Іосифа II повинності селян на користь поміщиків були переведені на грошові оброки.

Політика Іосифа II викликала сильну опозицію серед дворянства і духовенства, що змусило його відмінити деякі свої реформи (крім проголошеної свободи совісті і звільнення селян від кріпосної залежності).

Джерелом права феодальної Німеччини був звичай. У XIII ст. з'являються компіляції звичаєвого права. Серед них виділяються “Саксонське зерцало” і “Швабське зерцало”. Саксонське зерцало складається із двох частин: у першій викладено “земське право” північно-східних областей Німеччини, що регулювало відносини членів шеффенського стану (всіх вільних); у другій частині викладено так зване “ленне право” — норми, що регулювали відносини між сеньйорами і васалами. Швабське зерцало зафіксувало норми південнонімецьких областей.

Іншим важливим джерелом права був закон. Серед німецьких кодифікацій XVI—XVIII ст.ст. виокремлюється “Кароліна” (назва за ім'ям імператора Карла V), що була видана у 1532 р. “Кароліна” знищувала такі анахронічні норми німецького звичаєвого права, як право захоплення корабля з усім його товаром у тих випадках, коли він зазнає аварії, привласнення воза, що перевернувся, арешт з метою одержання викупу і т.ін. “Кароліна” постановляла, що бродяги мають каратися на смерть, навіть якщо вони і не вчинили злочину. Доказами вини, за “Кароліною”, було власне визнання, дане під тортурами.

У середньовічній Німеччині не існувало загальної правової системи, населення жило за “партикулярним” правом. Саме ця юридична роздрібненість сприяла рецепції римського права. Розвиток економічних відносин вимагав урегулювання торгівлі, морських перевезень, кредиту і грошового обігу, нових форм власності, що виникали і розвивалися у містах. Феодальне право, примітивне і консервативне, різноманітне, не підходило для вказаних цілей. Тому-то було рецеповане римське право.

Дуалізм звичаєвого і римського права відкривав можливості для судового насилля. На базі вільного тлумачення права розквітає казуїстика, схоластичні, відірвані від реальних умов тлумачення законів, захоплення формально логічними конструкціями. Під кінець XVII ст. римське право було рецеповане не у вигляді окремих положень, а повністю.

У XVII ст. було проведено кодифікацію у Прусії, Джерелом кодифікації було римське право, місцеве право і практика Берлінського верховного суду. У пруському цивільному уложенні уже було висловлено чисто буржуазні концепції.

Необхідно зауважити, що зростання міст, активність промислової і торговельної діяльності сприяли появі міського права. Статути таких міст, як Кельн, Магдебург, Любек були запозичені і набули поширення в містах Прибалтики, Польщі і навіть України.

Загальноімперське законодавство було спрямоване на підтримку “земського миру”, проти насилля з боку підданих імперії. Під поняттям “порушення миру” розумілось фальшування

грошей, захоплення злочинців, вбивство, державна зрада, непокоря церковній юрисдикції, перешкоди вільному і безпечному пересуванню населення, протизаконні претензії, що обмежували права громадян.

Законодавство вимагало, щоб потерпілі не чинили самосуду, а зверталися до суду.

Принципи покарання у загальноімперському законодавстві визначались характером злочину і станом злочинця. Враховувався рецидив. Співучасники каралися так само, як і злочинець. За майнові злочини передбачався головним чином штраф.

Уникали покарання особи, що вчинили вбивство за обставин необхідної оборони, при захисті життя або майна третьої особи та у деяких інших випадках. Загальноімперське законодавство ("Кароліна") передбачало і пом'якшуючі обставини, такі як відсутність умислу, вчинення злочину у розгніваному стані, крадіжка малолітнім (до 14 років) і голод.

Загальноімперське законодавство класифікувало види злочинів: державні — зрада, повстання, помста, розбій, підпал, бурлакування; злочини проти релігії — богохульство, чаклунство, порушення клятви, фальшування грошей, документів, міри, ваги, перелюбство, кровозміщення, зґвалтування, викрадення жінок; проти особи — вбивство, членопошкодження; майнові злочини - крадіжка; проти правосуддя - неправдиве свідчення, протизаконний допит тортурами.

Система покарань переслідувала за мету устрашіння. Основні види покарань включали: смертну кару, членопошкодження, виставлення біля ганебного стовпа, вигнання, ув'язнення, відшкодування збитків, штраф.

Спочатку у Німеччині панівним був змагальний процес, але з XIII ст. приватно-правовий принцип переслідування замінюється звинуваченням і покаранням від імені публічної влади. Як доказ у XIII ст. було скасовано судовий поєдинок. У зв'язку з реєстрацією римського права панівним стає слідчо-розшуковий процес. Для одержання доказів застосовували тортури, особливо при вчиненні злочину, що карався смертною карою. Оскільки суд вів слідство, то судовий процес зводився тільки до виголошення вироку і його виконання.

Джерелом "земського права" були місцеві князівські постанови та рішення графських судів. У земському праві розвивались такі галузі права, як цивільне і сімейне, правовий статус станів, сімейних і спадкових відносин, кримінального права і процесу. За земським правом вважалося, що верховенство права є наслідком його походження від Бога. Тому імператор після його обрання і освячення папою не міг бути відлучений від церкви за виключенням, коли він зруйнує храм, розлучиться з дружиною або ж буде проявляти сумнів стосовно віри.

Правовий статус людини визначався її належністю до певного стану населення.

У "Саксонському зерцалі" зазначалось, що "ніхто не може набути іншого права, окрім властивого йому за народженням".

Земське право регулювало питання сімейно-шлюбних і спадкових відносин. Заручини мали характер договору і здійснювались перед церковними дверима. Діти успадковували стан того із батьків, чий статус був нижчим. Розлучення було заборонене церквою. Майно, яке належало як чоловікові, так і дружині, знаходилося в управлінні чоловіка, який вважався опікуном. Майно, нажите спільно, у випадку розлучення розподілялось пополам, а в окремих випадках дружині відходила тільки третина його. Якщо чоловік помирав, то дружина одержувала половину наявних продуктів харчування, а також певну долю землі. Коли ж вона помирала, то її доля переходила до її найближчої родички.

Діти перебували весь час під опікою батька. Вони звільнялися від опіки лише тоді, коли обзаводились своєю сім'єю або ж коли їх просто відділяли. Повноліття наступало з 12-літнього віку, але до досягнення 21 року юнак міг просити призначити йому опікуна, яким міг стати представник у віці більше 60 років.

Успадковувати майно могли тільки рідні та родичі. Виділялась доля і померлого, яка надходила церкві за упокій душі.

Першими майно успадковували діти та онуки, а за їх відсутності — батьки та брати. Сестри при братах успадковували половину, а коли вони були відсутні, то і все майно.

До рецепції римського права заповіт майна не дозволявся, проте церква добилася визнання дійсності дарувань на випадок смерті.

Угоди про передачу майна укладались в суді. Володіння річчю захищалось так само, як і власність. Право на землю виникало із феодалного договору, який вів до васальної залежності набувача. Останній не міг відчужувати землю, а міг передати її лише власному васалові. У випадку смерті володільця і за відсутності законного спадкоємця, земля передавалась іншому васалу. Продаж такого земельного наділу допускався тільки за згодою сеньйора.

Зобов'язання, що впливали із васального земельного володіння, регулювались, як і в усій Європі, феодалним звичаєм. Васал мав відбувати військову службу у межах “німецької землі”, засідати в суді свого сеньйора. Васал міг втратити свою землю тільки за рішенням суду. Якщо ж сеньйор відбирав землю у васала, то останній міг скаржитись на свавілля вищому сеньйору, який мав вирішити спір по суті.

У період послаблення особистої феодалної залежності власник землі міг передавати землю іншій особі не за феодалним договором, а у повну власність, залишаючи за собою право на отримання певного прибутку — десятини, ренти. Якщо ж таке не відбувалось, то земельний наділ повертався попередньому власнику.

У зв'язку з розвитком самостійності німецьких міст, в них розвивалось на специфічних принципах і нормах власне право, особливо стосовно розпорядження власністю, стягнення боргів, регулювання торгівлі. Житель міста із “здоровим глуздом” міг вільно розпоряджатися своєю власністю. Покарання за злочин проти особи — вбивство, зґвалтування, напад на дім — перед-

бачали просту смертну кару; за поранення — відсікали руку; за крадіжку, порушення правил торгівлі — стригли і карали фізично. За решту злочинів передбачався штраф.

У Німеччині існував суд сеньйора, юрисдикція якого поширювалась на все населення, що жило на його землі. Юрисдикція церкви поширювалась на духовенство та на справи стосовно шлюбу, духовних заповітів та ін. У князівствах в кожному окрузі був отаман, який здійснював судові функції. Окрім отамана були ще й низові суди, які займалися попереднім слідством кримінальних справ і були першою інстанцією у цивільних справах. Ці ж низові суди збирали і податі. З рецепцією римського права з'являються судді з юридичною освітою. Посилення князівської влади сприяє розвитку судової діяльності їх канцелярій.

На чолі міського суду стояв бургграф, який мав заступника — шультгейса. Вони розглядали справи, що стосувались насилля, нападу на дім, переслідування, а також усі ті справи, які виникали за два тижні до офіційного розгляду справ бургграфом. Основна маса справ розглядалася у суді міських шеффенів, які посідали посаду довічно, та в суді ратманів-радників, яких обирали на один рік.

Коли позивач, відповідач або суддя не з'являлись до суду, то вони мали бути оштрафовані. Поважною причиною нез'явлення до суду були: полон, перебування на державній службі за межами країни, хвороба.

Доказом вини або невинуватості було свідчення шести свідків, присяга, ордалії (останні були скасовані у 1290 р.).

У галузі цивільного судочинства суддя вирішував спір на основі доказів сторін. Якщо не було достатніх доказів, то суд визначав, на якій із сторін лежить обов'язок подання додаткових доказів та спосіб їх подання. Перевірка спірних доказів проводилася окремо виділеним суддею.

Арабський Халіфат

На початку VII ст. у арабських племен Аравійського півострова йде інтенсивний розклад первісних відносин. Розвиток землеробства і тваринництва веде до майнової диференціації суспільства, до використання рабської праці. Вожді родів і племен (шейхи, сеїди) базують свою владу не тільки на звичаях, авторитеті і повазі, але й на економічній могутності. У середовищі бедуїнів (жителів степів та напівпустель) зустрічаються салухи, що не мають засобів існування (тварин) і навіть тариди (розбійники), яких виганяли із племені.

Релігійні уявлення арабів не були об'єднанні у якусь ідеологічну систему. Поєднувались фетишизм, тотемізм і анімізм (шанування каменів метеоритного походження, тотемів: лева, собаки, ведмеда, сокола і т.ін.). Поширені були християнство й іудаїзм.

У VI ст. на Аравійському півострові існувало декілька незалежних одна від одної дофеодальних держав. У старійшин родів і племінної знаті зосереджувалося багато тварин, особливо верблюдів. Ця ж родова знать претендувала і на кращі пасовиська і колодязі. У випадку вдалих набігів військовополонених перетворювали у рабів і змушували їх пасти тварин. Рабська праця витісняла працю вільних.

Разом з тим, в областях, де було розвинене землеробство, відбувається процес феодалізації. Цей процес охопив міста-держави, зокрема Мекку. На цьому ґрунті виникає релігійно-політичний рух — ханіфізм. Цей рух був спрямований проти племінних культів, за створення спільної релігії з одним божеством.

Ханіфський рух був спрямований проти родоплемінної знаті, у руках якої була влада в арабських дофеодальних державах. Цей рух виник у тих центрах Аравії, де феодальний уклад набув більшого розвитку і значення — у Йємені і місті Ятрибі. Він охопив також і Мекку, де одним із його представників був Мухамед.

Спочатку ханіфізм не мав підтримки у Мецці, але під впливом соціальних потреб населення, перейшов на інший етап розвитку, який можна уже розглядати як виникнення нової релігії, що стала називатись “іслам” (покірність). У пророцьких сурах поряд з єдиним божеством Аллахом висувається не менш важливий догмат про “посланця Аллаха” (расул Аллах), який претендує на одноосібного посередника між верховною суттю і людьми. У пророцьких сурах звернено більше уваги на деякі земні, реальні явища: засуджується і забороняється лихварство. “Те, що ви даєте на зростання, щоб воно зросло за рахунок майна інших людей, не зросте перед Аллахом”. Торгівля — справа похвальна і у пророцьких сурах зустрічаються особливо настійливі заклики дотримуватись правильності у мірі й у вазі, тобто бути порядним при торговельних і лихварських угодах і розрахунках. “І будьте вірні в мірі, коли відміряєте, і зважуйте правильними вагами”. Мухамед сам був купцем, і, значить, міг зрозуміти інтереси середнього і дрібного мекканського торговельного люду.

Знать Мекки виступила проти Мухамеда, й у 622 р. він змушений був тікати до Медіни (622 р. — рік хіджри, від нього мусульмани ведуть літочислення), де знайшов підтримку з боку місцевої знаті, яка була незадоволена конкуренцією з боку знаті Мекки.

Через декілька років після хіджри арабське населення Медіни ввійшло до складу мусульманської громади, якою керував Мухамед. Він виконував не тільки функції правителя Медіни, але й судді та військового керівника.

Збройні сутички з Меккою були тривалими, і в 630 р. вона здалась медінцям. Після знищення ідолів предметом шанування і культу залишився відомий фетиш — “чорний камінь”, що вмонтований у стіні храму Кааба.

Суть нової релігії полягала у визнанні Аллаха єдиним божеством, а Мухамеда — його пророком. Рекомендується щодня молитись, відраховувати сорокову частину доходів на користь бідних, пеститись. Мусульмани мають брати участь у священній війні проти

невірних. Всі, хто сповідує іслам — брати, незалежно від того, до якого роду або племені вони належать. Отже, підривавсь попередній поділ населення на роди і племена, з чого починалось майже кожне державне утворення.

Мухамед помер у 632 р. Керівником мусульманської громади було проголошено Абу Бекра, найближчого соратника Мухамеда. Він прийняв титул “халіфа”, що значить “наступник”, “заступник”. Восени 633 р. араби вторгаєсь у Сирію і Палестину. У 635 р. вони взяли штурмом Дамаск, у 638 р. — Єрусалим, у 640 р. — Єреван, у 645 р. завершили завоювання Єгипту, у 642 р. — Лівії, у 647 р. — Тунісу. У 651 р. завоювали Іран і у 654 р. Дійшли до Тбілісі.

Основними причинами військових успіхів арабів треба визнати релігійний фанатизм, а також виснаження феодальних Візантії та Ірану. У результаті завоювань було створено величезну феодальну державу, яка була спочатку досить централізованою. Подальша феодалізація призвела до розпаду цієї держави, який розпочався з середини VIII ст. Намісники халіфів — еміри — поступово робляться незалежними, й у кінці X ст. розпад халіфату завершується. На його руїнах виникають Кордовський халіфат (Іспанія) і халіфат Фатімідів (Єгипет).

Особливістю арабського феодального суспільства було те, що в ньому не виник становий устрій у тій формі, який був у європейських країнах. Права і привілеї феодалів не були регламентовані у мусульманському праві. Тільки нащадки Мухамеда — шейхи і сеїди — вирізнялись із загальної маси мусульман і користувались деякими привілеями, наприклад, вони носили чалму зеленого кольору (її носили і ті, хто здійснив паломництво до Мекки).

Іншою особливістю арабського феодального суспільства була різниця у правах між мусульманами і немусульманами. Ті, хто сповідував релігію “одкровення” (іудеї, християни), називались зімміями і виокремлювались законом як від мусульман, так і від язичників. Вони користувались автономією, своїми цивільно-процесуальними звичаями і управлялись своїми старійшинами. Але за злочин вони несли відповідальність за шаріатом. Зімміям заборонявся шлюб з мусульманками, заборонялось мати рабів-мусульман. Вони мали носити особливий одяг з тим, щоб відрізнитися від мусульман. Вони не могли їздити на конях, а тільки на ішаках або віслюках.

Зберігалось рабство, яке у значній мірі затримало розвиток феодальних відносин. Раби, згідно закону, не були суб'єктами права. Проте за дозволом своїх панів вони могли займатися ремеслом і торгівлею, і тим самим укладати угоди із вільними людьми. Звільнення рабів-мусульман визнавалось богоугодною справою.

Халіфат — феодально-теократична деспотія. На чолі держави знаходиться халіф, наступник — “намісник” Аллаха на землі. Халіфи зосереджували у своїх руках духовну і світську владу.

Джерелом влади халіфа було: 1) обрання народом і 2) заповідне розпорядження халіфа. З часом другий спосіб став домінуючим. Наступником міг бути член сім'ї халіфа або ж із роду Мухамеда, який не має тілесних недоліків і досяг повноліття. Влада халіфа припиняється смертю, відмовою від влади, фізичною і моральною неспроможністю виконувати свої функції.

Найближчим помічником халіфа і другою особою у країні був візир. Їх влада могла бути двох родів: візирі з досить широкою владою і з владою звуженою. Візирі першого роду самостійно керували державою від імені халіфа, лише звітуючи перед ним за свої дії. Другого — виконували лише накази халіфа. Іншими важливими чиновниками у халіфаті були: 1) особа, що наглядала за чиновниками халіфа; 2) керівник поліції; 3) командир охоронців халіфа; 4) завідувач поштою (розвідкою).

У халіфаті вели чотири книги, куди занотовували важливі державні дані. Для ведення цих книг було створено особливі канцелярії (дивани). Так виникли такі дивани: військових

справ, внутрішніх справ, фінансів і диван, де складали списки усіх чиновників.

Органом місцевого управління був емір, якого назначав халіф. Поступово їх влада стала спадковою. Еміри мали помічників — наїбів. Посадові особи, що керували містами і селами, називались шейхами.

Основною особливістю мусульманського права є те, що воно впливає із релігійних законів ісламу. Звідси й інша його особливість — необхідність для мусульман, у якій би країні вони не жили, керуватись тільки мусульманським правом.

Мусульманське право має два головних джерела: закон (шар) і звичай (адат або урф). Закон, або писемне право (шаріат), складається із Корану (вищого, основного закону), суні або сунета (дії і слова пророка) і фетви (рішень законознавців).

Коран було складено у добу правління халіфа Османа. За наказом Османа було виготовлено чотири списки священної книги:

оригінал мав залишитись у Медині, а копії надсилалися у Дамаск, Басру та Куфу. Тексти всіх списків були ідентичні, а проте й надалі залишалися різночитання, зумовлені перш за все специфікою тогочасного арабського письма.

Існує навіть легенда, за якою четвертий праведний халіф Алі ібн Абі Таліб, проходячи повз групу персів, що недавно прийняли іслам, почув як вони прочитали: “Бог прокляне пророка і невірних”, — замість: “Бог і пророк проклянуть невірних”. Фатальне непорозуміння виникло лише тому, що перси не знаючи до пуття арабської граматики, неправильно вимовили одну

коротку голосну, не означену на письмі. Арабське письмо, отже, слід було вдосконалювати: після винайдення діакритичних значків, якими у тексті Корану позначаються короткі голосні, можливість різночитань, здається, була зведена до мінімуму, хоча, як показує практика, прийти до єдиного розуміння священної книги мусульманам так і не вдалося. З іншого боку, авторитет священної книги захистив Коран від пізніших втручань у текст, завдяки чому він залишився практично незмінним.

Увесь текст Корану розділено на 30 рівних частин, або “джузів”, до того ж у кожному рукописному списку чи виданні, як правило, вказується ще половина тексту та його четвертини. За різними підрахунками текст Корану нараховує 114 сур, (сура — дослівно означає “ряд каменів, ряд цеглин у стіні”). Так Мо-хаммед називав окреме своє одкровення чи фрагмент з нього. Сури складаються з 6204 (або 6236) айятів. (Мохаммед вважав кожен вірш священної книги чудом, по-арабськи “айя”). Айя-ти складаються із 77934 слів.

Перший переклад Корану на українську мову здійснив Олександр Абраньчак-Лисенецький у 1913 році. Але його не було опубліковано. Переклад на українську мову найстарших і най-поетичніших сур Корану, проголошених пророком у перший, мекканський період його життя, здійснив Ярема Полотнюк у 1990 році.

Пророк визнав деякі речі нечистими (свині, собаки, все, що п'янить, все, що померло природною смертю і т.ін.), а тому вони вилучені із цивільного обігу.

Усі віруючі правоздатні з моменту народження. Власність за мусульманським правом є необмеженим правом. Власник є повновладним господарем свого майна. Власність виникає у результаті цивільної угоди, успадкування і захоплення. Існують й інші форми набуття власності: коли річ випадково змішана з іншими і їх неможливо розділити, а значить, виникає нова річ і нова форма власності. Не можуть бути у власності такі речі: повітря, море, пустеля, мечеті, школи, рабіння, що мала дітей від господаря та ін.

Мусульманське право ділить майно на рухоме і нерухоме, як таке, що характеризується індивідуальними ознаками, і таке, що їх не має. Особливу увагу мусульманські правознавці надавали класифікації землі. Право розрізняло три види земель:

хіджаз, джіхад і мульк.

Хіджаз — це та частина Аравійського півострова, де жив Му-хамед. Вона є святою землею і

складається із М.Мекки та решти Хіджазу. На цій землі не мали права селитися немусульмани, тут не можна полювати, знищувати дерева. З мешканців цієї землі бралася десятина.

Джіхад — землі, завойовані мусульманами у війні з невірними. Мешканці цих земель ставали орендарями і мали платити податок — харадон — пропорційно прибуткові.

Землі мулк були землями, що її мусульманські законознавці ототожнювали з тими, що були на праві власності. У цей розряд входили завойовані мусульманами землі, власники яких були вбиті або втекли; ніким не зайняті, зрошені, а потім оброблені мусульманами. Цей вид землі не набув широкого розповсюдження.

Частина загарбаних земель надавалася окремим особам за військову або державну службу. Це був так званий “ікт”, з якого володілець мав дохід у вигляді податку, що стягувався з населення, яке обробляло його.

Особливий вид землі становили землі “вакуф”, прибутки з яких надходили мечетям, медресе (духовним школам), цвинтарям, гробницям святих, приютам, караван-сараям (готелям). Вакуфна земля не могла бути ні продана, ні закладена, ні подарована і ніяким іншим чином відчужена. Земля передавалась у вакуф добровільно у присутності кадія (судді).

Зобов'язання у мусульманському праві поділяються на строкові і безстрокові, двосторонні і односторонні, прості і альтернативні, подільні і неподільні. Зобов'язання із спричинення шкоди (мадарат) передбачають, повне відшкодування збитків. Укладені договори мали виконуватись як священний обов'язок.

Якоїсь обов'язкової форми укладення договору не існувало. Тільки при укладенні договору поставки і шлюбного договору існувала особлива форма. Стосовно системи договорів, то розрізняються договори, що мають за мету дати що-небудь з тим, Щоб одержати еквівалент, і решта договорів. До першого виду договорів відносились: найм, позика, поставка, шлюб, обмін розмін грошей і мирова угода. Решта договорів: договір про заклад, договір поруки, договір дарування, поклажі та ін.

Главою сім'ї є чоловік, який тільки і вважається людиною. На дружин і дочок дивилися як на річ. Шлюбний договір в ісламі більш близький до договору купівлі-продажу, воля жінки не має ніякого значення.

За мусульманським правом чоловіки можуть одружуватися з немусульманками, але мусульманки не можуть одружитися з невірними. Чоловік може одночасно мати чотирьох дружин. Шлюб розривається за фізичних недоліків одного із подружжя, при зраді, якщо перебувають у кровній спорідненості, а для чоловіка можна розірвати шлюб без будь-яких причин.

Дружина може купити право на розірвання шлюбу. Вона може розлучитись, коли чоловік не виконує своїх обов'язків (не утримує її, чинить стосовно неї дискримінацію на користь інших дружин).

Досить складним і заплутаним є спадкове право. Існує два порядки успадкування: за законом і за заповітом. За законом право на спадщину мають: сини, онуки, батько, дід, рідний брат, зведені брати по батькові і по матері, рідний небіж, зведений небіж по батькові, рідний дядько, зведений дядько по матері, двоюрідний брат, зведений двоюрідний брат по батькові, дружина, чоловік, дочки, онучки, мати, бабки по матері і по батькові, рідна сестра, зведена сестра по батькові, зведена сестра по матері. Кожен із спадкоємців має право на певну долю спадщини, яка пропорційно зменшується за наявності інших спадкоємців. Наприклад, чоловік після смерті дружини, коли вона не залишила ні дітей, ні онуків, успадковує половину спадщини, а при їх наявності — тільки третину.

У відповідності з правом успадкування за законом, спадкодавець може розпоряджатися тільки третьою частиною майна. Заповіт набуває чинності, коли спадкодавець повнолітній, має

здоровий глузд, а спадкоємець не належить до законних спадкоємців. Заповіт може бути здійснено в усній або письмовій формі за наявності двох благочесних свідків.

Найвідсталішою частиною мусульманського права є кримінальне право. Під злочином розуміють: 1) насильницькі дії проти осіб — вбивство, поранення; ці дії караються за принципом таліона або ж платиться викуп досить тяжкий — 100 верблюдів і 1600 дирхемів, або 100 верблюдів і 1200 дирхемів; 2) дії, за які відповідно до Корану, особа підлягає покаранню: подружня зрада (забивають камінням), споживання вина (40 ударів канчуками), крадіжка (відрубують праву руку), участь у заколоті (смертна кара) і т.ін.; 3) дії, за які закон не встановлює покарання, але які знаходяться у протиріччі із наказами законної влади — бурлакування, втеча з поля бою, неправдиві звинувачення і т.ін.

Судочинство проводить суддя — кадїй, якого призначає халїф. Кадїй також займається опікою і опікунством, видає заміж жінок, що не мають опікунів, стежить за станом громадських шляхів, майданів і т.ін., він же стежить за виконанням духовних заповітів, здійснює вищий нагляд за майном мусульманської громади (вакфами).

Процесуального права у прямому смислі мусульманське право не знає. Кадїй не був стіснений якимось певним порядком судочинства. Прокурора і адвоката мусульманський процес теж не знає. Судочинство у цивільних і кримінальних справах було однаковим. Судовими доказами були власне зізнання, показання свідків, клятва. “Невірні” не могли свідчити проти мусульманина. Кадїй не був стіснений в оцінці доказів, він міг припинити справу на будь-якій стадії.

При прийнятті рішення суддя керувався власним переконанням і здоровим глуздом. У випадку появи нових фактів і нових обставин з розглянутої справи, кадїй міг переглянути своє рішення.

Мусульманське право, що органічно пов'язане з релігійним вченням Мухамеда — ісламом, є досить консервативною системою права. Будь-які спроби реформ, навіть часткові, неминуче визнавалися такими, що протирічать ісламу і рішуче ліквідовувались. Окрім того, мусульманське право було основою для приниження і експлуатації підкореного арабами населення, що не бажало змінювати свої вірування. Разом з тим, мусульманське право було основою досить принизливого ста^новища жінок.

Держава і право західних і південних слов'ян

Найранішою і найпримітивнішою формою державності у слов'ян слід вважати утворення типу племінних князівств. Генетично ці утворення сягають політичних організацій епохи військової демократії — великих територіальних племен, які, у свою чергу, склалися із декількох так званих малих племен. У, військово-адміністративному значенні племінні князівства спирались на систему укріплених поселень — градів, які були не тільки культурними центрами, сховищами для навколишнього населення, але й місцеперебуванням князя з дружиною, а у подальшому й укріпленими садибами знаті.

На цій стадії розвитку основну масу населення складали вільні селяни. Але вже існувала соціальне відокремлена родова знать з князем і його дружиною. У господарстві знаті використовувалась праця рабів. Зміцнюючи своє становище, знать і князь привласнювали собі громадські внески і використовували у своїх інтересах громадські повинності.

Процес формування ранньофеодальної держави йшов шляхом підкорення одними племінними князівствами інших. У результаті такої політичної інтеграції утворювались більші політичні організми, що охоплювали племінні території із близько спорідненим населенням. Особливістю процесу політичної інтеграції була та обставина, що, як правило, виокремлювалось не одне, а два або декілька племінних князівств, що ставали центрами політичного об'єднання. У Чехії такими центрами було князівство чехів і князівство елічан, де правила самостійна династія Славниковців. У Польщі слідом за князівством віслян

утворюється ще один центр об'єднання — князівство полян із правлячою династією П'ястів. Основну масу населення на цій стадії становили вільні селяни, які беруть участь у народному ополченні, що відіграло важливу роль в умовах оборонної війни. Але окремі селяни і навіть цілі селянські громади уже попадають у залежність від знаті.

Із самого початку процес формування великих ранньофеодальних держав знаходився не лише у залежності від внутрішніх факторів, але й відчував на собі могутній вплив факторів зовнішніх — загрози іноземної інтервенції чи боротьби з нею. Історично у тісному зв'язку із зовнішнім фактором перебуває й етап розвитку державності, який характеризується утворенням дуже великих, можна сказати, міжнаціональних політичних організмів-держав. Досить яскравим утворенням такого типу, різнобарвним за своїм політичним і етнічним складом, була Велика Моравія у XI ст. Меншим утворенням, але структурно аналогічним треба, очевидно, вважати державу Болеслава II Чеського у другій половині X ст. і державу Болеслава Хороброго Польського на початку XI ст. Нарешті, подібні тенденції можна відзначити й у політичному розвитку полабських слов'ян XI ст. (держави Крутью, держави Готшалка).

Характерною рисою відносно об'єднаних ранньофеодальних держав є їх національна однорідність. Власне, кордони розселення народностей визначали політичні кордони остаточно сформованої ранньофеодальної державності.

Із племен західних і південних слов'ян сформувалися пізніше народи Польщі, Чехії, Болгарії, Сербії.

Оформлення феодальної держави у Польщі пов'язують із діяльністю великопольського князя Мешко I (960—992 рр.), якому вдалося об'єднати майже всі польські землі. При ньому було прийнято християнство за католицьким обрядом. Його наступник Волеслав Хоробрий значно розширив територію держави і, користуючись слабкістю сусідів, включив до складу Польщі навіть Словаччину, Моравію і Чехію. Процес феодалізації, що відбувався у Польщі, зміцнив велике землеволодіння. Великі феодалі (магнати) чинили опір королівській владі, намагаючись стати повноправними правителями у своїх землях. Тому польські королі, починаючи з XIII ст., шукають підтримки у середньому і дрібному лицарстві. За послуги, які лицарі надавали королям у їх боротьбі з магнатами, вони одержували різноманітні пожалування і пільги. Із зростанням впливу лицарства зростала кількість імунних пожалувань і привілеїв, наданих королівською владою на користь лицарства. Є текст імунної грамоти Болеслава Сором'язливого лицарю Клеменсу із Руші, даної у 1252 р. У грамоті говорилося: "...нагороджуючи, як личить, вірність його, даємо і даруємо йому й усім нащадкам його всякої статі всі вільності, які самі маємо у державі нашій, так що всі помістя вказаного пана Клеменса, набуті у спадщину, за вислугу і за гроші, будуть повністю вільні від усіх податей, стягнень і перевозок, як би вони не називались. Окрім того, вказаний пан Клеменс і його нащадки будуть мати право судити людей своїх і приймати рішення в усіх справах за звичаями нашого двору... Може також за своєю волею у своїх володіннях будувати фортеці, міста і поселення..."

Спираючись на лицарство, польські королі зуміли відбити іноземне нашествя. Владислав Лютек у 1331 р. відбив напад німецького Тевтонського Ордену.

Особливо багато для централізації влади і обмеження свавілля магнатів зробив Казимир III. Він зобов'язав служити в ополченні як селян, так і шляхтичів. Але після його смерті держава розпалась на самостійні уділи. За Кошицьким привілеєм 1374 р. пани і шляхта домоглися звільнення від державної служби, за виключенням військової і грошової, внесків на користь короля. Землі, отримані від короля за службу, вони закріпили за собою як спадкові володіння. Децентралізація проявилась у посиленні влади великих феодалів: без згоди місцевих сеймів король не міг вводити нові податі. Магнати і шляхта домоглися величезних привілеїв аж до права на повстання проти королівської влади.

У польському сеймі, що складався із сенату і польського дому, було правило, за яким жодне із рішень не вважалось прийнятим, якщо проти голосував хоча б один депутат (ліберум вето). За цим правилом будь-хто із послів сейму мав можливість зірвати прийняття рішення, заявивши протест.

Ствердження принципу “ліберум вето” підірвало у підсумку значення польського сейму і посилювало роздрібненість і анархію в країні. Це у подальшому призвело до втрати польською державою своєї незалежності. У кінці XVIII ст. Польща, в результаті поділу її території між Австрією, Росією і Прусією, припинила своє існування.

Феодалний характер права Польщі видно із Польської правди — першого писаного зводу правових звичаїв XIII ст. Селяни розділялись на три основні групи: 1) повністю закріпачені, так звані панські люди (кмети); 2) напіввільні селяни-кмети і 3) дрібні лицарі. Селянин-кріпак, що втікав від пана, мав бути повернений назад. “Якщо від якогось пана залежні втечуть в іншу землю, — говорить у Польській правді, — цей пан свого посланця з листом, або відомого посланця без листа, відправить до пана цієї другої землі, тоді той повинен повернути їх (кметів-втікачів) назад”.

Напіввільні кмети повинні були нести певні повинності: “Вони (кмети) також зобов'язані огорожувати панський двір і три дні у сінокіс косити сіно, жінки зобов'язані три дні жати хліб у жнива”. Пан міг послати дрібного лицаря битися замість себе на поєдинку: “Якщо князь звинувачує когось у якомусь злочині і він має битися (на поєдинку), тоді князь наказує битися з ним комусь із своїх людей, як захоче вказати: або залежному, або вільному”.

Протягом XII—XIII ст.ст. земля стає виключною власністю феодалів. Поняття власності пов'язане з правом продажу, дарування, закладу та ін. Земля, що перейшла у спадщину від предків, називалася дідина. Як панська, так і селянська дідина вважалась власністю усієї сім'ї, і її не можна було відчужувати без згоди тих, хто мав право її успадковувати.

Право володіння спиралося на фактичне користування річчю. Коли захоплена земля не належала фактичному володільцю, то суд залишав її у загарбника, зобов'язуючи останнього заплатити штраф за насилля.

Найпоширенішими засобами набуття власності були успадкування, купівля-продаж, пожалування, давність володіння і захоплення.

З XIV ст. зникає різниця між земельною власністю великих панів-магнатів і лицарським володінням. Лицарі набули права закріпляти помістя як невідчужувану власність. З XVI ст. магнати і шляхта добилися заборони для короля надавати землі у вигляді лену. У кінці XVI ст. у Польщі з'являються землеволодіння у вигляді майоратів, які були вилучені з цивільного обігу і не могли подрібнюватись при успадкуванні. Майорат успадковував найстарший син.

Особливістю польського зобов'язувального права був той факт, що договір найму землі, тварин, засобів праці, де однією з сторін був селянин, а другою — поміщик, як правило, вів до закріпачення. Кріпаком ставав і будь-який неспроможний боржник.

Джерелом сімейно-шлюбного права спочатку був звичай. При одруженні воля жінки не мала особливого значення. До XIII ст. жінка не мала права успадковувати землю, а на розпорядження посагом необхідна була згода чоловіка. Дружина лицаря після смерті чоловіка користувалась усім майном разом з синами і мала право розпоряджатися посагом. Вона ж здійснювала опіку над малолітніми синами.

Майно батька успадковували сини, а матері — як сини, так і дочки.

Вплив церкви сприяв тому, що майно могло бути у подружжя спільним або ж розділеним, але під єдиним управлінням. Заповіт складався, як правило, на користь церкви і спадкодавець не міг розпоряджатися більше, ніж третиною майна.

Класовий характер права особливо видно у системі покарань. За вбивство представників

різних станів стягувалася різна сума штрафів. “Хто вб'є на великій дорозі купця або лицаря, той заплатить за (його) голову родичам 50 гривен, а якщо родичів немає, то заплатить цю суму королю разом із іншими 50 гривнами за порушення королівського миру. Хто вб'є на великій дорозі кмета, той заплатить за голову 30 гривен, а королю за порушення миру 50 гривен”. За крадіжку майна селянина злодій мав сплатити штраф на суму в 12 гривен, але за крадіжку князівського майна — 50, а за крадіжку коня — 70 гривен.

Особливо жорстоко карали за крадіжку майна і розбій. Польському праву не було відомим поняття вини, а тому визнавалась можливість відповідальності без вини. Не було відомим і поняття замаху.

За державну зраду, за злочини проти князя, розбій, вбивство карали смертною карою. Але вбивство під час бенкетування, зґвалтування, дрібні крадіжки каралися накладенням штрафу. Застосовували також конфіскацію майна і вигнання злочинця.

Польська правда містить детальні вказівки про ведення процесу, дозволяє вдаватися до ордалій: випробування поєдинком, залізом, водою.

Чеська феодална держава бере свій початок із князівства Само (623—658 рр.). Після його розпаду виникла Великомо-равська держава, але й вона перестала існувати після нападів угорців. За десять років до її загибелі із неї виділилось Чеське князівство, столицею якого стала Прага. Його князям із династії Пшемислів вдалося відстояти незалежність, але в середині XI ст. чеські князі змушені були визнати себе васалами Німеччини й одержали королівський титул тільки у 1419 р. Власне тоді ж Чехія фактично порвала відносини з імперією Габсбургів, але у 1526 р. знову втратила державність і остаточно увійшла до складу імперії Габсбургів.

У період станово-представницької монархії (XV—початок XVI ст.ст.) в Чехії скликався сейм, у якому засідали пан”, владики і міщани. Останні були представлені через депутатів.

При королі існувала Рада, вірніше Земська рада, де за участю панів розглядалися найважливіші справи, у тому числі судові.

Ще у XIII ст. за короля Конрада Оттона Зноймського (1186— 1192 рр.) були видані “Статути Конрада Оттона”, за якими всі володіння, що перебували у руках феодалів, оголошувались спадковими. У ст.1 говорилося: “Усі спадкові помістя, якими знатні мужі, як вищі, так і нижчі, до даного часу володіли без-спірно, справедливо і мирно, нехай і надалі у доброму спокої володіють”. Статути свідчать, що у цей період чеська територіальна громада перетворюється у кріпосну. У відомому приватно-правовому збірнику другої половини XIV ст. “Ряд земського права” яскраво виступає класова нерівність. У ст.ст. 35, 36, 37 цього збірника, зокрема, говориться: “Якби рівний рівного ударив по щоці..., і тоді той, кого вдарили, має, у свою чергу, вдарити (кривдника) по кожній щоці і кулаком у ніс (ст.35). Але якщо нижчий вищого за народженням ударить по щоці, тобто владика шляхтича,... йому повинні відрубати руку, і опісля вони мають пообіцяти, що ніхто нікому мстити не буде (ст.36). Якщо ж холоп вдарить владика або шляхтича по щоці..., то повинен бути відданий (високородному) на милість з головою, щоб зробив з ним, що захоче(ст.37)”.

Серед чисельних привілеїв, якими користувалися чеські феодали, було так зване право “мертвої руки”, відповідно до якого майно померлих селян переходило до їх панів. У феодалній Чехії це право особливо широко застосовувалось на півдні країни аж до XV ст. Після смерті залежного селянина феодал брав не тільки землю, але й житловий будинок і все рухоме майно, в першу чергу тварин.

Вищим судовим органом для вільних вважався Верховний земський суд у Празі, який складався із панів-засідателів і чотирьох “корінних суддів” — земських урядників (чиновників).

Протягом тривалого часу джерелом права у Чехії був звичай. У кінці XII ст. був виданий

Статут Конрада, який закріпив феодальні відносини. У XIII ст. особливого розвитку набуває так зване земське право, яке включало державне, сімейне, спадкове, кримінальне і процесуальне право. Це право було кодифіковане тільки у XVI ст. Кожне місто мало своє власне право. Сільське право регулювало становище залежних селян, їх повинності.

Як і в Польщі, чеське право розрізняло наділ батьківський, тобто земельний наділ усієї сім'ї. Це так званий дідин наділ. З розвитком феодалізму з'являється володіння, яке пов'язане з відбуттям певних повинностей. У XII—XIII ст.ст. у Чехії набуває розвитку один вид ленного володіння, яке передається у спадщину нащадкам чоловічої статі. На основі ленного пожа-лування встановлюються васальні відносини.

У системі чеського зобов'язувального права особливе місце посідає договір позики, засобом забезпечення якого був заклад майна з переходом його у користування кредитора.

Сімейно-шлюбне право базувалось на канонічному праві. Обов'язковою умовою шлюбу була згода батька нареченої. Дружина могла мати власне майно, але вона не могла робити позови за спричинені збитки. Цим правом користувався її чоловік. Успадкування існувало тільки за законом. Серед видів злочинів вирізнялись злочини проти церкви, за які карали смертною карою, продавали в рабство або штрафували. За злочини проти держави (зрада, непідкорення владі та ін.), крадіжку карали смертною карою на шибениці. Вбивство, членопошкодження карались накладенням штрафів.

Починаючи з XVI ст. відбувається занепад старого земського права. Під впливом габсбургської монархії у право проникає догматизм і формально-юридичні тлумачення.

Феодальна держава Болгарія існувала з VII ст. до кінця XIV ст. Свою назву ця слов'янська країна одержала від булгар-кочівників, які у 679 р. зайняли її землі, але самі вони повністю асимілювались серед місцевого населення.

Болгарській державі тривалий час доводилося вести вперту боротьбу із експансією Візантії, а в 1394 р. вона припинила своє існування після навали турків-османів.

Важливим пам'ятником старослов'янського права Болгарії є “Закон судним людям” (865 р.), який було прийнято у період посилення царської влади. Прийняття християнства, як офіційної державної релігії, яка санкціонувала феодальний порядок, сприяло зміцненню влади класу феодалів (бояр) і закріпаченню селян. Введення християнства супроводжувалось одночасно і введенням загального права.

У “Законі судним людям”, який складається із 32 глав, регулюються різноманітні правові питання: постанови, що стосуються злочинів, пов'язаних із прийняттям християнства, злочинів проти моралі (подружжя зрада, порушення прав церковного притулку, ідолопоклоніння) і злочинів проти власності (підпал, крадіжка, розбій). Різноманітні і покарання, що передбачені цими постановами: смертна кара, членопошкодження; тілесні покарання, продаж винного у рабство, вигнання і накладення обов'язку пеститися. У “Законі судним людям” вміщено ряд положень, які встановлюють принципи, на яких провадиться судочинство. Закон зобов'язує судців не розглядати справи без свідків, вказує, хто може бути свідком і яка повинна бути їх кількість, а також говорить про оцінку судом свідчень.

У своєрідному внутрішньому і зовнішньому середовищі виникла Сербська держава. Через тривале існування задруги (великої сім'ї), надто гористої місцевості, вона повністю оформилась лише у XII ст. за Стефана Немана. Найбільшого розвитку Сербська держава досягла за Стефана Душана, який у 1345 р. проголосив себе королем великої території. Але після його смерті країна розпалась, чим скористались король Угорщини і султан Османської Туреччини. Об'єднане слов'янське військо у битві на Косовому полі у 1389 р. зазнало поразки від турок і Сербія стала васалом Туреччини.

Пам'ятником права Сербії XIV ст. є Законник Стефана Душана (1349 р.). У цьому документі панівний клас Сербії (власителі і вище духовенство) одержав можливість привести в

систему і закріпити за собою права і привілеї, набуті за весь попередній період. На верхівці ієрархічної драбини стояли великі і малі властелі, дещо нижче — властеличі. Великий соціальний прошарок становили меропхи — залежні селяни, а також раби, які називалися отроками. Окрім того, зберігався прошарок вільних селян, так званих себрів, яким Законник забороняє будь-які зібрання (сходки); “Себрового собору хай не буде. Якщо ж знайдеться якийсь збирач, то відріжуться йому вуха і хай висмаляться йому вії”.

Значне місце у становій ієрархії займали чиновники різних рангів, які очолювали міста, округи, області і мали різні назви (жупани, челники).

Законник відрізняв башину (родову власність, спадкове по-містя) від куплениці (набутого на основі купчої помістя), говориться про пронию, як тимчасово пожалуване помістя за службу, яку не можна було відчужувати (купити, передати у спадщину, церкві).

Меропхи жили на властительській землі, відбуваючи панщину і сплачуючи оброк. У ст.67 Законника сказано: “Меропхам закон на усій землі. На тиждень хай працюють два дні на поміщика і дають йому на рік царський перпер і безоплатно хай • косять йому сіно один день, і (обробляють) виноградник один день, а хто не має виноградника, нехай виконує інші роботи один день”. Окрім того меропхи, відбували повинності ще й на користь держави.

До видання Законника меропхи користувалися правом переходу від одного володільця до іншого. Законник позбавив їх цього права і передбачав репресії за сприяння у втечі невільній людині “у чужу землю”. У ст.97 Законника говорилося: “Хто полегшить втечу чужої людини у чужу землю, зобов'язаний доставити господарю сімох”.

Судова система Сербії очолювалась королем, але справи, що стосувалися шлюбу і сім'ї, а також злочини священників розглядались у церковному суді.

Законник вказував на кримінальну відповідальність за грабунок, зраду, підробку грошей і т.ін., санкції за такі злочини були досить суворими. Феодальний характер Судебника проявляється й у тому, що чим вище за станом знаходився злочинець, тим меншу він ніс відповідальність. “Якщо властель уб'є себра, нехай платить тисячу перперів; якщо ж себр уб'є властеля, то відрубають йому обидві руки і нехай платить 300 перперів” (ст.94).

Отже, у розвитку держави і права західних і південних слов'ян ми бачимо загальні закономірності: наявність станово-представницької монархії, самотністі права, його класовий характер. Спільним є те, що у слов'янських державах не склався абсолютизм, і те, що всі вони втратили незалежність.

Держава і право феодальної Росії (XIV-XVII ст.ст.)

Утворення Московської держави пов'язане із формуванням російської народності. Перша літописна згадка про Москву датується 1147 р. У XIV ст. Московське князівство стає центром боротьби проти монголо-татарського ярма. Московські великі князі постійно проводили політику завоювання інших земель і приєднання їх до Москви. З початку XIV ст. і по 1917 рік Росія провела у війнах 329 років, тобто майже дві третини своєї історії. Вона воювала з 26 державами і регіонами. Великий князь Іван III наприкінці XV ст. оголошує Московське князівство спадкоємцем гинучої Візантійської імперії, а в 1547 р. Іван IV (Грозний) вінчається на царство, що було кроком до здійснення теорії третього Риму (у 1561 р. царський титул затверджений грамотою константинопольського патріарха). З 1550 р. і по XVII ст. скликаються так звані Земські собори, на яких приймалися рішення з досить важливих державних питань. Не дивлячись на існування Боярської думи та Земського собору, влада великого князя, а потім і царя не була обмеженою, тобто формально органи станового представництва існували, але домінуюча роль великого князя (царя) була незаперечною. Царі досить жорстоко розправлялися з будь-якою опозицією. У Московській державі існувала двірцево-вотчинна система управління. Органами управління держави були так звані путні (сокольничий, ловчий, конюший, стольничий, чашничий), які у кінці

XV ст. переростають у при-кази, що очолювались дяками. Країна ділилася на повіти, стани і волості на чолі з намісниками і волостелями, компетенція яких не поширювалась на боярські вотчини.

Армія складалася із феодального ополчення — боярських дружин і вільних слуг, інколи скликали всенародне ополчення. На початку XV ст. на перше місце виходить нова організація війська — дворянські полки, які були більш боєздатними.

Судові функції здійснювали великий князь, Боярська дума, путні бояри, а на місцях — намісник і волостелі. З XV ст. центральні судові органи розглядали лише скарги на вирoki місцевих судів. Існували також церковний і вотчинний суди. З середини XV ст. намісники і волостелі не могли чинити суд без виборних представників дворянства і верхівки тяглогового населення.

У Московській державі існував клас феодалів і феодально залежного населення. До панівного класу відносились служилі князі, бояри, слуги вільні, “діти” боярські, “слуги під двірським”. Боярство було придворним чином.

Селяни (сироти) поділялися на чорнотягові і владельчеські, що жили на землях, які належали поміщикам і вотчинникам. Період з XV ст. характеризується закріпленням чорнотяглових до землі (закріплення за князем), а також закріпленням владельчеських селян. Першими були закріплені старожили, потім новопорядчики (збіднілі селяни), що не мали засобів для самостійного ведення господарства; сребрянники, що брали кредит у феодала сріблом. У кінці XV ст. з'явилися бобилі, які шукали залежності від заможного і впливового пана, щоб уникнути державного тягла. Існували і холопи, які інколи займали високі державні посади.

Судебник 1497 р. задовольнив насущні потреби пануючого класу, зокрема помісного дворянства, законодавче обмеживши право вільного переходу селян (тільки на Юрійів день). Джерелом права у Московській державі були законодавчі акти. Одним із таких актів був Судебник 1497 р. Характерним для цього Судебника є не лише кваліфікація конкретного складу злочину, але у ньому говориться і про злочинну дію як “иное лихое дело” і вводиться поняття “ведомого лихого человека”. Так, у ст.8 Судебника сказано: “А доведут на кого татбу, или разбой, или душогубство, или ябедничество, или иное какое лихое дело, й будет ведомой лихой, й боярину того велети каз-нити смертною казньо...”

Для визнання кого-небудь “ведомым лихим человеком” зовсім не треба було, щоб у його діях був склад злочину.

Досить було заяви п'яти-шести “добрих людей”, тобто представників місцевого дворянства, заможної верхівки міщан (посадських людей) і чорносошного селянства.

Мета покарання — залякування злочинців і всього населення. Тому-то майнові покарання у Судебнику поступаються місцем іншим, більш суворим видам покарань.

Паралельно із звинувачувальним (змагальним) судочинством починає діяти так званий розшукний процес, тобто держава взяла у свої руки ініціативу кримінального переслідування з найнебезпечніших для існуючого ладу злочинів. Суд сам добував докази і вирішував справу по суті. При цьому велике значення надавалось зізнанню звинуваченого, до якого застосовувались тортури. У подальшому розшукний процес стає у державі панівним.

Другим важливим нормативним актом було Соборне Уложен-ня 1649 р., яке, виражаючи інтереси класу феодалів-кріпосників, у першу чергу задовольняло вимоги служилого дворянства — основної опори царизму. Соборне Уложення закріплює дві основні форми власності: вотчину і помістя.

Вотчина, як і помістя, була феодальним земельним володінням, власник якої мав перебувати на службі у царя. Вотчину можна було продати, передати у спадщину. “Боярським людям” і “монастирським слугам” законодавство не дозволяло купувати

вотчини або тримати їх у закладі. Строк викупу вотчини по закладній встановлювався у 40 років. Право успадкування вотчини належало синам. Дружина мала право володіти родовими вотчинами, але закласти або “по душе отдать” вона не могла. Після її смерті вотчина переходила до роду вотчинника.

Помісне володіння надавалося боярам, думним дякам, дворянам та деяким іншим особам з умовою несення царської служби. За Соборним Уложением поміщикам дозволяється міняти помістя на помістя, помістя на вотчину. Дозволялося переводити селян на інше помістя. Помістя передавалось у спадщину синам, якщо вони поступили на службу. Вдови і дочки після смерті поміщика одержували прожиткові помістя: дружина із 100 чвертей — 20, а дочки 10 чвертей. Отже, починає стиратись різниця між помістям і вотчиною.

Соборне Уложение закріпачує всі прошарки селян і повністю позбавляє їх політичних і майнових прав. Селян-втікачів кріпосники мали право повертати, не дивлячись на давність втечі. Їх повертали із дружинами, дітьми і всім майном. За надання притулку селянам-втікачам винних карали штрафом на суму в 10 крб. (вартість семи корів). Якщо жінка-втікачка одружувалася з селянином іншого власника, то вона все рівно поверталась попередньому власникові, тобто сім'я руйнувалася. Кріпосник мав право дозволити або не дати дозволу на одруження.

Вотчинник мав право відпустити селян на волю, поміщик же таким правом не користувався.

Помістя і вотчини можна було закладати разом із селянами.

Встановлювався один вид холопства — холопство кабальне. Росіянам заборонялося бути холопами у іноземця. Особа звільнялася від холопства по смерті свого пана, або коли холоп попадав у полон, або ж коли феодал у голодні роки виганяв холопа з двору.

Наступили зміни і в правовому становищі міського населення. Селяни, що жили в білих слободах (білі слободи не платили податей), виводилися власником у сільську місцевість, тобто білі слободи знищувалися. Посадське населення (міщани) закріплювалися за посадом, відмінялося право переходу посадського населення із міста у місто: “С Москвы в городы постарине й из городов к Москве, й из города в город их посадских тяглых людей не переводити”. Якщо посадські люди ставали чиймись селянами, то вони мали бути повернені у місто.

У зв'язку з посиленням кріпосницьких відносин сталися зміни в цивільному законодавстві. Зобов'язання виникали із різноманітних договорів. Уложення вказує на три види злочинів, пов'язаних із укладенням договорів: складання фальшивої кріпості, укладання угоди під примусом, неправдиве звинувачення у примушенні до укладання угоди. Позовна давність по позиці становила 15 років.

Злочин кваліфікується як непослух царській волі, як діяння, небезпечне для панівного класу. Стосовно ж об'єктивної сторони злочину, то Уложення знає голий задум, замах на царя і слуги на пана, закінчений і незакінчений злочин. Від покарання звільнялися тільки діти віком до семи років. Існували такі види злочинів: проти релігії, державні злочини (за них встановлювалась відповідальність не тільки винного, але й членів усієї його сім'ї), підробка документів, дезертирство, порушення державної монополії на виготовлення і продаж спиртних напоїв.

У Соборному Уложенні була спеціальна глава (XXV), присвячена боротьбі з корчмарством, тобто порушенням державної монополії на вироблення і продаж спиртних напоїв. Протизаконне вироблення, зберігання і збут вина каралися досить жорстко. “У кого корчму вымут впервые или кто на продажу вино курит: й на тех впервые заповеди правити по пяти рублей, а на питухах по полутине на человека”, — зазначалося у ст.1 гл. XXV Соборного Уложення. Коли ж кого-небудь зловлять вдруге, то розмір штрафу подвоювався. Окрім того, карали фізично: корчмаря “бити кнутом по торгам, а питухов бити батоги”. “А будет хто в таком воровстве объявится втретие й их за ту третью вину бити кнутом по

торгам, й посадити в тюрму на полгода”. Коли ж хто-небудь буде викритий в четвертий раз, то крім фізичного покарання його засилають, “а живота их все, й двори, й поместья, й вотчини имати на Государя” (ст.3).

Вели боротьбу з протизаконною торгівлею вином роз’їзні голови і “дети боярские”. Якщо викриті у протизаконній торгівлі дадуть їм хабара, а вони їх все-таки приведуть до приказу, то “у них того откупу не имать”. Коли ж вони відпустять порушників, то їх необхідно “пытать й наказание чинить, бити кнутом, й в приказе им впредь не быть”.

У 1636 р. У Московській державі указом царя було заборонено під страхом смертної кари продаж тютюну. Соборне Уложення підтвердило цей указ і встановило, що навіть особи, які знайшли тютюн, також підлягають покаранню. “А за табачную находку бити кнутом на козле”. Якщо ж кого-небудь неодноразово спіймають за продажем тютюну, то такому “пороти нозд-ри й носы резати, а после пыток й наказанья сслати в даль-ние городы”.

Мета покарання за Соборним Уложенням — устрашіння населення, щоб іншим “на то смотря, неповадно быгао впредь так делати”.

Судові органи не були відокремлені від адміністрації. Судовими органами були: цар, Боярська дума (Розправна палата), прикази — Земський, Розбійний, Холопський, Помісний, а на місцях — губні і земельні старости, вотчинний і церковний суди. Доказами були: цілування хреста, показання свідків, загальне посилення на свідка, обшук, повальний обшук, письмові докази, тортури.

Виникнення і розвиток буржуазної держави і права в Англії (середина XVII—XIX ст.ст.)

В Англії капіталізм почав розвиватися ще у XVI ст. і на середину XVII ст. він досяг високого рівня. Виникненню капіталізму передувало так зване первинне нагромадження капіталу, суть якого полягала у створенні двох основних умов, без яких не може здійснюватися капіталістичний спосіб виробництва: наявність маси вільних людей, що не мають засобів виробництва і засобів існування, що змушує їх жити за рахунок продажу своєї робочої сили, і нагромадження капіталу, необхідного для Організації фабрик і заводів. Важливим джерелом збагачення була торгівля, яка в окремих випадках мала розбійницький характер. Знамениті корсари Дрейк, Ралей та інші грабували володіння Іспанії та її торговельні кораблі. Для ведення подібної торгівлі створювались особливі товариства, що субсидували корсарів і ділили з ними награбоване. Отже, торгівля та відвертий розбій були одним із джерел нагромадження капіталу в Англії.

Первинне нагромадження капіталу в Англії було ознаменовано позбавленням селянства землі та зникненням його як класу, частковим розоренням ремісників, а також перетворенням їх у підприємців, відчуженням церковного майна та введенням кривавого законодавства.

Найважливішим джерелом нагромадження капіталу в Англії була ліквідація англійського селянства як класу. Цей процес в Англії був досить тривалим. У XVII ст. селянство Англії складалося із фрігольдерів (вільних держателів), у середовищі яких були заможні (йомени), копігольдерів — спадкових орендаторів поміщицької землі (дослівно — держателі по копії чи запису), наймитів (коттерів), що мали свої будинки (котеджі) та користувалися невеликими ділянками землі, наданими їм поміщиками. Кількість фрігольдерів Англії у XVII ст. сягала 180 тис. із 5,5 млн чоловік усього населення країни.

Попит на вовну, що стимулювався розвитком мануфактури, сприяв утворенню великих отар овець як самими лордами, так і фрігольдерами. У зв’язку з цим починається огорожування землі, захоплення громадських земель, оскільки громади не мали документів на володіння, адже громадське землеволодіння виникає із природного права. Томас Мор в “Утопії” (перша пол. XVII ст.)

досить яскраво змалював картину витіснення селян: “Вівці, ці всюди смирні і невибагливі

тварини, у вас (англійців) виявляються до того зажерливими та жорстокими, що кидаються на людей і проганяють їх із землі, із насаджених місць, із будинків і селищ... До усіх місць, де збирається ніжна і дорогоцінна вовна поспішають благородні багаті і навіть поважні абати, щоб привласнити собі ділянку землі... Протягом багатьох миль навколо вони перетворюють ґрунти у пасовиська, вони зрівнюють із землею будинки і цілі селища, залишаючи тільки церкви, та й

•то лише для того, щоб влаштовувати у них кошари для баранів”.

Важливою причиною обезземелення селян була скупка земель розбагатілими буржуа міста, оскільки володіння крупною земельною власністю було пов'язане з почесними правами у місцевому самоврядуванні і було найвірнішим засобом пробратися у парламент.

Поряд із процесом огороджування здійснювався процес “очищення”. Поміщики “очищали” свої помістя від дрібних фермерів для того, щоб перетворити свої маєтності у крупні, а потім віддати їх в оренду. “Очищування” здійснювалось також для перетворення маєтності у великі пасовиська для овець. Таким-от чином в Англії відбувалася капіталізація сільського господарства (виникнення великих господарств) з одного боку та пролетаризація колишніх дрібних земельних власників і орендаторів з іншого.

Найважливішою галуззю англійської промисловості була вовняна. Цьому крім внутрішніх факторів сприяло й те, що ще у кінці XIV ст. в Англію переселились фландрські ткачі, у XVI ст.

— фламандці, які рятувались від переслідувань іспанського герцога Альби, а у XVII ст. із Франції переселились гугеноти.

Разом з тим треба зазначити, що суконне ремесло підлягало строгій регламентації: кількість учнів і підмайстрів було обмежено двома-трьома, щоб перешкодити перетворенню майстра у підприємця; сукно повинно було виготовлятися із вовни певної якості, мати певну ширину та добротність; закони передбачали також спосіб його виготовлення, фарбування, згортання у сувої і т.п.; на базарах і ярмарках продавці сукна стояли у певному ряді; за виконанням цехових правил та законів стежив цілий ряд чиновників, як цехових, так і державних.

Цехова організація була тісною для купця-капіталіста і тому він почав переходити із міста до села, оскільки дія цехових законів поширювалась лише на міста. Із скупника, яким він був, він перетворюється в організатора домашньої системи крупної промисловості; цілі села, навіть декілька сіл одного району, працюють на підприємця, який постачає дрібним виробникам вовну, фарбу та інші матеріали. Отже, на селі з'явився підприємець-капіталіст.

Нагромадження капіталу відбувалось не тільки через насилля, але й за рахунок аскетичного життя. Цей факт можна пояснити протестантською релігійною доктриною, адже кальвінізм став основою офіційного англіканського віросповідання. Якщо, наприклад, для іудея доказом його богообраності є факт народження у громаді обраних, то для кальвініста критерієм богообраності є земний успіх у будь-якій сфері діяльності — добрій чи злій. Для протестанта великі гроші потрібні не для задоволення природних потреб — він аскет, але як свідчення визначеності до успіху, тобто своєї богообраності. За цієї психологічної умови прагнення до наживи, дійсно, стає безмежним.

З розвитком капіталізму в Англії складається економічно сильний клас буржуазії, проте політичне вона була майже безправною. Політичний лад у Англії мав феодально-абсолютистський характер, політична влада належала феодальному дворянству. Англійське дворянство було неоднорідним. Багато хто із дворян обуржуазились і були втягнуті в капіталістичні відносини. Це так зване нове дворянство, інтереси якого співпадали з інтересами буржуазії. Абсолютистсько-феодальний лад Англії уже не задовольняв ні буржуазію, ні нове дворянство. На цій основі виникає союз буржуазії з новим дворянством для спільної боротьби проти феодалізму.

Між тим англійські королі прагнули правити необмежене. Вони добивались права збирати податі без дозволу парламенту, а також мати сильну армію, за допомогою якої можна було б тримати у покорі всіх незадоволених королівською владою. Але у парламенті засідали представники буржуазії і нового дворянства, інтереси яких співпадали. Вони і склали парламентську опозицію. Король не відважувався самостійно стягувати податі, а тому для одержання коштів він почав продавати торговельним компаніям монопольне право на торгівлю із різними країнами, а також дворянські титули. Буржуазія та нове дворянство проявляли широке незадоволення цим.

Боротьба між королівською владою і парламентом особливо загострилася за короля Карла I (1625-1649 рр.). Парламент, незадоволений зовнішньополітичними невдачами уряду (у війні з Іспанією і Францією), змусив короля підписати “Петицію про права” (1628 р.).

Перша стаття нагадувала, що згідно закону Едуарда I, ніякі податі не можуть вводитись без згоди парламенту, а згідно закону Едуарда III, ніякі позики і внески не можуть робитись на користь короля, якщо вони не дозволені у законному порядку. Далі вказувалось, що згідно Великої хартії вільностей, жодного із англійських підданих не можуть схопити, ув'язнити, позбавити землі чи вигнати без судового вироку, що діяльність Зоряної палати, цього особливого трибуналу з політичних і кримінальних злочинів, протирічить Хартії. Під кінець ставилась вимога не вводити нові податі без згоди парламенту, не карати тих, хто відмовився від сплати податей, не дозволяти парламенту. Нікого не арештовувати без суду. Карл I змушений був затвердити цю петицію, але згодом за неї забув.

Радником короля був граф Стаффорд, а його однодумцем — архієпископ Кентерберійський, який наполегливо переслідував пуритан, які виступали за незалежність церкви від держави. Тортури, переслідування інакомислячих вели до широкої еміграції в Америку.

У 30-ті роки селяни масово виступають проти огорожування, міщани — проти зростання податей та цін на продукти першої необхідності, розорення ремесла і тяжких умов роботи на мануфактурах. Склалася революційна ситуація: загострення бідувальних широких народних мас, небажання верхів поділитися владою, активність опозиції. До об'єктивних причин додався суб'єктивний фактор: спроможність буржуазії і нового дворянства звершити революцію.

У квітні 1640 р. король скликав парламент і попросив його дозволити ввести новий податок. Проте парламент відмовив і наполягав на виконанні всіх статей “Петиції про права”. Король розпустив парламент (короткий), але у листопаді 1640 р. скликав його знову. Цей парламент (тривалий) проіснував аж до 1653 р. Головною вимогою парламентської опозиції було проведення суду над тими королівськими радниками та придворними, що порушували старовинні привілеї і права англійського народу. Було скарано на смерть радника Стаффорда, архієпископа Лода і прийнято закон, у відповідності з яким парламент скликається незалежно від волі короля, якщо після його розпуску пройде більше трьох років; що податок не може стягуватись без згоди парламенту і що останній може бути розпущений лише за його згодою. “У Великій ремонстрації”, прийнятій парламентом у листопаді 1641 р., містилась вимога, щоб усі вищі посади у державі займались особами, які користуються довір'ям парламенту. Оголошувалось знищення всіх обмежень для розвитку торгівлі та промисловості. Парламент вимагав від короля надати йому право призначення членів таємної ради, вищих посадових осіб, начальників фортець, контролю над усім державним управлінням. Король відкинув цей ультиматум і, виїхавши в Йорк з більшістю лордів та деякою частиною палати громад, почав підготовку до війни.

У табір короля входили: феодальне дворянство, англіканське духовенство, консервативна частина селянства; у табір парламенту — буржуазія, нове дворянство, основна маса селян, плебейські стани міста.

Головна роль у парламенті належала пресвітеріанам — партії крупної буржуазії, куди входили багаті купці, банкіри, а також великі землевласники. Вони прагнули ліквідувати обмеження, що заважали розвитку торгівлі та промисловості, конфіскувати і продати церковні землі. Вони виступали за досягнення угоди з королем і встановлення парламентської монархії.

ІнDEPENDенти — партія середньої буржуазії, середнього і дрібного дворянства. Сюди ж примикали заможні селяни (йо-мени), дрібні торговці, ремісники. Вона мала підтримку сільського і міського пролетаріату, їх вождем був Олівер Кромвель, що народився у 1599 р. у сім'ї дрібного помісного дворянина. За ініціативою Кромвеля парламент провів реформу армії, що дало можливість вихідцям із низів зайняти вищі командні посади. Солдати та офіцери почали одержувати жалування, було покращено їх спорядження та зброю. Тим-то в червні 1645 ^ королівська армія зазнала поразки.

Це дало парламенту можливість конфіскувати і продати королівські та церковні землі, а також землі феодалів, прибічники короля.

Були відмінені (1646 р.) так звані “лицарські держання”. Більшість дворянських володінь була з часів середньовіччя лицарськими феодами. Власники феодин вносили королю грошові платежі. Парламент відмінив платежі, і лицарські феодин були таким чином перетворені у буржуазну власність дворян. Проте дворяни продовжували одержувати феодальні платежі із селян.

Народ почав відходити від інDEPENDентів. Виникла нова політична течія дрібної буржуазії — “левеллери”, які вимагали знищення королівської влади, встановлення демократичної республіки з однопалатним парламентом та загальним виборчим правом, а також повернення сільським громадам “огорожених” земель. Армія співчувала левеллерам. Проте рух в армії очолили офіцери (гранди), чим скористалась контрреволюція, а тому весною 1648 р. почалася друга громадянська війна. Перемогу святкував парламент.

Король у січні 1649 р. був страчений, а 140 депутатів-пресвітеріан вигнані з парламенту. Англію було проголошено республікою, що управляється парламентом та призначеними ним міністрами, але “без короля та палати лордів”.

Зауважимо, що після встановлення республіканської форми правління класова боротьба не припинилась. Із левеллерів виділились так звані діггери (копачі), які вимагали, щоб земля стала загальнонародним надбанням. Вони вважали, що кожна людина повинна жити і працювати на землі, не сплачуючи ніякої орендної плати. Проте незабаром рух левеллерів і діггерів було придушено, що підготувало умови для переходу до військової диктатури.

В кінці 1653 р. офіцерська рада розробила, а О.Кромвель схвалив Конституцію — “Інструмент управління”. У відповідності з цією конституцією вища законодавча влада в країні передавалась главі держави — лордові-протектору спільно з однопалатним парламентом. Для участі у виборах членів парламенту вводився майновий ценз у 200 фунтів стерлінгів. Від міст до парламенту обиралось 133 депутати, а від графств — 265.

Вища виконавча влада належала лорду-протектору спільно із державною радою. Лорд-протектор командував військами, керував дипломатичними зносинами з іншими державами, призначав вищих посадових осіб. Лордом-протектором було проголошено О.Кромвеля, який за рік до своєї смерті (1657 р.) відновив верхню палату англійського парламенту. Місцеве управління концентрувалось у руках генералів армій, які стояли на чолі одинадцяти округів.

З метою сприяння розвитку торгівлі і промисловості у 1650 р. було видано “Акт про заохочення та регулювання торгівлі і промисловості англійської республіки”. Ним, скажімо, створювалась особлива комісія, що встановлювала розміри податей та мит на всі промисли і торговельні операції. Вона ж контролювала статuti різноманітних торговельних компаній, дотримання правил ведення торгівлі та інші речі, пов'язані із торговельними операціями.

Виданий у 1651 р. “Навігаційний акт” дозволяв ввозити товари в Англію лише на англійських кораблях чи кораблях тих країн, в яких вироблявся товар, що ввозився. З 1660 р. акт поширювався і на ті товари, що вивозились із Англії.

Великою подією періоду протекторату було придушення повстань в Ірландії та Шотландії. У 1654 р. було видано закон про об'єднання Англії, Шотландії та Ірландії в єдину державу.

Після смерті О.Кромвеля (1658 р.) його наступником став син Річард Кромвель, який не мав авторитету і не користувався впливом ні в армії, ні в суспільстві. Менше ніж через рік він пішов у відставку, і влада перейшла до рук вищих офіцерів. В певних буржуазно-дворянських колах зріли плани відновлення монархії. У 1659 р. за підтримки шотландської армії королем стає Карл II, син страченого Карпа I. Новий король обіцяв зберегти за буржуазією і дворянством їх революційні завоювання, і зокрема землі, що були конфісковані у короля та його прибічників. Ці обіцянки було оформлено, і вони дістали назву Бредської декларації. Але незабаром почалися переслідування активних учасників революції. Король проводив також про-французьку зовнішню політику. Зокрема, одержавши від Людовика XIV значну суму, Карл II погодився на закриття французького ринку для англійських товарів. Потім він продав Франції за п'ять мільйонів франків Дюнкерхен — ключ до Нідерландів, відвойований у Іспанії Кромвелем.

Без відома парламенту король видав “Акт про терпимість”, що давав свободу католикам. Проте незабаром (1673 р.) король і змушений був опублікувати “Акт про присягу”, яким католики позбавлялись права займати державні посади. В той же час було видано закон (1662 р.) про осілість, яким заборонялось робітникам самовільно залишати місцевість, в якій вони пропрацювали більше 40 днів. Все це викликало незадоволення широких верств суспільства. На виборах до парламенту у 1679 р. боролися дві партії: партія віів (буржуазія і нове дворянство) і партія торі (прибічників короля). Перемогу одержала партія віів.

Вігзький парламент прийняв акт — “НаБеаз Согриа” (дослівно — взяти тіло), або “Акт для кращого забезпечення свободи підданих і для попередження ув'язнень за морем”. У відповідності з цим актом заарештований або його родичі одержували право вимагати від суду видання зобов'язання про “НаБеаз Согриз”. Начальник в'язниці, що його одержував, зобов'язаний був під страхом сплати штрафу (100 фунтів стерлінгів) на користь потерпілого протягом доби доставити затриманого в еуд, повідомивши про причини його арешту. Суд, перевіrivши обґрунтування, приймав рішення про видачу заарештованого на поруки, або ж про утримання під арештом, або ж про звільнення. Це було гарантією недоторканності для членів вігзького парламенту та їх прибічників від переслідування з боку королівської влади. Останні роки Карл II мало рахувався з парламентом — правив як абсолютний монарх. Після його смерті на престол вступив його брат Яків II, що був переконаний в тому, що його головним завданням має бути повне відновлення абсолютизму. Це й вирішило його долю.

Англійська знать, заохочувана банкірами і купцями, запросила на престол зятя Якова II Вільгельма Оранського (Штат-гальтера Нідерландів). У 1689 р. парламент офіційно проголосив його королем Англії. Відбувся безкровний державний переворот, який дістав у англійських істориків назву “славетна революція”.

Вступаючи на престол, новий король підписав запропоновану йому “Декларацію про право”, яка опісля дістала назву “Білль про права”.

Білль про права встановлює, що король без згоди парламенту не має права ні зупинити дію законів, ні звільняти будь-кого з під їх дії. Він не має права вводити податі, набирати військо. Гарантується свобода совісті. Вибори в парламент мають бути вільними, і він має право приймати будь-які закони. Забороняються покарання, не передбачені законом.

У 1701 р. було прийнято закон про обмеження корони, яким встановлювалось, що для дійсності актів крім підпису короля на них має стояти і підпис прем'єр-міністра. Судді призначаються королем, але особливим рішенням парламенту вони можуть бути зміщені.

Вони можуть бути усунуті від посади також за рішенням суду, якщо вони неспроможні виконувати свої обов'язки через фізичні або духовні причини, або ж внаслідок здійсненого ними кримінального злочину.

Революція 1688 р. зберегла в Англії монархію, але змінила її класову основу. Якщо до революції XVII ст. Англія була феодальною монархією, то у XVIII ст. вона вступає конституційною монархією.

В роки англійської революції було ліквідовано надзвичайні суди: Зоряну палату. Високі комісії і т.ін. Було обмежено юрисдикцію таємної ради. Щі заходи сприяли посиленню ролі і значення суду присяжних. Церква була усунена від розгляду світських справ. Введено принцип незмінності суддів. Судочинство з 1650 р. почали вести на англійській мові, проте після реставрації монархії знову повернулися до судочинства на суміші французького і нормандського наріч. Остаточно на англійську мову судочинство було переведено у 1731 р. , Обвинувачуваний з 1646 р. почав заздалегідь одержувати копію обвинувального акта та список присяжних засідателів, він мав право представляти зі свого боку свідків, а також вести перехресний допит свідків звинувачення. Тортури були остаточно відмінені лише у 1772 р. З 1696 р. було введено право користування захисником. Хоч законодавство обмежувало право оскарження судових вироків, проте судова практика успішно розширювала причини оскарження.

Серед видів злочинів чільне місце займала державна зрада. Актом від 1649 р. під державною зрадою визнавався замах на “форму правління у вигляді республіки чи вільної держави без короля і палати лордів”, а також на права падати громад, як “верховної влади англійського народу”.

У кримінальному праві державною зрадою визнавались найрізноманітніші злочинні діяння. Так, у 1691 р. вивіз зброї до Франції, а також від'їзд у Францію та повернення з неї без дозволу визнавались державною зрадою. Державною зрадою було також підроблення грошей.

В роки революції особлива увага приділялась зміцненню сім'ї. Актом від 1650 р. за кровозміщення та зраду чоловіка чи дружини вводилась смертна кара. Позашлюбні статеві зносини карались тюремним ув'язненням. Смертна кара передбачалась у 160 випадках. Мученицька смертна кара допускалась лише у випадках державної зради. З початку XVIII ст. широко застосовується заслання і каторга. Доказом вини злочинця було його власне визнання або

свідчення двох осіб.

Під кінець XVIII ст. в Англії остаточно закріплюється велике землеволодіння, коли зникають вільні селяни-власники (йоме-ни) і дрібна оренда замінюється великою. Велике землеволодіння зосереджується в руках аристократії, що створило базу для керівництва нею місцевим управлінням, а через нього і виборами в парламент. Оскільки існував виборчий ценз в 40 шилінгів від фрігольда (вільного держання), то це позбавило виборчих прав більшість населення, що проживало на чужій землі на правах залежного держання (копігольда). Головною опорою аристократії, що весь час поповнювалась представниками буржуазії, були “гнилі містечка”.

У XVIII ст. в Англії складається парламентська система, суть якої в тому, що уряд — кабінет міністрів править щд безпосереднім контролем парламенту. Цей контроль забезпечувався тим, що уряд складається із лідерів партії, яка кількісно переважає у нижній палаті. Коли на чолі міністерства знаходився Уолпол (1721—1742 рр.), король, який раніше голосував на зборах міністрів, поступово відступив від цього. Ще в 1711 р. палата лордів прийняла постанову, що не король відповідає за дії міністрів, а лише виключно самі міністри. Цим король позбавлявся влади над міністрами. А коли більшість членів нижньої палати висловились проти політики Уолпола і в новообраній палаті знову висловились

проти його політики, то Уолпол та його товариші по міністерству в 1742 р. подали у відставку. З цього прецеденту встановилось правило, що кабінет міністрів, який не має підтримки з боку більшості у парламенті, повинен іти у відставку. Ще в 1707 р. король втратив право усею, тобто право відмовитись затвердити законодавчі акти (білли), що прийняті палатою громад і палатою лордів.

Досягши переваги парламенту над королівською владою, правлячі кола вжили ряд заходів, що посилювали незалежність палати громад від виборців. Ще у 1716 р. було збільшено строк повноважень нижньої палати з трьох до семи років. Нижня палата добила також передачі в її руки вирішення питання про правильність виборів. Це був могутній засіб для проведення партійної політики.

В Англії існували партія аристократії і партія буржуазії. Інтереси аристократії виражала партія торі, які, одержавши у 1783 р. в палаті громад більшість, почали енергійно гальмувати подальшу демократизацію. Французька буржуазна революція налякала англійську буржуазію і вона перестала чинити опір торіям. Консерватизм зміцнів і існував аж до 1830 р. За напівнедоумку-ватого Георга III (1760—1820 рр.) робилась спроба за допомогою торі ослабити парламент, але успіху не мала.

Вважалось, що король є уособленням всієї влади в країні. Формально він оголошував війну, заключав мир, призначав і відкликав послів, командував збройними силами. І таємна рада, і парламент діяли його іменем. Він призначав і звільняв міністрів за своїм бажанням, міг достроково розпустити палату громад. Але на практиці все було інакше. Майже жодної із своїх прерогатив король в реальності здійснити не міг: на все необхідно було мати згоду міністра, підпис якого і робив дійсним акт королівської влади.

Міністри являли собою комітет однодумців, очолюваний лідером. Як перший міністр, цей лідер кабінету набув великої ваги, що лякало консервативні сили. Члени кабінету призначались королем, але із членів парламенту і саме з тієї політичної групи, яка мала у парламенті більшість (таїогііу). Король змушений був обмежувати свій вибір середовищем парламентської більшості. Нижня палата на початок XIX ст. виявилась тим місцем, де здійснювалось співробітництво буржуазії і аристократії, де виникали конфлікти і досягались компроміси. 658 депутатів парламенту були представниками графств і міст, які посилали депутатів без урахування кількості свого населення:

вони всього-на-всього реалізовували старовинний “привілей”, який одержали декілька сот років тому. Інколи міста зникали, але лендлорди, яким вони належали на праві власності, продовжували посилати депутатів. Зате великі промислові міста були позбавлені будь-якого представництва.

Як відомо, у кінці XVIII ст. в Англії сталася промислова ре^г волюція, разом з якою з'являється пролетаріат, який у той чар не користувався ніякими політичними правами. У багатьох ви^ падках закон прямо віддавав його під владу поміщика і підприємця. Закон, зокрема, нормував платню сільськогосподарських робітників так, що робітник не мав права відмовитись від запропонованої йому роботи і платні за неї. Місцева адміністрація мала право змушувати “бідаків” виконувати будь-яку роботу. Законодавство забороняло робітникам створювати спілки і товариства. У зв'язку з цим соціально-економічне становище робітників було тяжким.

Соціальна політика парламенту була спрямована на захист заможних верств населення. Зокрема у 1815 р. парламент прийняв спеціальні закони, у відповідності з якими ввіз хліба в Англію дозволявся лише тоді, коли його ціна на внутрішньому ринку була не нижчою 82 шилінгів за квартал, що давало можливість землевласнику досягти монопольного становища на хлібному ринку. Це вело до зубожіння широких народних мас. Розширення кадрів пролетаріату вело до зменшення заробітної платні, праця чоловіків підмінялась працею жінок та дітей. У деяких галузях народного господарства жіноча праця становила

60— 70%. Постійно зростала кількість пауперів. Якщо, наприклад, у 1811 р. їх нараховувалось 1,3 мільйонів, то у 1824 р. вже 2,5 мільйонів чоловік. Тогочасна ідеологія звинувачувала у пауперизмі самих нещасних. Характерним у цьому відношенні є теорія Т.Мальтуса (1766—1834 рр.), яку він виклав у роботі “Досвід закону про народонаселення” (1798 р.).

У цій роботі Мальтус поставив за мету довести, що причина злиденності та народних бідувань криється не в соціальному ладі, а у самій природі людини та оточуючого світу. Він висунув такий постулат, який, на наш погляд, є вірним: якщо зростання кількості населення не зустрічає перепон, то воно подвоюється кожні 25 років і зростає у геометричній прогресії (тобто 1, 2, 4, 8, 16, 32 і т.д.). Між тим, на думку Мальтуса, продукти харчування за найсприятливіших умов не можуть зростати з такою швидкістю; у кращому випадку вони будуть зростати в арифметичній прогресії (1, 2, 3, 4, 5, 6 і т.д.).

Виходячи із вищесказаного, Мальтус робить висновок про те, що зростання кількості населення у такій мірі перевершує зростання засобів існування, що для збереження між ними рівноваги необхідно, щоб збільшення населення постійно стримувалось якимись перепонами — моральне стримування, війна, епідемії, виснаження і т.п.

Мальтус робить висновок, що ні підприємці, ні уряд не винні у бідуваннях і злиденності трудящих; такий незалежний від них і сумний для бідних закон природи. “Людина, що з'явилася на світ уже зайнятий іншими людьми, — говорить Мальтус, —

якщо вона не одержала від батьків засобів для існування, на які вона має право розраховувати, і якщо суспільство не потребує її праці, не має ніякого права вимагати для себе якихось харчів, бо вона абсолютно зайва на цьому світі. За великим природнім столом для неї немає прибору. Природа наказує їй іти геть, і якщо вона не може вдатись до милосердя з боку когось із тих, хто обідає, то природа сама вживає заходів, щоб її наказ було виконано”.

Трудящі не бажали миритись із таким “законом природи”. Причину бідувань вони вбачали у машинах, що позбавляли їх роботи. Тим-то у 1811 р. в Англії прокотилася хвиля виступів робітників, що була спрямована проти машин (луддисти).

Буржуазія нових промислових центрів причину злиденності вбачала у консерватизмі аристократії і вимагала проведення реформ, таких як, наприклад, реформи виборчого права, відміна хлібних законів і т.п. З цією метою вона використовувала виступи робітників.

Рух за реформи був настільки сильним, що у 1823 р. парламент прийняв закони про послаблення кримінальних покарань, про дозвіл робітникам створювати свої спілки. Було пом'якшено також монополію на торгівлю хлібом, а в 1846 р. введено вільну торгівлю хлібом.

У 1831 р. партія вігів одержала більшість у палаті громад. Уже у 1832 р. було прийнято закон про реформу виборчої системи. Згідно закону 56 “гнилих містечок” було повністю позбавлено права посилати двох своїх представників до парламенту, а 32 міста замість двох депутатів, стали обирати лише одного. Тим самим розширювалось представництво інших міст та графств. Виборчі права одержали земельні орендарі. Отже, право голосу у графстві все ще пов'язувалось із володінням нерухомістю, а в містах — з власністю будівель із прибутком не менше 10 фунтів стерлінгів. Власником вважався не лише безпосередній власник, але й наймач (орендар). В поняття “будівля” входило житло та приміщення для торговельних, промислових цілей чи для товарного складу. Тим самим відкривався шлях до перетворення палати громад у буржуазний парламент. Кабінет формує та партія, яка має більшість у парламенті, ^меншість же знаходиться в опозиції. Якщо кабінет втрачає довіру з боку парламенту, то він може апелювати до виборців, у розпустивши достроково палати. Негативний вотум виборців є для кабінету обов'язковим. Король царює, але не править. Ці найважливіші основи англійського парламентаризму ні тоді, ні опісля не були зафіксовані

жодним офіційним актом, вони були умовними (конвенційними) правилами, що склали найважливішу частину англійської неписаної конституції.

Політичні сили, що об'єднувались в партії, почали перефарбовуватись. Оскільки партія вігів стояла на позиціях прибічників нових економічних стосунків і нового конституційного укладу, тобто у зв'язку із перетворенням її у політичну партію промислового капіталу, який бореться за подальшу демократизацію суспільного життя, вона стає називатись ліберальною партією. Партія торі, що була прибічницею старих порядків, змінює свою назву на консервативну. Разом із зміною назв партії реорганізують свою структуру, і саме з цього моменту вони стають політичними партіями у сучасному розумінні цього слова. Оскільки з 1832 р. почав діяти акт про реєстрування виборців, а право потрапити у такі списки треба було виборювати, починають виникати постійні місцеві партійні організації, які допомагають своїм виборцям перебороти формальні перешкоди, потрапити у список. Ці місцеві партійні організації почали відігравати велику роль у підтримці своїх кандидатів у депутати.

Промислові кризи, що охопили Англію у 30-ті роки **XIX** ст., штовхнули робітників на чолі з буржуазією до боротьби за розширення виборчих прав. З 1836 р. робітники оформлюють свої вимоги у петиції до парламенту. У 1838 р. така петиція була опублікована у формі білля, дістала назву народної хартії (сбай-їєр) і включала вимоги загального виборчого права і щоб вибори до парламенту були таємними, проводились щорічно, щоб членам парламенту було встановлено жалування.

Цю хартію підписали 1280 тис. чоловік, але парламент її відхилив. У 1842 р. таку хартію підписали вже 3,5 мільйонів чоловік, але і вона була відхилена. Робітники створюють свої професійні спілки, що борються за надання їм допомоги на випадок хвороби, втрати працездатності, захищають своїх членів при зіткненні із підприємцями. Досить рано профспілки одержали право укладати договори з підприємцями.

Під тиском профспілкового руху (тред-юніонізму) у 1867 р. парламент провів реформу виборчого права, за якою у 53 “гнилих містечках” було відібрано право посилати своїх депутатів у

парламент; було знижено ценз для сільських виборців, надано виборчі права квартирантам, що мешкають у містах, а також всім тим, хто платив подать на користь бідних. За цією реформою кількість виборців на селі зросла на 50%, а у містах — вдвоє і навіть втриє. Ця реформа дала можливість утворити у парламенті самостійну робітничу партію. Проте бути обраним до парламенту вимагало великих грошових витрат, а депутати все ще не отримували жалування.

Боротьба сільськогосподарських працівників за право голосу завершилася у 1884—1885 рр. збільшенням кількості виборців з трьох до п'яти з половиною мільйонів. Право брати участь у виборах набули працівники у графствах, які відповідали вимогам, що ставилися до міських виборців за реформою 1867 р. Один депутат став обиратися приблизно від 50—54 тис. жителів. Обраним за мажоритарною системою голосування вважався той кандидат у депутати, який набрав відносно більшість голосів.

У результаті конфлікту, що стався між урядом і палатою лордів у 1911 р., було обмежено права верхньої палати: коли фінансовий білл, прийнятий палатою громад, не затверджується протягом одного місяця палатою лордів, то він після підписання королем набував чинності і без схвалення палатою лордів. Акт зберігав термін повноважень палати громад у п'ять років.

Відомо, що революцію в Англії буржуазія здійснила у союзі із дворянами. Тому характерною рисою цивільного права Англії була його наступність як у судових прецедентах, так і у збереженні старих феодальних юридичних норм. З часом право стає буржуазним: встановлюється формальна рівність, свобода підприємництва, свобода

вступати в договори.

Особливості історії Англії, ранній розвиток її промисловості і торгівлі, відома її відокремленість сприяли самостійному розвитку англійського права. Це призвело до своєрідної постановки в англійському праві ряду інститутів, що у своїх деталях мають мало спільного із відповідними континентальними інститутами. Необхідно зазначити, що у розвитку англійського права особливу роль відігравала діяльність суддів і взагалі юристів.

Джерелом англійського права були:

1) загальне право (соттоп *Iay*/), тобто звичаєве, неписане право, яке нібито живе у свідомості народу. Виразниками цього

загального права є судді; воно проявляється у судових рішеннях, прецедентах. У деяких випадках суддя може відхилятися від прецедентів і винести нове за своїм змістом рішення;

2) справедливість (еяіііу). З XIV ст. особа, яка не знаходила захисту за загальним правом, могла звернутись до короля. Зростання цієї практики призвело до створення особливого суду або суду справедливості (Соий оГ еяіііу). Якщо, наприклад, загальне право не пов'язувало з обманом недійсність договору, але це протирічить справедливості, то суд приходив на допомогу потерпілій стороні. Таким чином, норми “справедливості” базуються на конкретній оцінці, на тому чи іншому висновку;

3) статутне право (зіаіііе Іа\У). Статутами називались закони, що були прийняті парламентом. Вони не систематизовані і всі вони можуть діяти.

В Англії відсутнє цивільне право як галузь права, закони стосуються лише окремих галузей цивільного права, але й вони не зведені в якусь систему.

Англійське право не знає поділу речей на рухомі і нерухомі, а розрізняє: 1) “речову власність” (геаі ргореіту), куди відносяться права на земельні ділянки, а також документи, що встановлюють право на ділянки, і предмети, що пов'язані із землею, і 2) “особисту власність” (регвопаі ргореіту), що включає решту предметів і прав.

У XVIII—XIX ст.ст. розвивалось договірне право — створювались правила не лише про окремі види договорів, але й вироблялись поступово загальні правила про зобов'язання взагалі і договори.

Розрізнялись два види договорів: формальні письмові договори з печатками контрагентів і звичайні договори. Останні відрізнялися тим, що для їх дійсності вимагалась не тільки згода сторін, але й указана у договорі основа прийняття боржником на себе зобов'язань. Наприклад, у договорі купівлі-продажу такою основою буде одержана вартість проданої продавцем речі або обіцянка покупця сплатити вартість.

Поширеними договорами оренди землі була оренда “з року в рік” і оренда “на розсуд”. У першому випадку договір міг бути розірваний тільки у кінці року, а у другому — будь-коли. Орендна плата встановлювалася за згодою сторін. Якщо орендар по закінченні договору не звільняє орендованої землі, то орендна плата автоматично подвоювалася.

Досить широкого розповсюдження набув в Англії інститут довіреного управління, коли власник передає майно в управління іншій особі, яка стосовно третіх осіб посідає місце власника і відповідає по зобов'язаннях стосовно майна, що перебуває в його управлінні. Реальний власник майна одержує вигоди, одержані від майна, яке він передав в управління. Цей інститут використовувався при злитті декількох підприємств, коли управління ними довірялось певній особі, яка управляючи, одержувала прибутки для власників або акціонерів злитих підприємств; чоловік міг бути довіреним управляючим майна дружини; банк або адвокат — майна клієнтів.

У сімейному праві Англії тривалий час зберігались феодальні пережитки. Зберігався церковний шлюб, а з 1836 р. поряд з ним існує і громадянський.

Особисті стосунки подружжя базувались на главенстві чоловіка. Йому здавна належало

право “нагляду” за дружиною і навіть право її карати. До 1870 р. чоловік і дружина у майновому відношенні становили одну особу, але тільки чоловікові належало право управління і розпорядження подружнім майном.

Припинення шлюбу через розлучення було встановлено лише у 1857 р. Діти віком до 21 року знаходяться під батьківською владою. Мати позашлюбної дитини з 1845 р. одержала право вимагати засоби на її утримання від батька.

Через цивільне право регулювались і трудові відносини. У 1868 р. профспілки одержали статус юридичної особи, але одночасно до закону було прийнято поправку про страйки, згідно якої під загрозою тюремного ув'язнення заборонялось пікетування, заклик до робітників не ставати до роботи або ж виставляти мовчазні спостережницькі пости. Загроза в'язниці не залишилась просто папірцем. У 1871 р. сім жінок було посаджено у в'язницю за те, що крикнули “ти ба!” при зустрічі з одним штрейкбрехером. У 1872 р. декілька лондонських робітників були в судовому порядку ув'язнені на один рік за пікетування. Правда, ця поправка до закону була у 1875 р. відмінена, але підприємці ще на початку XX ст. успішно її оспорювали.

На час революції середини XVII ст. кримінальне і кримінально-процесуальне право Англії складалося, як і цивільне, частково із звичаєвого неписаного права, частково — із права статутного, що містилось у законодавчих актах. Цей поділ зберігся і після революції XVII ст.

Найтяжчим із кримінальних злочинів є державна зрада, а основним законом про нього залишався “Акт про зраду” 1352 р.

Консерватизм англійського кримінального права зберігся в покараннях: спалення, колесування, четвертування і т.ін. Відсутні систематизовані правила, а керуються збірниками судових протоколів і суддівських звітів, тобто в основі лежить прецедент.

Кримінальний процес базувався на Великій хартії вільностей 1215 р., а також на Habeas Corpus Act 1679 р., хоча в ці акти було внесено свій зміст. Змагальний процес панує не лише у судовому

слідстві, але і в початковому.

Виникнення і розвиток держави і права США

Колонізація Америки, витіснення і знищення індіанців на цьому материку розпочалося в XVII ст. У Новий світ їхали всі, хто страждав від злиднів, деспотизму, хто не бажав відмовлятися від своїх релігійних і політичних переконань, а також різні авантюристи.

У 1620 р. до Америки прибула перша група колоністів, яка складалася із англійських пуритан, і утворили колонію Новий Плімут. Тоді ж прибула і перша група рабів із Африки. У XVIII ст. інтенсивно проходила еміграція з Ірландії.

Перша колонія — Вірджинія виникла у 1607 р., а остання — Джорджія — у 1733 р. Усі колонії користувалися політичною і правовою автономією, що частково спиралося на звичаї і т.зв. “фундаментальні угоди” місцевих переселенців, а частково на “хартії”, тобто на установчі акти про колонії, дані англійською короною. Хартії були ніби конституції колоній і разом з англійським загальним правом — Соттоп ІлЇ — зробили великий вплив на розвиток права майбутніх Сполучених Штатів. Наприклад, королівська хартія дана Карлом II колонії Род-Ай-ленд у 1663 р., залишалася основним законом Род-Айленда аж до 1842 р. Це ж явище спостерігалось і в інших штатах, як у державному, так і у цивільному, судовому і адміністративному праві, зокрема у сфері так званих “прав свободи”.

Англійське право зберегло і пересадило у колонії кращу частину тієї особистої свободи, місцевого самоврядування і забезпечення від будь-якого стороннього втручання, окрім судового, які у Європі під владою абсолютних монархій зовсім зникли.

Ріка Потомак розділила колонії на дві групи: південну і північну. У південних колоніях, де

панувало плантаційне господарство, верхівку суспільства становили вихідці з англійського джентрі, а основну масу — заслані або нащадки засланих, а , також негри-раби. У північних — панувало фермерське госпо- ^ дарство і досить розвинений морський промисел і торгівля, я, населення складали вихідці із англійських міщан і селян. Знач-, ний прошарок тут складали контрабандисти і корсари. Під час революції середини XVII ст. на північ від Потомаку селились республіканці і пуритани, а на південь (за Кромвеля) — монархісти і католики.

У XVIII ст. колонії ділилися на три групи: коронні, що перебували під управлінням королівських чиновників; приватновласницькі, що вважалися власністю окремих осіб (Пенсільванія, Делавер і Меріленд), і колонії, що користувалися самоврядуванням на основі королівських хартії. На чолі колоній стояли губернатори, які призначались королем або власниками колоній чи обиралися населенням. В усіх колоніях були в наявності представницькі органи, що мали право приймати закони, встановлювати податі, але губернатори користувалися правом і вето. Виборчим правом користувалося від 2% до 10% населення.

У середині XVIII ст. у Північній Америці нараховувалося 13 колоній. Уряд Англії утискував інтереси молоді американської буржуазії. Їй не дозволялося займатися работоргівлею (у Африці за раба платили 2—3 ф.ст., а в Америці — 12—15). Перевезення товарів дозволялося лише на англійських кораблях, заборонялось виробляти багато які вироби із заліза, рафінувати цукор, вичиняти шкіри і т.ін. Із-за високих цін на промислові вироби англійців і низьких цін на бавовник, тютюн, кукурудзу багато плантаторів були на межі банкрутства. Заборонялось випускати кредитні білети, тоді як дзвінкої монети колоністам уже не вистачало. Опір зустрічав “чайний закон”, який забороняв американським судновласникам займатися перевезенням чаю.

Основний принцип англійської колоніальної політики полягав у тому, що колонії мали постачати метрополії дешеву сировину і купувати промислову продукцію.

Після семилітньої війни із Францією Англія вирішила залучити до участі у вирішенні тягара свого бюджету багатіючі колонії; а для виконання своїх планів — утримувати в Америці постійне військо і зробити адміністрацію (губернаторів і чиновників) незалежними від населення колоній, безпосередньо виплачуючи їм жалувannya; засоби ж для утримання війська й адміністрації мали дати колонії. Це означало оподаткування колоністів за односторонньою постановою англійського парламенту. Колоністи не бажали втрачати своє право сплачувати жалувannya губернаторам із засобів, вотованих ними самими, що давало їм можливість впливати у бажаному для них напрямі на цих представників королівської влади у колоніях. Ось чому колоністи заявляли, що вони не мають наміру підкорятися по- станові про податок, прийнятій без участі їх представників. Англія змушена була відмовитись вад свого наміру, але у той же час встановила високі мита на імпортні товари — шкіру, скло, папір і т.ін. Оскільки колоністи намагалися уникнути сплачування мита, то англійські власті проводили обшук у підозрюваних і передавали їх до так званого суду адміралтейства, який чинив судочинство без участі присяжних засідателів.

Законодавчі збори Вірджинії прийняли рішення бойкотувати англійські товари. Це рішення було підтримане рештою колоній, на що Англія відповіла репресіями.

За умов передреволюційного становища 5 вересня 1774 р. почав роботу перший Континентальний конгрес, на який прибули представники 12 колоній. Це й започаткувало створення представницького органу, спільного для всіх колоній. Він виник і функціонував наперекір колоніальній адміністрації, від нього походить назва законодавчого органу США. У докумен- ' тах, прийнятих Конгресом (“Декларація прав і потреб колоній” і “План асоціації першого Континентального конгресу”), вимагалось відмінити “нестерпні закони”, підтверджувався бойкот англійських товарів, засуджувалась система управління колоніями.

Для контролю за виконанням бойкоту пропонувалось обрати комітети нагляду і спостереження. Пізніше **вони** стали називатися комітетами безпеки і виконували роль революційних органів.

У квітні 1775 р. між колоністами й англійськими військами почали точитися бої. Заможний плантатор, учасник англо-французької війни Джордж Вашингтон був призначений головнокомандуючим військами колоністів. Поступово формуються комітети для ведення війни — з питань фінансів, мореплавства, закупівель. Конгрес проводив конфіскацію земель прибічників короля.

Кожна колонія прийняла конституцію, але одного зразка. Губернатори, що раніше призначались, стали обиратись; ради, що існували при губернаторах, були перетворені у виборні се-

нати (верхня палата). Збори делегатів, або законодавчі збори у малонаселених колоніях, були перетворені у палати депутатів (нижня палата).

Колоністи намагалися уладнати конфлікт з Англією мирним шляхом, направивши королю петицію, але уряд на чолі з Пітгом відкинув петицію і послав в Америку нові військові сили. У відповідь на це конгрес офіційно проголосив про незалежність колоній і прийняв знамениту Декларацію незалежності. Декларація перш за все обґрунтовувала право американців на відокремлення від Англії, право народу на опір гніту.

У Декларації прав, прийнятих конвентами кожної колонії, стверджувалось, що “народ є верховним володарем всякої влади. Жодна людина і ніяка група людей не мають права на якісь переваги чи привілеї. Все населення у політичному відношенні повинно мати однакові права. Законодавча, виконавча і судова гілки влади повинні бути роздільні”.

Іншим конституційним актом, прийнятим під час війни за незалежність, є “Статті конфедерації” (1781 р.). Це по суті був договір про союз і співробітництво між 13 незалежними державами (штатами). Для завідування спільними справами всіх штатів скликався однопалатний Конгрес. У ньому кожен штат мав один голос, але кількість делегатів від штату коливалась від двох до семи чоловік. У проміжках між з'їздами конгрес обирав Комітет штатів — по одному делегатові від штату. Очолював Комітет штатів голова, який називався президент. Комітет штатів міг приймати рішення, на які був уповноважений конгресом. Конгрес вирішував питання про війну і мир, укладання договорів і союзів, чеканку монет, позики, бюджет, кількість споруджуваних військових кораблів, контингенти військових і морських сил, призначення головнокомандуючого армією і флотом. З усіх цих питань у конгресі треба було мати кваліфіковану більшість, тобто згоду не менше як дев'яти штатів. Значення “Статей Конфедерації” у тому, що вони закріплювали прагнення колишніх колоній спільними зусиллями добитись незалежності.

Поразка англійських військ змусила Англію піти на укладення миру і визнати незалежність колоній.

Після одержання незалежності виявились протиріччя між північними і південними штатами. Північні штати виступали за посилення центрального уряду, за встановлення загальносоюзних грошових одиниць і створення спільного банку, за об'єднання державних боргів окремих штатів у спільний національний борг. Південні штати, навпаки, прагнули до збереження незалежності від центрального уряду і виступали за широку автономію. Борги південних штатів були меншими, а тому вони виступали проти загальнодержавного об'єднання боргів.

При утворенні єдиної держави необхідно було примирити і” протилежні тенденції Півночі і Півдня, а також окремих штатів. Цей принцип примирення було покладено в основу Конституції США. Верховні законодавчі збори союзу — Конгрес, сконструйовано з двох палат: палати депутатів, яка уособлює єдність держави і тому обирається пропорційно до

кількості населення кожного штату, і сенату, який охороняє інтереси окремих штатів, а тому включає по два представники від кожного штату незалежно від його розміру. Ці палати приймають законодавчі акти. Законопроект, прийнятий обома палатами, має бути підписаний президентом і тільки тоді набирає чинності. Якщо президент відмовляється підписувати законопроект, то палати можуть знову розглянути його, і якщо він буде схвалений більшістю у дві третини голосів, то він набирає чинності без підпису президента. Конституція встановлює, що виконавча гілка влади належить президентові, який обирається шляхом проведення двоступеневих виборів. Існує два обмеження у повноваженнях президента: 1) для призначення вищих посадових осіб у країні президент повинен мати згоду сенату; 2) для укладення міжнародних договорів ця згода повинна виходити від двох третин сенаторів. Президент обирається строком на чотири роки і може бути притягнений до відповідальності перед сенатом за постановою палати представників. Якщо дві третин винесуть йому звинувачувальний вирок, то президент визнається засудженим. У даному випадку сенат діє у порядку імпідменту. У цьому ж порядку притягаються до відповідальності й інші посадові особи.

Судову владу Конституція вручає Верховному суду і місцевим федеральним судам. Верховний суд США є судом першої інстанції у випадках, коли однією із сторін є держава.

Отже, спори між штатами опинилися в руках федерального суду.

Члени Верховного суду призначаються президентом за згодою Сенату і займають свої посади довічно, “поки їх поведінка є бездоганною”. Конституція забороняє зменшувати їм жалування. Пізніше Верховний суд узурпував право тлумачення відповідності прийнятих Конгресом законів Конституції США.

Перегляд Конституції США майже неможливий. Конгрес може зробити доповнення або внести поправки до неї, коли дві третини членів обох палат приймуть таке рішення. Прийняті до-

повнення мають бути затверджені законодавчими зборами трьох чвертей штатів.

Перший цикл поправок до Конституції США (1791 р.) забороняє конгресу приймати закони, які б обмежували свободу слова, друку, зборів, права особи; він не міг вводити обов'язкову для всього населення релігію. Громадяни можуть носити зброю. Закон закріпив принцип суду присяжних. На демократичних засадах мають вирішуватись питання про прийняття до складу федерації нових штатів.

Конституція США не відміняла рабства. У штаті Кароліна, наприклад, закон визнав рабство вічним інститутом, а раба — рухомою річчю “за самою своєю природою”. Проблема рабства уподальшому внесла розкол у федерацію, що призвело до громадянської війни.

На фунті розбіжності інтересів штатів у першій половині XIX ст. у США склались дві партії, які діють і сьогодні на американській політичній арені: демократична і республіканська. Назва “демократична” пов'язана із зміцненням США як союзної держави, і члени цієї партії, називаючи себе демократами, бажали підкреслити, що вони є прибічниками широкої автономії і рівності для всіх членів Союзу, їх противники створили у 50-ті роки XIX ст. республіканську партію, що виступала за цілісність Союзу, проти сепаратистських прагнень.

Колонізація земель на Заході призводила до появи нових штатів. При досягненні населення тієї або іншої області певної кількості конгрес США давав цим землям статус автономії з місцевими виборними законодавчими зборами і губернатором за призначенням президента і за згодою сенату. Губернатор мав право вето стосовно місцевих законів. Область мала право посилати у конгрес своїх представників, але тільки з дорадчим голосом. Коли область хотіла вступити до Союзу, то вона одержувала від конгресу згоду на обрання конвенту для вироблення конституції; умовою для прийняття до Союзу була республіканська форма правління і гарантія прав громадян. Після постанови конгресу про прийняття до Союзу,

президент видавав урочисту декларацію, і штат входив до Союзу “як суверенна держава”.

Були, проте, випадки, коли області самовизначалися у штати не питаючи конгресу (Айдахо, Вайомінг), або коли штати створювались через відокремлення від іншого штату (Вермонт, Кен-

туккі, Мейн, Західна Вірджинія), або ж шляхом відокремлення від Мексики (Техас у 1845 р. після десятилітнього існування як незалежна республіка).

Федеральна конституція у ст.3 підкреслювала право суду США приймати до розгляду позови громадян до штатів. Багато штатів розглядали це положення як замах на свій суверенітет. Одинадцятий додаток до Конституції заборонив Федеральним судам приймати позови від громадян до штатів проти штатів. Додаток набрав чинності у 1798 р.

Дванадцятий додаток 1804 р. встановив, що у випадку нена-брання потрібної більшості голосів виборщиків при обранні президента США, він обирається депутатами конгресу, що подають голоси по штатах. Представництво кожного штату має лише один голос.

Виникнення нових штатів загострювало протиріччя між ними з причин того, бути їм вільними чи мати рабство.

Конфлікт між прибічниками і противниками існування рабства започаткувала доля штату Міссурі. Плантатори намагалися провести через конгрес закон про зарахування цього штату до рабовласницьких. Конфлікт завершився компромісом:

північніше певних кордонів (36°30" північної широти) і західніше Р.Міссурі рабство заборонялось. Штат Міссурі було визнано рабовласницьким, проте новий штат Мен було прийнято до Союзу як вільний від рабства штат. Прийняття нових штатів підривало позиції рабовласників у Сенаті.

У 1854 р. у конгресі виник спір про долю двох нових штатів — Канзасу і Небраска, що були розташовані північніше 36° північної широти. Під тиском рабовласників конгрес передав право вирішення долі цих штатів на розсуд їх громадян. Тим самим було порушено міссурійський компроміс. Тисячі рабо-власників-“виборців” ринулися до Канзасу, де біля виборчих діляниць розпочалися збройні сутички, і Канзас став рабовласницьким штатом.

Республіканська партія, яка взяла за лозунг скасування рабства, перемогла у 1860 р. на виборах до конгресу, а президентом було обрано Авраама Лінкольна, який теж був противником рабства. У грудні 1860 р. південні штати зібрались на конгрес у Монтгомері і вирішили відокремитись від Союзу. У березні 1861 р. вони прийняли Конституцію Конфедеративних штатів Америки. Заколот розколов країну на дві частини із свої

ми президентами і конгресами. У громадянській війні перемогу здобули північні штати. У період 1865—1870 рр. було вжито заходів по реконструкції управління південних штатів, які один за одним приймалися назад до Союзу.

Хоча рабство було відмінене, але становище негрів було дуже тяжким, і колишні рабовласники незабаром скористалися цим. У всіх південних штатах були прийняті так звані “чорні кодекси”, або закони “про учнівство” колишніх рабів. Згідно із законом про учнівство штату Міссісіпі всі негри, що не досягли 18-річного віку, віддавались якому-небудь білому “для підготовки до вільного життя”; господарі мали годувати й одягати негрів, але зате мали переважне право користуватися їх працею і право застосовувати “помірні тілесні покарання”.

Законодавці Південної Кароліни заборонили неграм займатися ремеслом, торгівлею та іншими професіями.

Член конгресу Джим Кроу, під приводом попередження зіткнень представників чорного і білого населення, запропонував законопроект про ряд обмежень для негрів: перевезення їх в особливих вагонах, поселення в особливих кварталах, навчання в особливих школах і т.ін., чим було покладено початок політики сегрегації. Одночасно проводився білий терор як проти негрів, так і проти інакомислячих. За період з 1866 р. по 1877 р. у південних штатах

було вбито більше ста тисяч осіб.

Розвиток місцевого самоврядування визначався протиріччями між Північчю і Півднем, а після громадянської війни — зростанням централізації.

Як відомо, перші пуританські переселенці північно-східних штатів із-за боротьби з індіанцями і із-за суворой природи змушені були селитися групами (таун) і управлялися сходкою чоловіків.

На півдні, за великого плантаційного господарства, колоністи створювали великі маєтки, що знаходилися далеко один від одного. Ці маєтки об'єднувалися у графства. Управлялись вони з'їздами плантаторів. Із збільшенням населення, графства стали ділитися на дистрикти і приходи.

Після ордонанса про розмноження США 1787 р. на півночі виникають крім таунів ще й округи-тауншіпи. Тауни групувались у графства, де органом управління були представники таунів — “бюро наглядачів”, “бюро комісарів” і т.ін. Вони були центральним органом графств, але особи, які входили до них,

відали різними гілками управління судового, земельного, фінансового, військового.

II

Після громадянської війни у південних штатах було відновлено графства. На півночі посадові особи графств стали обиратись населенням (судця, шериф, землемір, збирач податей і т.ін.).

У містах із числом жителів від 800 до 10 тисяч чоловік населення обирало дві палати місцевої ради і мера міста.

На правову систему США наклало відбиток те, що вона виникла за умов американського федералізму, з'явився правовий дуалізм, суть якого полягає у тому, що на територію кожного штату поширюється дія двох правових систем — своєї власної і федеральної.

Американська система права включає багато принципів англійського права, особливо загального, або прецедентного.

Основним джерелом права є Конституція США, за нею ідуть-федеральні закони, конституції і закони штатів. Для судів усіх інстанцій обов'язковими вважаються рішення Верховного суду США. Треба мати на увазі, що кожен штат приймає свої закони з питань цивільного, трудового, кримінального і процесуального права. Тому майже у кожному штаті існує своя система права.

Принцип приватної власності введено в абсолют. “Ніхто не може бути позбавлений власності, — зазначається у п'ятому додатку до Конституції США, — без законного судового розгляду приватну власність не можна відбирати на громадські потреби без справедливої винагороди”. Навіть держава не має права відбирати майно у приватної особи без відповідного акта компетентного органу і за умов справедливої винагороди. Спадщину можуть одержати навіть найвіддаленіші родичі, які не відають про існування спадкодавця.

Протягом усієї епохи промислового капіталізму у США офіційно панувала концепція невтручання держави у відносини, що пов'язані із трудовим наймом. Трудові відносини теоретично розглядалися як сфера приватних інтересів, у які публічна влада не має втручатись. Коли ж страйковий рух став значним фактором не тільки економічного, але й політичного життя, то американське суспільство вже не могло обходитись без допомоги державного апарату та правових інститутів. Якщо на початку XIX ст. трудові відносини регулювались судами, то під кінець століття залучається весь державний механізм.

Протягом XIX ст. американське право розглядало страйки як приватні конфлікти, а тому суди кваліфікували їх як кримінальну змову. Розрив між юридичним тлумаченням і соціальним змістом страйку утруднював страйковий рух.

Одним із правових принципів, що юридичне виражав концепцію невтручання держави у приватноправові відносини, був принцип свободи договору. Згідно з цим принципом

сторони вільні у визначенні тих умов, на яких вони укладають договір між собою. Страйк же з точки зору панівної доктрини розглядався як насилля над свободою волі окремого працівника, а також над свободою роботодавця, якому проти його волі нав'язують якісь умови.

В епоху промислового капіталізму в США право на страйк не знаходить свого відображення у якомусь законодавчому акті. Американська конституція теж юридичне не фіксувала право на страйк. Разом з тим, дев'ята поправка до конституції встановлювала, що “перерахування в конституції відомих прав не повинно тлумачитись як заперечення чи применшення інших прав, притаманних народів”.

Ніякого заперечення права на страйк не містилось і в інших законодавчих актах. Право на страйк не суперечило і вченню природно-правової школи, яке було панівним у епоху американської революції.

З появою перших професійних спілок у США суди вишукують правові положення для заборони їх діяльності. У відповідності із доктриною кримінальної змови суди визнали ці спілки і організації протизаконними. У 1805 р. стався прецедент, який узаконив подібні рішення. На процесі проти страйкуючих взут-тевиків Філадельфії представник звинувачення заявив, що будь-який працівник “може на законній підставі добиватись будь-якої заробітної плати, яку він вважає для себе необхідною, але там, де має місце угода двох або більше осіб, що вимагають однакової плати, — у наявності порушення закону”.

Відмовляючись від визнання робітничих організацій, суди вступали у зіткнення із конституційними поглядами на громадянські свободи. Цей розрив між правовою нормою і її застосуванням існував аж до середини XIX ст. У 1842 р. Верховний суд штату Масачусетс, розглядаючи справу у звинуваченні профспілки у проведенні страйку, заявив, що “законність подібної спілки визначається засобами, які вона застосовує. Якщо це чесні і законні засоби, то її треба визнати невинною, якщо ж вона реалізує свої завдання, використовуючи неправду або силу, то до неї можна застосувати визначення змови”. Це рішення суду визнавало право робітників на організацію спілок і проведення страйків. У зв'язку з цим у США спостерігалось падіння ролі доктрини злочинної змови і йшов пошук нових форм регулювання трудових відносин. На 60-ті роки XIX ст. відноситься виникнення арбітражу для мирного врегулювання трудових конфліктів.

З метою розширення причин відповідальності працівника за участь у страйках, роботодавці почали формувати договори найму так, щоб участь у страйку можна було розглядати як порушення конкретної статті договору. Таким чином у 70-х роках XIX ст. з'явився інститут так званих договорів “жовтої собаки”.

У відповідності з таким договором прийняття на роботу обумовлювалося неучастю працівника у діяльності профспілки або ж у організованому профспілкою страйку. Вступ до профспілки або участь у страйку автоматично припиняли дію договору. Не дивлячись на те, що договори “жовтої собаки” протирічили конституційній свободі громадян, суди підтримували їх, посиляючись на свободу договору.

Першим федеральним законодавчим актом, що регулював страйки, був “Закон про захист торгівлі і комерції від незаконних обмежень і монополій”, прийнятий конгресом у 1890 р. і відомий під назвою закону Шермана. Закон, перш за все, був спрямований проти зловживань трестами і корпораціями. Стаття перша закону Шермана встановлювала, що “будь-який договір, змова, з метою обмеження торгівлі або комерції між декількома штатами або з іноземною державою, оголошуються протизаконними”. Порушення цієї заборони каралось ув'язненням і штрафом. Разом з тим, окрім кримінальної відповідальності, закон (стаття 7) встановлював і цивільну матеріальну відповідальність за спричинену такою діяльністю шкоду.

Під “обмеженням торгівлі” загальне право розуміло такі ДДІ, які мали за мету встановлення

контролю над виробництвом, або над цінами, або застосування недозволених засобів конкуренції. Тому суди вважали, що діяльність профспілок, у тому числі страйки і бойкоти, також можуть бути підведені під поняття об'єднання або змови, що мають за мету обмеження торгівлі. У 1893 р. у

штаті Луїзіана було встановлено судовий прецедент кваліфікації страйку як “порушення торгівлі і комерції”.

У 1908 р. Верховний суд США виніс рішення у справі бойкотування товарів компанії головних уборів у Данбері. Справа полягала у тому, що профспілка, яка об'єднувала працівників семидесяти із восьмидесяти двох підприємств компанії головних уборів, вирішила залучити до своїх рядів працівників решти підприємств. Але компанія не погодилася на це, і робітники у відповідь оголосили страйк, вимагаючи визнання профспілки представником усіх працівників компанії. Було оголошено бойкот товарам компанії — профспілка закликала не купляти товари компанії. У результаті бойкоту компанія зазнала значних матеріальних збитків, а тому звернулась з позовом до суду з вимогою відшкодування збитків за рахунок профспілки. Верховний суд позов задовольнив і визнав, що діяльність профспілки порушила закон Шермана стосовно торгівлі і комерції. Верховний суд виніс таке визначення: “Закон не встановлює різниці між класами. Він передбачає, що будь-який договір, об'єднання або змова у обмеженні торгівлі є протизаконними”.

Після виникнення цього прецеденту практика притягнення профспілок до відповідальності за порушення закону Шермана набула широкого застосування.

Вилучення профспілок з поняття “змови” або “об'єднання” було зроблено у законі Клейтона, що був прийнятий конгресом у 1914 р. У статтях шостій і дванадцятій закону стверджувалось, що праця не є товаром і що суди не мають права забороняти ті або інші форми профспілкової діяльності, якщо це спеціально не обумовлено у законі. Разом з тим, закон Клейтона надав право роботодавцям звертатись до суду з проханням про заборону страйку або інших дій профспілки. У цілому, як свідчить судова практика, закон Клейтона не припинив застосування антитрестівських законів проти страйків і бойкотів.

Поряд із антитрестівськими законами важливу роль у регулюванні страйків відігравав інститут судових наказів на основі права справедливості — “інджакшн”, що являло особливу процесуальну форму судового рішення і вимагало від особи здійснити певні дії або утриматись від них. Як правило, відразу після початку страйку роботодавець звертався до суду з проханням винести “інджакшн” про заборону страйку. Якщо суд виносив таке рішення, то страйк вважався протизаконним.

За своєю природою “інджакшн” є рішенням суду справедливості. У випадку відсутності закону суд посилався на загальні поняття про совість і справедливість. Право справедливості перепліталось із загальним статутним правом. І якщо страйкарі, не дивлячись на наявність “інджакшн”, що забороняв страйк, продовжували страйкувати, то вони притягувались до кримінальної відповідальності за образу суду.

Американська судова теорія і практика визнає англійську систему класифікації злочинів: зрада, тяжкі кримінальні злочини і проступки, що караються у кримінальному порядку. Кожен штат має свій кримінальний кодекс, де визначені злочини і покарання. У кодексах відсутня загальна частина, а диспозиції є досить громіздкими і невизначеними.

У 1909 р. було прийнято федеральний кримінальний кодекс, у якому передбачено відповідальність за шпигунство, заколот, фальшування грошей, торгівлю наркотиками тощо.

У 1911 р. було прийнято кодекс про судочинство США, у якому зафіксовано презумпцію невинуватості та правило про тягар доказів.

Суд при розгляді справи виходить з презумпції невинуватості підозрюваного, а збирання

доказів лежить на поліції. Якщо поліція діє без ордеру, то суддя може залишити підозрюваного на волі. Якщо заарештованого змушували давати свідчення до приходу його адвоката, то суд може визнати його невинуватим у скоєнні злочину.

Зрада і тяжкі кримінальні злочини розглядаються за участю присяжних. Коли підозрюваний визнає себе винуватим, то справу розглядає суддя одноосібно.

Докази винуватості підозрюваного, добуті протизаконними способами (наприклад, під примусом), мають бути вилучені суддею. Якщо права обвинуваченого було порушено, то судову справу проти нього припиняють.

У США покарання за найтяжчий злочин не поглинає покарань за інші злочини. Покарання за злочини складаються, а тому є випадки ув'язнення злочинця на більш ніж сторічний строк.

Утворення і розвиток буржуазної держави і права у Франції

Головним гальмом суспільного розвитку у Франції другої половини XVIII ст. була абсолютна монархія. В останній третині XVIII ст. у країні склалася революційна ситуація. Феодально-абсолютистський режим переживав гостру кризу, а бідкування народних мас досягло крайнощів.

Відомо, що панівними станами у Франції були дворянство і духовенство, які володіли на праві власності землею і користувалися численними привілеями. Дворянство одержувало із селян значні прибутки у вигляді різного роду повинностей, а само було звільнене від податей. Вони ж займали найважливіші посади у державі.

Духовенство офіційно вважалось першим станом і також було звільнене від сплати податей, від військового постю та мало багато інших привілеїв. Церква одержувала великі прибутки від своїх помість, добровільних пожертвувань і десятини з селян. Між тим, нижче дворянство і духовенство існувало за інших умов і ледве зводило кінці з кінцями. Решта населення входила до третього, податного і непривілейованого стану. Власне, третій стан складався із різноманітних прошарків, економічне і політичне становище яких було неоднаковим. Більшість третього стану належала до селян, яких нараховувалось 22 млн. чол. із загальної кількості 25 млн. чол. населення. На час революції селянство було особисто вільним, проте воно не було звільнене від феодальних повинностей. Селянин віддавав феодалові більше половини своїх доходів, міг бути у будь-який час зігнаний з наділу, відбував панщину (5—10 днів). Окрім того, сплачував десятину церкві і т.ін. Зазначимо, що у XVIII ст. у Франції було тридцять неврожайних років і в країні нараховувалось 1 мільйон 200 тисяч жебраків.

Складним було становище і міського населення. Виключне право торгівлі належало відкупникам, які могли торгувати лише певною продукцією у певних місцях. Штучно стримувався розвиток ремесла цеховою регламентацією. Перед революцією нараховувалось 60 тисяч не приписаних до цехів ремісників і їх могли у будь-який час заарештувати і вислати. Існувала велика кількість безробітних (200 тис.).

Тяжке соціально-економічне становище селян і більшої частини міського населення породило революційну ситуацію, яка посилювалась під впливом нової ідеології, яку започаткували так звані енциклопедисти (Дідро, Д'Аламбер, Гольбах, Гель-вецій), що брали участь у видавництві “Великої енциклопедії наук, мистецтв та ремесел” (1751—1780 pp.).

З протестом проти економічних порядків виступили так звані фізіократи (фізіократ — панування природи): Кене, Дюпон-де-Немур, Тюрго, Де-ла-Рів'єр. Фізіократи виходили з положення, що в економіці, як і в інших сферах життя, існує “природний порядок”, в основі якого лежить повна свобода економічної діяльності і необмежене панування приватної власності. Ця теза була протестом проти цехових порядків, що сковували промисловість, проти державної опіки, яка заважала вільному прояву приватної ініціативи.

Найбільшу ненависть у французів викликав політичний лад абсолютної монархії. Усі недоліки суспільного життя, здавалось, були наслідком політичного ладу, у якому перепліталися королівський деспотизм і чиновницьке свавілля, дворянські привілеї і злиденність обідраного народу, господарська опіка і політичне безправ'я, панування католицької церкви і придушення інакомислячих. До цього додавався нестерпний тягар податей, казнокрадство, хабарництво, безнадійний стан державних фінансів, невдачі зовнішньої політики.

Боротьбу проти релігії започаткував відомий філософ Воль-тер (1694—1778 рр.). Він висміював забобони церкви, її деспотизм, зловживання. Вольтер вимагав свободи совісті, ліквідації привілеїв духовенства і конфіскації церковних земель.

Найбільш оригінальними мислителями, що виступали проти існуючого політичного ладу, були Монтеск'є, Руссо і частково Маблі.

Монтеск'є (1689—1755 рр.) у своєму “Дусі законів” висунув теорію про громадянські свободи, яких, на його думку, можна досягти через розподіл влади. Розрізняючи владу троякого виду — законодавчу, виконавчу і судову, він для забезпечення політичної свободи вимагав, щоб кожен вид влади перебував у руках окремої державної установи. Він доводив, що концентрація усіх видів влади в руках одного і того ж носія цієї влади, веде до зловживань і в кінцевому підсумку — до деспотизму і відсутності свободи. Своім вченням Монтеск'є завдав удару погляду, що влада монарха встановлена богом і не допускає

ніяких обмежень.

Жан-Жак Руссо (1712—1788 рр.) у міркуванні “Про походження нерівності” стверджує, що у первісному стані люди були рівні і тільки завдяки цивілізації запанувала нерівність. Причиною нерівності, на його думку, є приватна власність. Оскільки цивілізація базується на власності, то знищити її, вважав Руссо, неможливо, можна тільки зменшити її негативні сторони. Тому він ідеалізує дрібну власність, закликає знищити товарно-грошовий обіг.

У конституції для О.Корсики Руссооставив вимогу: 1) знищити приватну торгівлю і передати її до рук держави; 2) замінити податі натуральними внесками і панщиною, видавати жалування чиновникам продуктами; 3) регулювати землеволодіння встановленням максимуму земельної власності і обов'язковим розподілом землі при успадкуванні. Від Руссо та інших утопістів пішла ідея насильницького звільнення людини від темноти та бідувань.

Про суспільні відносини в ідеалізованій ним державі майбутнього він писав так: “Не маючи можливості змусити кого-не-будь вірити у встановлені нею догмати, держава може вигнати за свої межі будь-кого, хто в них не вірить; вона може вигнати його не як нечестивця, а як людину не громадську, як громадянина, неспроможного відверто любити закони і справедливість, неспроможного також пожертвувати, у випадку необхідності, своїм життям. Якщо ж хто-небудь, визнавши публічно ці догмати, поводить як невіруючий в них, то він повинен бути скараний на смерть: він здійснив величезний злочин — він збрехав перед законами”.

Руссо заперечував позитивну роль мистецтва і науки у розвитку людства. На його думку, мистецтво розтлінює, а наука відволікає від природності, а театр — зло. Він вважав, що мистецтво веде до загибелі суспільства. У роботі “Міркування про науку і мистецтво” він пише: “Наші душі розтлінювались із вдосконаленням науки і мистецтва. Подивіться на Єгипет. У цій країні народилася філософія і вишукане мистецтво, а незабаром після цього вона була завойована. Погляньте на Грецію. Писемність, яка народжувалася, ще не ввійшла в серця жителів цієї країни, але скоро за нею наступив успіх мистецтва, розкладення моралі, македонське ярмо, і Греція — завжди вчена,

завжди зніжена і завжди пригнічена — віднині стала змінювати лише своїх поневолювачів. Усе красномовство Демосфена неспроможне було надихнути свіжі сили у суспільство,

розслаблене розкошами і мистецтвом”.

Руссо проклинав тиранію, базовану на майновій нерівності, але породив інший вид тиранії, більш страшний, як показала історія, — тиранію духовну.

Ідеї французьких просвітителів суттєво впливали на хід революції і на організацію суспільного життя країни.

Французька державна скарбниця була пустою. Половина доходів йшла на виплату державних боргів. Король намагався ввести нові податі, але вищі судово-адміністративні установи (парламент) не реєстрували королівські укази, вказуючи, що тільки Генеральні штати можуть вводити нові податі. Король змушений був погодитись на скликання Генеральних штатів.

Вибори делегатів проходили у напруженій обстановці. Було обрано 600 делегатів від перших двох станів і 600 — від третього. Свою роботу Генеральні штати розпочали 5 травня 1789 р.

Переговори про порядок голосування тяглися тривалий час, а тому делегати третього стану перейшли до рішучих дій: вони заявили, що обрані майже всією сукупністю нації і проголосили себе Національними зборами (17 червня 1789 р.). У той же день збори постановили, що податі у державі не можуть стягуватись без згоди представників нації, що існуючі податі мають збиратись як і раніше, але до того дня, поки не розпущені Національні збори з якої б то не було причини.

Король вирішив силою розігнати Національні збори, але це йому не вдалося зробити. Парижани вчинили опір королівським військам і взяли штурмом Бастилію — центральну політичну в'язницю, яка уособлювала самодержавство. Ще 9 липня 1789 р. Національні збори оголосили себе Установчими й у серпні місяці скасували десятину та особисті повинності селян. 26 серпня 1789 р. збори прийняли перший конституційний акт революції — “Декларацію прав людини і громадянина”, яка проголосила рівність і невід’ємність природних і священних прав людини. Декларація проголосила принцип народного суверенітету і принцип недоторканості приватної власності.

На початку 1790 р. було проведено конфіскацію церковної власності і продано її з торгів. У церкви відняли право реєстрації шлюбів, народжень і т.ін. Священники замість десятини мали одержувати жалування від держави. **Церковні посади** стали замінюватись шляхом виборів.

Установчі збори відмінили становий поділ населення, ліквідували цехову регламентацію виробництва і торгівлі, ввели спільну систему оподаткування. Було введено новий адміністративний поділ країни: департаменти ділились на дистрикти, дистрикти на кантони, а останні на комуни.

Завершальним етапом у роботі Установчих зборів було прийняття конституції 3 листопада 1791 р. Першу її частину складала “Декларація прав людини і громадянина”, а друга включала положення про вищі органи влади.

У конституції стверджувалось, що народ здійснює свою владу шляхом “делегування” законодавчої влади Національним зборам, виконавчої — королю, судової — обраним народом суддям.

“Закон є вираженням загальної волі. Усі громадяни, особисто або через своїх представників, мають право брати участь у виданні законів”, — говорилося у “Декларації прав людини і громадянина”. Між тим конституція поділяла всіх громадян на “активних” і “пасивних”. Останні були усунені від участі у політичному житті, і тільки “активні” брали участь у виборах депутатів, а також усіх муніципальних чиновників. “Активний” громадянин мав відповідати слідуючим вимогам: бути французом, віком не менше 25 років, мати протягом року постійне місце проживання, платити податок, що дорівнює трьохденно-му заробітку, не бути слугою, бути внесеним у списки національної гвардії,

прийняти присягу. Для права бути обраним на різні муніципальні посади необхідно було сплачувати податі, рівну десятиденній заробітній платні.

Законодавчі збори наділялись широкою компетенцією: приймали закони, визначали державні витрати, встановлювали податі і стежили за витратами, створювали і знищували посади, встановлювали розміри армії і флоту, оголошували, за пропозицією короля, війну, ратифіковували міжнародні договори.

Король вважався главою всієї адміністрації, був верховним головнокомандуючим армією і флотом, призначав і відкликав міністрів, посланників та всіх інших вищих чиновників. У його віданні були зовнішні зносини.

У кінці вересня 1791 р. Установчі збори розійшлися, і у відповідності з конституцією, були скликані Законодавчі збори, де відчувалось засилля прибічників конституції і монархії, які вважали революцію закінченою. З 745 депутатів біля 160 належали до так званих фельянів, що вимагали посилення королівської влади, біля 136 — до якобінців, противників існування королівської влади, решта належала до центру. Під тиском народних мас у серпні 1792 р. Законодавчі збори прийняли постанову про скликання Національного конвенту і про усунення короля від влади. Виконавча влада була передана Тимчасовій виконавчій раді із шести міністрів, що призначаються Зборами. Конвент обирався без поділу громадян на “активних” і “пасивних”. У Конвенті головну роль відігравали якобінці.

Рішенням Конвенту король Людовик XVI був скараний на смерть. Влада сконцентрувалась у руках Комітету громадського порятунку, який складався з дев'яти осіб, призначуваних Конвентом. Було створено Революційний трибунал у складі 12 осіб, рішення якого не підлягали апеляції. При кожній комуні створювалися революційні комітети, які складали списки підозрі-лих” осіб, чинили обшуки і здійснювали арешти.

Представниками центральної влади на місцях були комісари, які діяли на свій розсуд. Повноваження їх були надзвичайно широкими. В армії вони мали право усувати з посад генералів і замінити їх іншими, брати командування на себе. У департаментах комісари могли вимагати звіту від місцевої влади, усувати посадових осіб, кидати до в'язниці підозрілих і т.ін. Окремим декретом комісарам було запропоновано провести чистку адміністрації на загальних зборах; Вони проводили реєстрацію продовольства, фуражу у селян, що призводило до повстань.

У період правління якобінців відбулися повстання у Вандеї, а також на півдні Франції (Бордо, Тулуза, Марсель, Ліон).

Секції і клуби парижан вимагали встановлення твердих цін на хліб та інші предмети широкого вжитку. Так звані “збішені” на чолі з Варле (робітник) і священиком Ру очолили цей рух у Конвенті. Жирондисти ж захищали свободу торгівлі, вказуючи, що революція мала відмінити усі види регламентації і втручання держави у торгівлю. Тому у клубах і секціях Парижа вимагали усунення жирондистів з Конвенту.

У травні 1793 р. було встановлено тверді ціни на хліб, введено прибутково-прогресивний податок, встановлено максимум заробітної платні. Було введено смертну кару за спекуляцію.

Після вигнання на початку червня 1793 р. жирондистів з Конвенту було встановлено режим терору. Було скасовано свободу друку. “Підозрілі” переслідувались, а контрреволюціонери зни-

“^екретом від 17 вересня 1793 р. “Про підозрілих” підлягали арешту усі запідозрені особи. Підозрілими оголошувались: 1) ті, хто своєю поведінкою, зв'язками, промовами або творами проявили себе як прибічники тиранії, феодалізму або ворогами свободи; 2) ті, хто не могли підтвердити джерела свого існування і факт виконання своїх громадянських обов'язків; 3) ті, кому було вщмовлено у видачі посвідчення про благонадійність; 4) державні службовці, зміщені Конвентом або його Комісарами; 5) ті, з колишніх дворян, хто є чоловіками,

дружинами, дітьми, братами, сестрами або колишніми службовцями емігрантів, якщо не проявляли постійно своєї відданості республіці.

Голова Комітету громадського порядку Робесп'єр у промові від 25 грудня 1793 р. заявив, що революційний уряд у своїй діяльності “спирається на найсвятіший із усіх принципів — необхідність. У нього також є свої правила, ґрунтовані на справедливості і на підтримці громадського порядку... Уряд має керуватися не інтересами приватних осіб, а благом всього суспільства”. У країні розпочався масовий терор. Із 17 тисяч офіційно зареєстрованих жертв дійсні вороги революції становили 9%, селяни — 25%, робітники — 30%. Істинних винуватців голоду, спекуляції, мародерства виявилось лише 0,1%.

Проголосивши свободу, відкинувши всі форми диктату короля і феодалів над економікою, на практиці, в умовах зростаючої економічної кризи французька революція йшла від одного жорсткого контролю за ринком до іншого. Відповідно ужор-сточувались і форми політичної влади. Скоро хвилі інфляції зробили універсальним важелем контролю за цінами гільйотину, за допомогою якої заодно контролювали і думки. Це протиріччя кінцевої економічної мети (вільного ринку) і застосування методів тотального адміністративного регулювання економіки багато у чому визначило трагічну логіку розвитку подій французької революції.

На середину 1794 р. було розгромлено внутрішню контрреволюцію, територія Франції була очищена від інтервентів (австрійських і пруських військ). Революція перемогла, потреба у яacobинській диктатурі відпала, й у липні 1794 р. владу яacobинців було повалено.

Відповідно до нової конституції (1795 р.) законодавча влада здійснювалась законодавчим корпусом, який складався із двох палат: Ради старійшин і Ради 500, що обиралися на три роки. Вибори палат були двоступеневими. Участь у виборах брали чоловіки не молодші 20 років, а виборщиками ставали з 25 років, що володіють майном вартістю рівній 200-денній заробітній платні. Для членів Ради старійшин віковий ценз було встановлено у 40 років, а для Ради 500 — 30 років, і 15 та 10 років, відповідно — ценз осілості.

Виконавча влада вручалась Директорії, яка складалася із п'яти осіб, що обираються Законодавчим корпусом.

Епоха Директорії — це роки спекуляцій банкірів, махінацій великих і дрібних казнокрадів, хабарників, з одного боку, і бідкування решти населення, з іншого. Почалися нові хвилювання у середовищі народних мас. Відомий полководець генерал Бона-парт, оцінивши ситуацію, у листопаді 1799 р. здійснив державний переворот. Він розробив нову конституцію, за якою всі чоловіки з 21 року вважалися виборцями, майновий ценз був відсутній. Створювалась тим самим видимість загального виборчого права. За плебісцитом 1802 р. Наполеон Бонапарт став довічним консулом, а у 1804 р. він ліквідував республіку і коронувався імператором.

Наполеон спирався на широкі верстви населення: буржуазію, селянство, а також на армію і бюрократію. Він почав створювати нове дворянство, роздаючи офіцерам і чиновникам титули графів, князів, баронів і герцогів. Разом із титулом багато хто одержував помістя і гроші. Було проведено амністію емігрантам і дозволено їм повернутися до Франції.

Селянам Наполеон гарантував володіння набутими землями й у договорі з папою закріпив скасування десятини. Це все сприяло виникненню міцних селянських господарств. Зайве сільське населення (чоловіки) йшло на службу в армію, для якої імператор був кумиром, завдяки військовим успіхам і вмілому обходженню з підлеглими.

Робітники були поставлені під нагляд поліції і підприємця. Вони одержували робочі книжки і зобов'язані були при зміні місця проживання і роботи віддавати їх для прописки у поліцію, а потім вручати їх підприємцю; робітник, який не мав

робочої книжки, вважався бурлаком і підлягав шестимісячному ув'язненню. Учасники страйків каралися ув'язненням на строк від одного до трьох і більше місяців, а організатори -

на

строк від двох до п'яти років.

Наполеон проводив широкі кодифікаційні роботи. Цивільний кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин. В його основу було покладено принципи цивільно-правової рівності всіх перед законом і необмеженої приватної власності. **Це** призвело до законодавчого закріплення свободи підприємництва, права власності селян на землю.

Кодекс виходив із поділу так званого приватного права на цивільне і торгове. Останнє присвячене взаємовідносинам між торговцями (купцями) і регулюванню торгових угод, якщо б у них брали участь і не торговці (наприклад, вексель). Торгове право регулювалося не цивільним, а торговим кодексом. \ У цивільному кодексі детально регламентуються права власника, особливо земельного наділу, сервітут, порядок розподілу майна між спадкоємцями, заклад землі і т.ін.

З метою охорони інтересів власників рухомого майна у кодексі було вміщене знамените правило: “стосовно рухомих речей володіння визнається юридичною основою (права на річ)” (ст.2279). Мова, звичайно, іде про добросовісне володіння, але “добросовісність завжди мається на увазі, і той, хто вказує на недобросовісність (іншої особи) має цю недобросовісність довести” (ст.2268).

Кодекс визначав власність, як “право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином з тим, щоб користування не було таким, яке заборонене законами і регламентами” (ст.544). Власність на землю включає власність на те, що знаходиться над землею і під землею (ст.552).

Власнику належить необмежене право розпоряджатися річчю, тобто продавати її, дарувати, закладати на свій розсуд.

За кодексом Наполеона чоловік — глава сім'ї, що концентрує у своїх руках усе сімейне майно. Шлюб реєструється світською владою. Ст.213 вказує, що “чоловік має захищати свою дружину, а дружина — слухатися чоловіка”. Дружина зобов'язана жити разом з чоловіком і слідувати за ним, якщо він змінить місце проживання. Вона не могла відчужувати і набувати майно та виступати у суді без дозволу чоловіка (ст.ст.215— 216). Причиною розлучення було: подружня зрада, жорстоке ставлення, образа, ув'язнення одного з подружжя за злочин. Правда, дружина могла вимагати розлучення із-за зради, якщо чоловік поселить свою коханку в одному будинку з дружиною.

Влада над дітьми належить батькові. Якщо батько “має досить серйозні причини до незадоволення поведінкою дитини”, то коли вона досягне 16 років, він може позбавити її волі на строк до 6 місяців.

Розпоряджатися майном за заповітом, якщо була одна дитина, можна було половиною майна, якщо двоє — четвертою частиною. Якщо не було дітей, а були батьки, то 3/4. Успадкувати майно могли родичі до 12 ступеня. Коло законних спадкоємців було обмежене шостим ступенем родичання. Найближчий ступінь родичання виключає решту, тобто, якщо є діти, то решта родичів не має права на спадщину.

“Угоди, що були укладені законно, займають місце законів для тих, хто їх уклав” (ст.1134).

“Угоди можуть бути відмінені лише за взаємною згодою сторін”. Одностороннє порушення угоди викликає відповідальність порушника, який повинен відшкодувати усі збитки.

Коли Наполеон побачив коментарі до кодексу, то вигукнув:

“Пропає мій кодекс”. Він ставив кодекс вище за свої військові перемоги, оскільки кодекс відкрив дорогу новій економіці. Якщо влада і власність при феодализмі були в одних руках, то кодекс Наполеона їх роз'єднав. Це стало ефективною основою економіки і політичної демократії. Отже, кодекс не просто звід юридичних норм, а основа громадянського суспільства.

Звернемо увагу на те, що цивільний кодекс, а пізніше і кримінальний, могли діяти тому, що

за ними стояла сильна влада, закон забезпечувався сильною державою. Управління імперії будувалося на засадах жорсткої централізації. Департаменти були поділені на округи і комуни на чолі з чиновниками, які підпорядковувались центральній владі.

У кримінальному кодексі 1810 р. збережені основні принципи демократії в галузі кримінального права, проголошені ще ^Декларацією прав людини і громадянина". Навіть Ф.Енгельс називав кодекс 1810 р. "класичним зразком" і "сучасним буржуазним кодексом, що ґрунтується на соціальних завоюваннях буржуазної революції і перекладає їх на юридичну мову". Кодекс захищає принцип священності і непорушності приватної власності. Цей принцип складає основу не тільки розділу кодексу про майнові злочини, але й всього кодексу у цілому. У кодексі проголошено принцип рівності усіх перед кримінальним законом.

Кодекс встановив послідовно проведену систему складу політичних злочинів.

У галузі покарань кодекс зробив крок назад, відновивши таврування, виставлення біля ганебного стовпа, відрубання правої руки вбивцям батьків.

Політичне становище у Франції після поразки Наполеона (1814 р.) і реставрації влади короля із династії Бурбонів визначалося компромісом між буржуазією і емігрантськими колами, що повернулися у Францію з королем. За 25 років капіталістичні відносини стали панівними як у промисловості, так і у сільському господарстві. Феодальний лад уже неможливо було відновити, як би цього не бажали святкуючі перемогу прибічники старого режиму.

Людовик XVIII видав (1814 р.) Хартію, за якою Франція проголошувалась конституційною монархією. Король наділив себе широкими повноваженнями. Стаття 14 Хартії оголошувала короля верховним главою держави, головнокомандуючим сухопутними і морськими військовими силами. Він оголошує війну, укладає договори, назначає всіх чиновників, скріплює всі регламенти і ордонанси, необхідні для виконання законів і гарантування безпеки держави.

Парламент складається із палати перів і палати депутатів. Члени першої палати призначались королем, а другої — обирались шляхом двоступеневих виборів за існування високого майнового і вікового цензів.

У цілому, після реставрації влади Бурбонів, влада опинилася у руках великих землевласників і промисловців. Разом з тим велика і середня буржуазія були незадоволені тим, що влада, яку вони мали, не відповідає їх економічній могутності. Вважаючи себе джерелом економічного прогресу, вони з великим незадоволенням дивилися на старі кадри феодалів, які посідали кращі посади у державі.

Липнева революція 1830 р. посадила на королівський трон Луї Філіппа Орлеанського, який розширив повноваження палат в області законодавства. Політичний режим липневої монархії створив сприятливі умови для діяльності фінансової буржуазії, погіршив становище широких верств населення. У січні

1847 р. у Франції розпочалися погроми хлібних складів і булочних, а у лютому 1848 р. сталася переможна революція. Королівський трон було урочисто спалено, відновлено свободу слова, друку і зборів, введено 10-годинний робочий день, розроблено нову конституцію. Виникла друга республіка у Франції.

Відповідно до конституції законодавча влада переходила до однопалатних Національних зборів, що складалися із 750 депутатів. Вибори депутатів були прямими, загальними за таємної подачі голосів чоловіками, старшими 21 року. Для попереднього розгляду законопроектів і контролю над адміністративними органами створювалась Державна рада. Виконавча влада належала президентові, який обирався строком на п'ять років.

Президентом було обрано Луї Наполеона, племінника імператора Наполеона I. Він загравав із робітниками, ідучи їм на деякі поступки (встановив опікунство над літніми людьми),

військовим щедро роздавав нагороди і призначав високі пенсії. Скориставшись тим, що Національні збори скасували загальне виборче право, він розпустив ж, і провів масові арешти. Наполеон створив три вищі установи: Державну раду, члени якої призначалися президентом і функції якої полягали у підготовці законопроектів; Законодавчий корпус, члени якого обирались на основі загального виборчого права і який готував закони і бюджет; сенат, члени якого призначалися президентом і який мав “охороняти конституцію і політичні свободи”. Президент, що обирається виборцями строком на десять років, призначає міністрів. Ці зміни були винесені для затвердження виборцями. За них висловилися 7481 тис. виборців і 647 тис. проти. Через рік сенат проголосив Луї Наполеона імператором під іменем Наполеона III. Імператор мав право головування у сенаті і Державній раді, міг видавати декрети, що мали силу законів, користувався правом вільного розпорядження кредитами і т.ін. Отже, виникла у Франції друга імперія.

Наполеон III зберіг представницькі органи. У 1869 р. він встановив, що поряд з імператором законодавчу ініціативу може проявляти і законодавчий корпус. За конституцією 1870 р. законодавча влада вручалась спільно імператорові, сенатові і Законодавчому корпусові. Проте міністри призначались тільки імператором і тільки перед ним були відповідальними.

Наполеон III постійно загравав із робітничим рухом. Провідником бонапартистського робітничого руху був двоюрідний

брат імператора принц Наполеон. У брошурах, що видавались у великій кількості, робітників закликали об'єднатися навколо імператора, як такого, що бореться проти гніту.

Наполеон III спирався на широкі верстви селянства, особливістю поглядів якого була недовіра і вороже ставлення до міста, де у руках заможних знаходилася державна машина, і де одночасно мешкали бездомні пролетарі, які повставали і метою яких було, як стверджувала преса і священники, відняти власність у працелюбних, щоб потім розподілити її між гультіпаками і ледарями. Тому досить часто солдати (вони були головним чином із селян) за стакан горілки і шматок ковбаси придушували виступи робітників.

У період правління Наполеона III економіка Франції розвивалася досить швидкими темпами. Якщо, наприклад, у 1847 р. кам'яного вугілля було видобуто 5153 тис.т, то у 1869 — 13 млн т;

кількість парових двигунів збільшилася з 4850 штук до 20 тис. штук, виплавка заліза з 600 тис. т до 1 млн 10 тис. т, чавуну з 450 тис. т до 1 млн 178 тис. т. Зрозуміло, що розвиток промисловості приводив до зростання економічної могутності буржуазії. Виникають великі промислові компанії і фінансові товариства. Прагнучи збагачення, буржуазія погоджувалась жертвувати політичними свободами. Проте під кінець 60-х рр. XIX ст. в економіці Франції спостерігається застій, а потім розпочався і спад. Незадоволення проявляли не тільки робітники, але й буржуазія. У країні складається революційна ситуація. Наполеон III вважав, що революції можна уникнути через об'єднання всіх верств нації навколо якоїсь проблеми. Такою проблемою став спір, що розгорівся навколо іспанського престолу, на який претендували члени правлячої пруської монархії Гогенцолернів. Наполеон III категорично виступив проти і оголосив Пруссії війну, сподіваючись, що війна примирить і об'єднає навколо імператора всі верстви французького населення.

Прусія, яка проводила об'єднання німецьких земель, бажала війни із Францією, яка виступала проти включення південно-західних німецьких земель до Німецької імперії.

Французькі війська були наголову розбиті пруськими військами, а сам Наполеон III попав у полон, і друга імперія у Франції припинила своє існування.

Виникнення і розвиток буржуазної держави і права у Німеччині. Об'єднання Німеччини

Німеччина пізніше за інші європейські країни вступила на шлях капіталістичного розвитку. Більша частина її населення займалася землеробством. Разом з тим промисловість і торгівля у кінці XVIII на початку XIX ст. одержали подальший розвиток. Окрім природного економічного процесу цьому у значній мірі сприяли, висловлюючись словами Мерінга, “...ненаситні грошові потреби деспотизму на утримання двору і флоту, його зростаючі податі і державні борги, його господарювання, базоване на монополіях, привілеях і протекціонізмі”. Економічна політика урядів німецьких країн — меркантилізм, змушувала їх у боротьбі один з одним заохочувати все, що сприяло збільшенню експорту, а значить, розвитку усіх видів обробної промисловості.

Окупація у 1806—1810 рр. наполеонівською армією значної частини Німеччини, особливо прирейнських областей, які були поставлені під безпосереднє управління Франції, призвела до знищення кріпосного права та феодалних привілеїв. Отже, у підкорених Наполеоном німецьких державах було у значній мірі підірвано феодалні пережитки.

Певні реформи були проведені й у неокупованих німецьких державах. Зокрема, реформами Гарденберга—Штейна у Пруссії скасовувалось кріпосне право, усім станам населення дозволялось обирати будь-який рід занять, а дворянам — продавати свої землі іншим станам населення. Через чотири роки селяни були звільнені від феодалних повинностей. Під час викупу землі селяни мали залишати поміщикам від третини до половини своєї землі. Орендарі мали сплатити 25 кратну річну вартість усіх повинностей і платежів. Ця реформа тяглася аж до революції 1848 року. Отже, поміщик одержував гроші, робочу силу колишніх кріпаків, що не викупилися. Так були створені умови, що зміцнювали економічну могутність пруського юнкерства.

За словами Гарденберга реформи мали внести “принципи демократії у монархічний уряд”. Замість “колегій директорів”, що керували державою без строгого розмежування кола ведення окремих колегій, було введено міністерства на чолі з міністрами і точно визначеною відомчою компетенцією (справи

військові, іноземні, внутрішні, фінансові, юстиція). Введено було посаду державного канцлера, який очолював Раду міністрів.

У містах вводилося самоврядування, скасовувались торговельні монополії і цехові обмеження, і тим самим було покладено початок свободи торгівлі і промисловості. Органами місцевого самоврядування у містах були муніципальні ради, але участь у їх виборах брала незначна кількість населення. Функції цих органів самоврядування зводились до управління місцевим фінансовим господарством. У адміністративному відношенні Прусія поділялася на вісім провінцій, а провінції — на області і округи. Не дивлячись на реформи, королівське самодержавство залишалося принципово і фактично у повній силі.

У зв'язку з окупацією Францією деяких німецьких земель, у Німеччині спостерігалось підняття національних почуттів. Літературним проявом патріотичного руху вважаються “Промови” Фіхте до німецької нації. У них Фіхте закликав усіх німців до боротьби за свободу, разом з тим вдавався до крайнього шовінізму, ідеалізуючи усе німецьке на противагу чужоземному, запевняючи, що реальне розуміння усіх зовнішніх проявів думки і глибини життя дано лише німцям, що тільки німці є нацією моралі на противагу англійцям і французам, які нібито базують мораль і всю суспільну філософію на егоїстичних почуттях, а тому загибель німців означала б загибель усього духовного життя людства.

Боротьба з іноземним пануванням підняла національну свідомість німецької буржуазії і розбудила прагнення національного об'єднання. Буржуазія виступила проти розпорошення Німеччини на велику кількість держав, проти феодалних пут, що стримували розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі, надокучливого нагляду буржуазії. Разом з тим, розпорошеність по чисельних німецьких державах послаблювала і пов'язувала буржуазію у цій боротьбі. Вона до того ж не бажала демократизації суспільного і

політичного ладу Німеччини.

Поразка у 1814 р. Наполеона не відновила старої німецької імперії. Паризьким трактатом 1814 р. було утворено так званий Німецький союз. Вепський конгрес 1815 р. не усунув роздрібності Німеччини, проте кількість самостійних німецьких держав зменшилась до 38 (34 монархії і 4 вільних міста). Найбільшими серед них були Прусія, Австрія, Саксонія, Баварія, Ганновер. Конгрес зобов'язав усі німецькі держави увійти до складу Німецького союзу. Єдиним органом Союзу вважався Союзний сейм (бундестаг), який складався із уповноважених 34 держав. Для вирішення питань вимагалась однастайність усіх членів Сейму, а для звичайних рішень — кваліфікована більшість у дві третини голосів. Уповноважені держав з кожного питання мали запитувати думку своїх урядів.

Німецький **союз** був рихлою конфедерацією, у якій були відсутні спільна армія, союзний суд, спільний дипломатичний орган. Головував у сеймі уповноважений Австрії, що мало підкреслити її гегемонію у Німецькому союзі.

Деякі із німецьких держав мали конституції (Баварія, Вюртемберг, Саксен-Веймар, Гессен-Дармштадт та ін.), у яких, проте, перевага монарха над представницьким органом була досить явною.

Прусія, одна з найбільших держав Німеччини, була абсолютною монархією. З певних причин ця країна на середину XIX ст. стала наймогутнішою у Німецькому союзі державою, з най-сильнішою військовою організацією і відлагодженим централізованим бюрократичним апаратом. Це призвело до того, що певні прошарки німецької буржуазії, що справедливо вважали возз'єднання Німеччини необхідною умовою її капіталістичного розвитку, стали покладати надії на Прусію, як на єдину німецьку державу, що спроможна здійснити це возз'єднання.

Революція 1848 р. у Німеччині вплинула на розвиток як Німеччини, так і окремих німецьких держав. Король Прусії пожалував конституцію, яка проіснувала до 1919 р. Конституція встановила двопалатну систему з виборною нижньою палатою і виборною наполовину верхньою палатою. Законодавча влада вручалась королю спільно з цими двома палатами, за якими опісля закріпилась назва ландтагу. Король мав право абсолютного вето, а ландтаг мирився з роллю законодорадчого органу при уряді.

Верхня палата називалася палатою панів і її члени призначалися королем довічно. Депутати нижньої палати обирались за досить складною трьохкуріальною системою виборцями. До першого розряду відносились найзаможніші платники податків, до другого — середнього статку і до третього — вся решта прусаків у віці старших 30 років. Встановлення такого майнового цензу дозволяло, не дивлячись на те, що кількість виборців у першому розряді була майже у 20 разів меншою, мати однакоvu кількість виборців, тобто голос виборця першого розряду платників податей був рівним майже 20 голосам виборців третього розряду.

. . Роль ландтагу Прусії обмежувалась

обговоренням бюджетів і проектів деяких законів. Міністри уряду не були підзвітні ланд-тагові, вотум недовіри був їм не страшний. Вони не знали, що таке колективна відповідальність. Їх реальним главою був король, він їх призначав і зміщав.

Конституція Прусії 1849 р. проголошувала рівність громадян перед законом, свободу слова, зборів, союзів, недоторканість особи. Разом з тим було зроблено все для того, щоб цими свободами не можна було користуватися. Свобода зборів, наприклад, була обставлена умовою: тільки у закритому приміщенні. Це робилося для того, щоб перешкодити збиратися тим, у кого не було грошей, щоб орендувати приміщення.

Пруська конституція була однією з найреакційніших конституцій у Європі, оскільки вона виражала інтереси пруського юнкерства і великої буржуазії.

Революція 1848 р. вплинула і на державний устрій Австрії. Австрійська буржуазія пішла на союз із угорськими баронами і таким чином у 1867 р. було оформлено Австро-угорську дуалістичну монархію на чолі з імператором.

В Угорщині існував представницький орган — сейм, в якому засідали представники заможного дворянства і буржуазії. В Австрії існував двопалатний рейхстаг. У верхній палаті рейхстагу засідали представники земельної аристократії та особи вельможного панства. Депутати нижньої палати обирались сеймами областей. Влада парламенту була незначною. Імператор міг сам видавати надзвичайні укази. Він же був главою виконавчої влади і главою держави. Міністри були відповідальними тільки перед імператором.

Між Прусією і Австрією точилася боротьба за главенство у Німеччині. Конфлікт між ними вирішився у війні 1866 року, яка розпочалася із-за герцогства Гольдштейн. У битві при Садовій австрійська армія зазнала поразки. Розгром Австрії звів до могили Німецький союз. Замість нього Прусія створила Північно-німецький союз.

У серпні 1866 р. пруський кабінет запропонував 17 дружнім Прусії державам проект тимчасової конституції “Північно-німецького Союзу”. Органами Союзу були: 1) президент, права якого спадково поєднувалися з пруською короною; 2) бундесрат, що складався з уповноважених окремих держав; 3) рейхстаг, що обирався на основі загального виборчого права і 4) канцлер.

Президент користувався правом військового придушення членів Союзу, командував союзною армією. Розпорядження президента контрастувалися канцлером, який і ніс відповідальність за їх виконання. У бундесраті було 43 голоси, з них 17 належали Прусії. Головувала у бундесраті Прусія. Законопроекти рейхстагу набирали чинності після їх схвалення президентом Союзу і бундесратом.

Утворення Союзу було кроком на шляху до національного об'єднання Німеччини. Розгромивши у 1870 р. Францію, Прусія позбавила південнонімецькі держави свободи вибору. Хоч-не-хоч, але вони мали заявити про свою згоду ввійти до складу об'єднаної Німецької імперії. У 1871 р. Німецька імперія одержала конституцію. З невеликими змінами вона діяла до 1919 р.

До складу імперії ввійшло 22 монархії, серед них 4 королівства, 11 великих герцогств, 7 князівств і, крім того, 3 вільних міста.

У віданні загальноімперських органів знаходилося: законодавство про армію і флот, про податі і митні збори, систему мір, ваги, карбування монет, залізничні і водні шляхи, пошта, цивільне, кримінальне, процесуальне та інше законодавство. Для прийняття імперських законів необхідна була згода Союзної ради (бундесрату) і палати депутатів (рейхстагу). Права бундесрату були значними. Навіть якщо розпускався рейхстаг, то це не обов'язково означало перерву у роботі бундесрату. Кількість голосів у бундесраті залежала від величини держави. Прусія, наприклад, мала 17 із 58 голосів.

Головою Союзної ради був канцлер імперії — пруський міністр, що призначався королем. Для відхилення законопроекту досить було проти ваги у 14 голосів. Панування Прусії у бундесраті було настільки очевидним, що невеликі держави ухилялися від того, щоб посилати туди своїх представників.

Рейхстаг обирався шляхом загальних виборів таємним голосуванням із чоловіків, що досягли 25-річного віку, за виключенням військових. Один депутат обирався від 100 тисяч виборців спочатку на три, а опісля на п'ять років. Проте виборчі округи створювалися нерівномірні: у 1912 р., наприклад, Шар-лотенбурзький виборчий округ нараховував 338794 виборців, а округ Шаумбург-Ліппе — 10709 виборців.

Забезпечити головування Прусії мала і вся організація виконавчої влади Союзу. Президентом Союзу із титулом імператора було визнано пруського короля.

У зверненні Вільгельма I до німецького народу від 17 січня 1871 р. говорилося: “Ми,

Вільгельм, божою милістю король Пруссії, із-за одностайного заклику до Нас німецьких правителів і вільних міст..., беручи до уваги факт створення Німецької імперії..., Ми вирішили, виконуючи свій обов'язок перед об'єднаною німецькою батьківщиною, прийняти німецьке імператорське звання. Відповідно цьому Ми і Наші спадкоємці по прусській короні віднині будемо носити титул імператора в усіх справах і зносинах Німецької імперії і, покладаючись на бога, сподіваємось, що німецькій нації має бути благодатне майбутнє у душі стародавньої величі нашої батьківщини”.

Імператор був верховним головнокомандуючим, призначав Канцлера — голову бундесрату, призначав делегатів Пруссії у бундесрат і через них здійснював усі повноваження бундесрату у галузі зовнішньої і внутрішньої політики.

Канцлер був главою імперського адміністративного апарату. Федеральних міністрів не було, існували лише керівники імперських відомств — підлеглі канцлера.

За своїм характером Конституція 1871 р. виражала інтереси феодально-юнкерських землевласників і великої промислової буржуазії.

Інакше відбувалося об'єднання правової системи Німеччини.

На початок XIX ст. розвиненого загальнонімецького законодавства з питань цивільного права не існувало, а було лише так зване “загальне право” і особливі кодекси деяких німецьких держав. До складу цього права входили, головним чином, ре-цеповане римське право та імперські закони.

У Німеччині римське право застосовувалось не у чистому вигляді, а з нарослими на ньому тлумаченнями. Але якщо у тій чи іншій німецькій державі існував цивільний кодекс, то застосовувався він, а не римське право. Останнє було важливим у закритті прогалін у місцевому законі, тобто застосовувалось при вирішенні питань, які безпосередньо кодексом даної держави не регламентувалися.

Отже, у німецьких державах існували різні джерела права, і феодалізм чіплявся за цю різнобарвність правових систем, яка сприяла реакційним прагненням і збереженню феодальних порядків. Можна сказати, що німецьке законодавство переслідувало за мету врятувати із феодалізму все, що ще можна було врятувати.

Об'єднання німецького права почалося із торговельного права, серед інститутів якого у найбільшій мірі вимагав об'єднання вексель. У 1848 р. баварський вексельний статут було опубліковано як загальноімперський закон. З цього й почалося об'єднання німецького приватного права. Створення загальнонімецького торговельного права є свідченням того, що інтереси буржуазії уже набули у той час значного впливу на державний апарат.

Конституція 1871 р. не наділяла імперський парламент правом прийняття законів, що регулюють цивільно-правові відносини. Проте уже у 1873 р. депутати рейхстагу домоглися внесення поправки до конституції, яка відкрила можливість для створення спільного німецького цивільного законодавства. Пункт 13 статті 4 Конституції 1871 р. декларував, що імперії належить “загальне законодавство у всьому цивільному праві і судочинстві”.

У 1888 р. було опубліковано проект цивільного Уложення (набрало чинності у 1900 р.), у якому було збережено вплив римського права.

У першій частині цивільного Уложення значну увагу було приділено юридичним особам, про яких зовсім не згадується у французькому цивільному кодексі. Розрізняються юридичні особи публічного і приватного права. Юридичні особи публічного права створюються або законом, або адміністративним актом.

Юридичними особами приватного права є товариство **або** установи, які виникають на основі приватно-правового статусу або ж приватно-правового установчого акту.

Дворянам надавались привілеї, зокрема вище дворянство мало право автономії у приватному праві, включно і на успадкування сімейного майна.

Цивільне Уложення регламентувало договори купівлі-продажу, найму, закладу, доручення

та ін. Воно встановлювало, що чоловік є главою сім'ї, він розпоряджається майном, якщо інше не передбачено договором. Розлучення дозволяється у випадку зради, замаху на життя одного з подружжя іншим, божевілля та ін.

Німецьке цивільне Уложення вплинуло на законодавство Греції, Угорщини, Японії, Таїланду, Бразилії.

феодално-абсолютистський характер німецьких держав повністю проявився у кримінальному праві. Особливе місце серед кримінальних пам'яток Німеччини на початку XIX століття посідає баварський кримінальний кодекс 1813 р., який, у свою чергу, зазнав впливу з боку французького кримінального кодексу 1810 р.

Значний вплив на розвиток німецького кримінального права зробив прусський кримінальний кодекс (1851 р.), який опісля був введений у дію в деяких німецьких державах.

До січня 1871 р., коли почав діяти кримінальний кодекс Північно-німецького союзу, у німецьких державах діяв цілий ряд кодексів, які відображали зміни, що проходили у суспільному і політичному житті Німеччини.

У 1871 р. було прийнято кримінальне Уложення, яке діяло на території усієї Німецької імперії.

Найбільше статей у цьому Уложенні було присвячено злочинам державним, проти власності і особи. Серед державних злочинів поряд з “верховною і земською зрадою” вказувались “образа імператора”, “місцевих правителів”, фальшування монет, опір властям, заклики до непокорі. За ці злочини передбачалася смертна кара або ув'язнення. Злочини проти власності (крадіжка, розбій, обман і т.ін.) карались ув'язненням. Той, хто свідомо банкрутував і тим самим спричиняв збитки своїм кредиторам, приховував або передавав своє майно іншим, не вів торговельних книг або вносив до них зміни, не передбачені законом, заперечувався у психіатричну лікарню.

Останній розділ кримінального Уложення був присвячений так званому “поліцейському порушенню”. У цьому розділі перераховувалось те, що було заборонено чинити підданому імперії. Штрафом або ув'язненням карався той, хто порушував поліцейські правила про виїзд за кордон, зберігання зброї, виготовлення печаток і штампелів та ін. Пункт 10 § 360 Уложення зобов'язував кожного німця надавати допомогу поліцейським властям, якщо вони зверталися до нього з таким проханням.

У відповідності з імперським законом від 1877 р. у Німеччині було встановлено таку судову систему: нижчий, або дільничний, земський або окружний суд; вищий земський, або обласний; імперський суд (верховний). Дрібні цивільні спори на суму до 500 марок суддя розглядав одноосібно. Окружний суд був апеляційною інстанцією для дільничних судів і судом першої інстанції при розгляді тяжких кримінальних злочинів. Такі справи в окружному суді розглядалися за участю присяжних.

Обласний суд приймав апеляції на вироки окружних судів. Найвищою судовою інстанцією був імперський суд (верховний), який як суд першої інстанції розглядав справи про державну зраду або шпигунство і був також найвищою касаційною інстанцією, а його рішення мали для нижчих судів керівне значення.

Кримінально-процесуальний кодекс від 1877 р. посилював обвинувальні засади, підвищував роль поліції на стадії розслідування. Складання обвинувального висновку покладалося на прокурора. Адвокат міг знайомитися із справою після завершення попереднього слідства. Кодекс допускав перегляд не тільки обвинувальних, але й виправдувальних вироків.

Виникнення і розвиток буржуазної держави і права в Японії

Японія почала розвиватися по капіталістичному шляху набагато пізніше за європейські

країни і США. У середині XIX ст. Японія була типово феодальною країною, що штучно була ізольована її правителями від зовнішнього світу. У державно-правовому відношенні вона формально була централізованою монархією, але фактично влада здійснювалась не монархо-імператором, а спадковим військовим начальником — сьогуну. Імператори були у сьогунів на становищі полонених.

У сучасній японській історіографії ідеалізується феодальне минуле Японії. Так, наприклад, японський нафтопромисловець Садзо Ідеміцу опублікував на початку 70-х років дві невеличкі книжки: “Якби Маркс народився в Японії” і “Капіталізм трудящих”, у яких стверджує, що до революції Мейдзі (1868 р.), коли утворилась централізована держава, японське суспільство, спираючись на тільки йому відому таємницю суспільної гармонії — “ва”, не знало ні класової боротьби, ні сум'яття духу, у ньому панували мир і злагода. Подібні твердження не відповідають тогочасній дійсності.

Економічною основою феодалізму в Японії, як і в будь-якій іншій країні, була феодальна власність на землю. Сьогуну, наприклад, належала земля у 47 із 68 провінцій. Решта земель були у феодальному володінні князів, які в економічному відношенні не були рівними. Економічна могутність князя визначалась доходами, які він одержував із своїх феодальних володінь у коку рису (коку = 160 кг). Більшість князів мали від 10 до 100 тисяч коку рису на рік. Дохід сьогуну Токугава становив вісім мільйонів коку рису на рік.

Усе населення Японії було строго розподілене на стани, які займали своє місце у суспільстві. Їх становище регламентувалось законом і традиціями. Станів нараховувалось чотири: самураї, або воїни (сі), селяни (но), ремісники (ко) і торговці (сьо). Звідси і назва усієї станової системи — “сі-но-ко-сьо”.

Панівним станом були самураї. Їх нараховувалось 400 тис. чоловік, а разом із сім'ями — близько двох мільйонів, що становило 6—7 % від майже 30-мільйонного населення Японії. Були заможні самураї, але були й такі, що одержували жалування у розмірі 30—100 коку рису на рік.

Селяни становили 80% населення країни. В економічному відношенні вони не складали якоїсь одноманітної маси. На чолі села був староста, який займав свою посаду спадково за призначенням сьогуну або князя і який брав участь у визначенні розміру врожаю, а значить і оброку. Існували заможні, середнього достатку і бідні селяни, ті “що п'ють воду”. Село поділялося на п'ять дворів: п'ять сімей складали адміністративну і податкову одиницю, що відповідала перед владою за поведінку кожного члена. За користування землею селяни платили оброк рисом, до 40% врожаю. Третина землі орендувалась.

Ремісники, як і в Європі, були організовані у цехи, а торговці у гільдії.

Вони були абсолютно безправні. Будь-який самурай міг безкарно вбити ремісника або торговця, якщо йому здавалося, що той не досить шанобливо поставився до нього.

Розвиток капіталістичних відносин у Японії і їх проникнення на село погіршувало соціально-економічне становище широких верств населення, що викликало незадоволення. У першій половині XIX ст. у Японії відбулося біля 250 селянських повстань, а у 50-х — 60-х рр. селянські повстання відбуваються одне за другим. З 1853 р. по 1856 р. відбулося 52 повстання, а тільки у 1861 р. було 17 повстань. Вони розхитували феодальний режим сьогуну Токугани.

В опозиції до феодального режиму сьогуну перебувала буржуазія і нижчі прошарки самурайства, які вимагали ліквідації середньовічних перепон, що стояли на шляху прогресу.

Окрім того, сьогун підписав невігщні договори із західними країнами і, з США.

У 1853 р. США послали до берегів Японії ескадру, командуючий якої пред'явив ультиматум японському урядові про встановлення торговельних відносин. Під тиском вирішальної військової переваги США сьогун змушений був підписати нерівноправний договір, за яким Японія не мала права встановлювати мита на товари, які ввозяться із США, вище певного

процента (від 5 до 35), мала визнати екстериторіальність американців у Японії (непідсудність їх японським судам) і т.ін. Нерівноправні договори були укладені Японією з Англією, Францією, Голландією та іншими країнами. В очах японського народу сьогун став уособлювати: національну зраду.

Найвищого рівня антифеодальна боротьба в Японії досягла у 1865—1867 рр. Уже в серпні 1867 р. сьогунат фактично не міг здійснювати управління країною. Проте виступи мали стихійний характер, були неорганізованими. Економічна відсталість обумовила політичну слабкість буржуазії, яка не змогла очолити революційні виступи.

У жовтні 1867 р. представники буржуазії і прогресивного самурайства звернулися до сьогуну з вимогою повернути верховну владу імператорові, сьогун змушений був погодитись на ці вимоги. У січні 1868 р. стався державний переворот. Було створено уряд Мейдзі (“освітчене правління”), до якого ввійшло дві групи державних радників: 10 старших і 20 молодших. Володіння і міста, що належали сьогуну, були підпорядковані новому урядові і реорганізовані у префектури (кен) і столичні префектури (фу). На чолі префектур були поставлені губернатори, а на чолі міст — градоначальники, які призначалися центральним урядом.

У лютому 1868 р. було здійснено першу часткову реорганізацію уряду, в результаті якої було створено сім адміністративних департаментів: у справах державної релігії, внутрішніх справ, іноземних справ, армії, флоту, юстиції і законодавства.

У квітні 1868 р. у палаці Кіото було скликано збори придворної аристократії і феодальних князів, де неповнолітній імператор Муцухіто проголосив програму діяльності нового уряду. У цій програмі уряд обіцяв скликати представницький орган з тим, щоб усі державні справи вирішувались у відповідності з громадською думкою, усьому населенню буде надане право вільного підприємництва, буде вестись неупереджене судочинство і, нарешті, знання будуть запозичуватись в усьому світі.

Вирішальний удар по феодальному сепаратизму було завдано тільки у серпні 1871 р., коли було повністю знищено князівства і замість них створено префектури. Уряд з великою обережністю проводив реорганізацію збройних сил на сучасний лад. Спочатку обов'язкова військова повинність була введена для набуття досвіду тільки у п'яти префектурах, а закон про загальну військову повинність було прийнято тільки у грудні 1872 р. Відповідно до цього закону усі чоловіки, що досягли 20 років, призивалися у регулярні війська, резерв або територіальні війська.

Не дивлячись на те, що японська армія створювалася за європейським зразком, вона успадкувала багато рис феодального

самурайства. В основу ідеологічної пропаганди в армії були покладені самурайський кодекс честі “бусідо”, синтоїзм з його культом предків і вірою у божественне походження імператора, патерналізм (офіцер — батько солдатів) та інші атрибути середньовіччя. Було також створено і поліцейську систему.

Головною статтею доходів державного бюджету нового уряду залишалося оподаткування найчисельнішої маси населення — селянства. Але успадкована від старого режиму рента натурою вже не відповідала тогочасним вимогам бюджетно-фінансової системи. Необхідно було перейти від натурального податку до грошового, який би брався не від урожаю, а від розмірів земельної власності. Для цього необхідно було ввести приватну власність на землю.

У лютому 1872 р. було скасовано заборону на продаж землі, встановлену ще у 1643 р. У цьому ж місяці уряд прийняв рішення про проведення кадастру і про закріплення приватної власності на землю за тими, кому вона фактично належала. Під час проведення кадастру усі землі були розділені на урядові і приватні. До приватних були віднесені ті землі, які знаходилися у користуванні окремих осіб і сільських громад. Оскільки встановити

приналежність лісів, лугів до того або іншого села було важко, то уряд їх привласнював, а потім продавав їх з торгів. Реформа не знищувала громадське землекористування. Формально юридичними власниками вважались окремі особи, але фактично земля належала сімейним господарствам і, як правило, допускалась лише передача її наступним поколінням.

В Японії важливою цінністю вважались правила сімейно-патерналістського сільського самоврядування, яке базувалося на повазі до старших або більш знаючих членів громади, думка яких при прийнятті рішень мала більшу вагу. Перенесення цих правил громади у промисловість значно вплинуло на характер і спрямованість японської індустріалізації. У початковий період Мейдзі не існувало місцевої мануфактури, на базі якої можна було б розвивати промисловість. Уряд Мейдзі купував обладнання і створював заводи і фабрики, власником і управителем яких була держава. При передачі урядових підприємств у приватні руки ситуація не набагато змінювалася. Особи, що купували фабрики, управляли ними так, як і громадським господарством. Власником була не особа, а “дім”; робітники вважа-

лися членами дому і передбачалось, що вони будуть працювати наполегливо задля процвітання свого дому.

Уряд проводив не тільки економічні, але й політичні реформи. У порядку підготовки до конституційного правління було створено нові центральні органи. Державна рада була замінена кабінетом міністрів, що об'єднував десять міністрів. Прем'єр-міністр одержав великі повноваження і фактично залежав тільки від імператора. Дорадчою установою була Таємна рада, яка й затвердила конституцію Японії (1889 р.).

У центр системи державних органів конституція ставила інститут імператорської влади. Особа імператора оголошувалась “священною і недоторканою”, йому надавались необмежені права глави держави — право оголошення **війни і** укладення миру, укладення договорів, призначення і звільнення усіх вищих посадових **осіб**, скликання і розпуск парламенту. За конституцією імператор був верховним командуючим армією і флотом.

До 1 січня 1946 р. японський імператор за законом вважався сином Неба і прямим нащадком великої богині Аматарасу, якій Японія, за легендою, зобов'язана своєю появою на світ. За прямий погляд на монарха піддані карались смертною карою. Імператор був зв'язуючою ланкою між японцями і Небом, тому він був верховним жерцем сінто, цього досить складного, виключно японського релігійно-філософського феномена, який апологетами визнається фундаментом японської особливості, а критиками — основним джерелом японського націоналізму і шовінізму. Сінто — це фактор, у якому переплелися і елементи релігійних вірувань, і звід правил поведінки, і ціннісні установки, і ідеї етнічної неповторності і обраності. З точки зору моральності, сінто — це основа японської піраміди, а імператор — її вершина. Цей духовний взаємозв'язок японськими шовіністами було використано для того, щоб сінто оголосити державною релігією, а імператора — офіційним живим Богом.

Кабінет міністрів був відповідальним тільки перед імператором. Таємна рада формально була дорадчим органом, але на момент прийняття конституції вона набула більшого значення.

Парламент складався з палати перів і палати представників. До першої входили члени імператорської сім'ї, титулованої аристократії великих платників податей і осіб, що мали “особливі заслуги” перед монархією. Усі вони ставали перами довічно.

Палата представників складалася із 300 обраних депутатів. За виборчим законом право обирати надавалось чоловікам старшим 25 років, що платили пряму подать у розмірі не менше 15 ієн і проживали у своєму виборчому окрузі не менше півтора року. Обраними могли бути особи не молодші 30 років. Депутати обиралися на чотири роки.

Як орган законодавчої влади парламент мав право прийняти або відкинути урядові законопроекти, користувався правом за^конодавчої ініціативи, затверджував бюджет. Якщо парламент не затверджував бюджет, то кабінет міністрів приймав бюджет у об'ємі минулорічних асигнувань. Строк парламентської сесії було обмежено трьома місяцями.

Японська конституція проголошувала свободу слова, зборів, пересування, недоторканість особи, житла та т.ін. Конституція передбачала можливість її зміни імператором, але вона проіснувала аж до прийняття нової конституції 1947 р.

Незабаром після прийняття конституції було прийнято закон про судоустрій (1891 р.). Встановлена законом система судових органів складалася із місцевих, окружних, апеляційних судів і Верховного суду. У місцевих судах розгляд справ здійснювався одним суддею, а в усіх інших судах — колегіями суддів.

Найшвидше після революції Мейдзі розвивалося кримінальне право. Кримінальний кодекс 1882 р. був створений за зразком кримінального кодексу Франції, але мав деякі положення, які відрізнялися від французьких, у тому числі і деякі положення давньояпонського права. У двадцяти випадках кодекс передбачав смертну кару, в тому числі за політичні злочини, підпали, деякі випадки неправдивого свідчення і т.ін. За деякі злочини передбачалось довічне ув'язнення.

Цей кодекс викликав опозицію з боку японської бюрократії, яка була незадоволена тим, що він ставив деякі перепони на шляху до суддівського свавілля. Під їх тиском у 1887 р. кримінальний кодекс було доповнено законом **про** охорону громадської безпеки.

Японські законодавці почали все більше схилитися до німецьких зразків кримінального і кримінально-процесуального законодавства. Новий кримінальний кодекс набрав чинності 1 січня 1908 р. У ньому суддівське розуміння визначення складу злочину і міри покарання було доведене до крайніх меж. Він відзначався особливою жорстокістю у боротьбі із політичними

злочинами. У боротьбі проти внутрішньої небезпеки застосовувалися тільки дві санкції: смертна кара і довічна або строкова каторга. Суворо каралися й порушники права приватної власності.

Цивільний кодекс з'явився у 1890 р. Він рецепував норми із французького, англійського і німецького законодавства. Поряд із запозиченнями існували і норми, що базувалися на японських звичаях. Кодекс передбачав можливість обмеження приватної власності в інтересах загального блага.

Кримінально-процесуальний кодекс 1882 р. і цивільно-процесуальний кодекс 1890 р. були створені в основному під впливом французького кримінально-процесуального і німецького цивільно-процесуального кодексів.

У 1900 р. було прийнято закон про поліцію, за яким під її нагляд було поставлено усе суспільно-політичне життя країни. Поліція мала право забороняти спілки і зібрання, позбавляти слова будь-якого оратора, забороняти публікацію статей і повідомлень на певні теми, призупиняти видання газет. Вона мала право на видання обов'язкових постанов і виконувала деякі судові функції.

Революція і проведені реформи створили умови для швидкого зростання японської промисловості і торгівлі, що сприяло зміцненню економічної і військової могутності країни. Тому Японія в кінці XIX — на початку XX ст.ст. стала проводити агресивну зовнішню політику.

Паризька Комуна і утворення третьої республіки у Франції

Події, які передували утворенню Паризької Комуни, були:

катастрофічна поразка Франції у війні з Прусією, що спричинило осаду Парижа прусакми і встановлення у Франції республіки. Створений у вересні 1870 р. уряд національної оборони

зосередив свої зусилля на тому, щоб досягти з Прусією перемир'я. Коли перемир'я з німцями було досягнуто (26 січня 1871 р.), уряд, потребуючи схвалення його умов, провів вибори до Національних зборів.

Обрані 8 лютого 1871 р. Національні збори склалися із прихованих і явних монархістів. Главою уряду збори призначили монархіста Т'єра.

За умовами миру Франція зобов'язалася виплатити Прусії п'ять мільярдів франків контрибуції і уступити провінції Ельзас і Лотарингію. Парижани відкинули умови такого миру.

Ще у вересні 1870 р. у Парижі було сформовано 215 батальйонів Національної гвардії, якою керував створений Центральний комітет. Становище у Парижі було передреволюційним і Т'єр вирішив роззброїти, а потім і розпустити Національну гвардію. Вночі 18 березня 1871 р. урядові війська ввійшли до Парижа і почали вивозити гармати, що стояли на висотах Монмартре, але паризькі жінки, що стояли у черзі за хлібом, зуміли загітувати солдат відмовитися від свого наміру, і ті перейшли на бік Національної гвардії. Центральний комітет Національної гвардії віддав наказ про взяття під контроль гвардії будинків поліції, міністерства, казарми, вокзал. Увечері 8 березня над ратушею було піднято червоний прапор.

За період 18—28 березня Центральний комітет відмінив осад-не становище у Парижі, скасував військові суди. Частини постійної армії були розпущені. У постанові ЦК про розпуск регулярної армії говорилося: “Ніяка військова сила, окрім Національної гвардії, не може бути в Парижі або введена до нього. Усі спроможні до військової служби громадяни вступають до лав Національної гвардії”. Було ліквідовано поліцію, а охорона громадського порядку була покладена на загони Національної гвардії. Було відкладено на різні строки квартирну плату, встановлено шестимісячний мораторій на векселі і дозволено безкоштовне повернення необхідних речей, що були закладені в ломбардах.

Центральний комітет призначив на 26 березня вибори до Ради Паризької Комуни. У зверненні до виборців ЦК обґрунтовував право міста мати, як і вся нація, свої комунальні збори, члени яких підлягають контролю і критиці з боку громадської думки і які можуть бути відкликані виборцями. У “Декларації до французького народу”, опублікованій 19 квітня, Рада Комуни відстоювала право на автономне самоуправління Парижа і вважала, що така автономія має поширюватись на всі місцевості Франції. Ці автономії мали укласти між собою договір про союз, який би і забезпечив єдність Франції. Центральна адміністрація франції мала формуватися із делегатів об'єднаної федерації Комуни.

Принципом вільного комунального управління Декларація визнавала постійну участь громадян у справах комуни, а тому вона мала турбуватись про реальне користування правом зборів і друку.

Отже, на практиці парижани реалізували анархістську Ідею самоврядування населення. Адже, власне, анархізм відкидає принципи державного централізму, коли всесильний центр здійснює керівництво регіонами, місцевостями, протиставляючи йому ідеї децентралізації, самоуправління і федералізм, за яких влада зосереджується внизу.

Вибори до Ради Комуни проводились на основі виборчого закону 1849 р., але на практиці було надано виборчі права й жінкам. До Ради Комуни було обрано 86 депутатів, які почали працювати у дев'яти комісіях: військовій, внутрішніх справ і громадської безпеки, зовнішніх зносин, судовій, фінансовій, праці й обміну, харчування, освіти та громадських служб. Вищим органом була виконавча комісія, куди ввійшло по одній особі від кожної з дев'яти комісій. На базі цієї комісії 7 травня було створено комітет громадського порятунку. Париж було розподілено на 20 округів, на чолі яких стояли муніципальні мерії, які підкорялись Раді Комуни.

На другий день після свого проголошення Комуна заявила про втрату законної сили усіх

наказів версальського уряду. Було введено виборність зайняття усіх посад, підвищено мінімальний розмір зарплати дрібним службовцям та її максимум.

Комуна мала намір оновити судовий апарат на базі виборів, але, як тимчасово, почала призначати суддів. Нижчою судовою інстанцією залишались мирові судді, які розглядали незначні

цивільні і кримінальні справи. Для розгляду тяжких злочинів було створено особливий суд, який засідав спільно із присяжними засідателями. Він називався “обвинувачувальне журі”.

У цивільно-правовій галузі найзначнішим був декрет про кинуті власниками промислові підприємства. Згідно декрету на таких підприємствах встановлювався робітничий контроль.

У галузі трудового законодавства необхідно відзначити, перш за все, затверджений Комуною Статут Луврських майстерень по ремонту зброї. Було заборонено нічну працю у булочних, створено біржі праці при окружних меріях. По лінії кримінального права були видані декрети про притягнення до судової відповідальності членів версальського уряду з арештом і секвестром їх майна.

На думку класиків марксизму-ленізму. Комуна була прообразом соціалістичної держави, а за своєю формою і класовим характером вона була державою диктатури пролетаріату. Така характеристика Комуні не відповідає дійсності. Адже поняття диктатури, за твердженням В.Леніна, означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не стиснену владу, яка безпосередньо спирається на насилля.

Паризька Комуна не була державою диктатури пролетаріату, вона являла собою адміністративну одиницю (комуну), у якій було реалізовано принцип самоврядування народу.

Ідеї самоврядування набули великої популярності у 60-і — 70-і рр. XIX ст. завдяки поширенню анархістського вчення М.Бакуніна, який різко виступав проти “державного соціалізму” К.Маркса. Бакунін вважав, що свободу необхідно розглядати і як мету, і як засіб прогресу. За Бакуніним, не можна досягти свободи у майбутньому, якщо її обмежувати зараз. Тому, він особливо негативно поставився до ідеї Маркса про диктатуру пролетаріату.

Сам термін “диктатура пролетаріату” Бакунін вважав підозрілим: “Якщо пролетаріат буде панівним станом, — писав він, — то над ким він буде панувати?” Очевидно, вважав Бакунін, пригніченим класом буде селянство, адже марксисті стверджували, що пролетаріат повинен керувати селянством із-за своєї більшої організованості.

Бакунін писав, що весь робітничий клас одночасно не може бути диктатором, і те, що називається “диктатурою Пролетарі-**192**

агу”, насправді виявиться владою “купки привілейованих об-оанців”. Все це, за Бакуніним, неминуче має призвести до переродження пролетарської держави, до відродження соціальної нерівності і експлуатації.

Паризька Комуна є прикладом дійсно реального самоврядування населення, і комунари намагалися реалізувати соціалістичні ідеї М.Бакуніна, які докорінним чином відрізняються від

ідей марксизму.

Версальські війська зайняли Париж 28 травня 1871 р. Біля двадцяти двох трибуналів вдень і вночі виносили звинувачувальні вирoki. Кількість жертв сягнула більше 100 тис. чоловік.

За умов репресій вирішувалося питання про форму правління Франції. Національні збори, як зазначалося, складалися із прибічників монархії, які, проте, не були монолітними: одні прагнули реставрації влади королів із династії Бурбонів, інші — орлеаністи — відновлення влади спадкоємців Луї Філіппа, а треті діяли в інтересах родичів Наполеона. Спір монархістів про форму правління затягнувся аж до 1875 р.

Перед фактом таких утруднень захитався навіть давній орле-аніст Т'єр, який із серпня 1871 р. був президентом країни. Він заявив, що коли не можна сісти утрьох на один трон, то

доведеться визнати республіку. Т'єр пішов у відставку у 1873 р. і на його місці опинився бонапартист Мак-Магон, але й він не виправдав надій монархістів.

Між цими інтригами Національні збори прийняли Основні закони (1875 р.), в яких республіка одержала конституційне визнання, і у палаті депутатів, що була обрана після розпуску Національних зборів, республіканці отримали більшість місць (360 із 530).

За конституцією законодавча влада здійснювалась палатою депутатів і сенатом. Нижня палата формувалася на основі загального виборчого права. Проте права голосу були позбавлені жінки і ті, хто жив у даній місцевості менше шести місяців. Діяла мажоритарна система представництва: у першому турі абсолютної більшості, у другому — відносної.

Сенат складався із 300 членів, які обиралися департаментами. Сенат був і судовим органом стосовно президента, міністрів, розглядав справи про замах на безпеку держави.

Главою держави був президент, який обирався на спільному засіданні двох палат шляхом таємного голосування на сім років.

Він мав право законодавчої ініціативи, був верховним командуючим армією, призначав і звільнював чиновників.

Виконавча влада зосереджувалася в руках кабінету міністрів, який очолював прем'єр-міністр. Існувало правило відповідальності уряду перед палатою депутатів, тому у період існування режиму третьої республіки у Франції відбувалися досить часто урядові кризи.

Спеціальною поправкою до Конституції (1884 р.) було категорично заборонено переглядати республіканську форму правління, обирати президентів із членів династій, що коли-небудь правили у Франції.

У 80-х р. XIX ст. республіканці домоглися того, що президента поступово було усунено від виконання важливих повноважень, і реальна влада перейшла до кабінету міністрів. Традиція обирати президентом малоініціативну, середніх здібностей особу виникла із недовіри республіканців до визначних державних діячів, які могли відновити монархію. Подальшому зміцненню і розширенню повноважень кабінету міністрів сприяла та обставина, що і палата депутатів, і сенат без особливого опору відступили перед ним, довіривши йому навіть свої законодавчі права і зберігши за собою тільки контроль за загальною політичною лінією уряду.

Місцеве самоврядування періоду третьої республіки було створене і удосконалене усім попереднім розвитком. Адміністративно-територіальний поділ Франції на департаменти, округи і комуни було здійснено ще у кінці XVIII ст. Генеральні ради у департаментах були органами самоврядування, а виборний мер був органом виконавчим. У комунах органом самоврядування була муніципальна рада, яка обирала мера. Префект, який призначався центральною владою, міг призупинити або опротестувати рішення генеральної ради департаменту. Стосовно ж муніципальних рад, то їх рішення мали бути попередньо затверджені префектом, за виключенням деяких з них. Префект міг тимчасово усунути мера з посади, а остаточно він міг бути усунений з посади президе* дентом республіки.

Вищим органом адміністративної юстиції, тобто судом з усіх справ, де однією із сторін була адміністрація, була Державна рада. Вона складалася головним чином із радників, що призначалися президентом з колишніх префектів. Уряд мав запитувати думку Державної ради стосовно декретів, які він збирався приймати.

Протягом 1904—1905 рр. у Франції було законодавче оформлено відокремлення церкви від держави. Церковне майно було передано різноманітним добродійним організаціям.

у роки першої світової війни палата депутатів, так само як і сенат, майже була усунена з політичної арени. Палата депутатів у роки війни лише інколи збиралася на засідання у повному складі. Усе парламентське життя було зосереджене у парламентських комісіях. У червні 1914 р. уряд оголосив про тимчасове скасування політичних свобод. У кінці 1915 р.

було створено так званий малий кабінет з п'яти міністрів, який став, по суті справи, військовим кабінетом.

У 80-х р. Франція почала вести колоніальні війни. За період 1880—1918 рр. було створено величезну колоніальну імперію із населенням більше 50 млн чоловік.

Управління колоніями здійснювалося по-різному. Алжир, наприклад, був у віданні міністерства внутрішніх справ, Туніс — у віданні міністерства закордонних справ. Решта колоній знаходилась у віданні міністерства колоній, яке було створено у 1894 р. Одна частина колоній, де більшість населення складали французи, управлялась на основі законів французького парламенту, інша — на основі урядових декретів.

Загальна демократизація життя у Франції спричинила прийняття у 1890 р. закону про відміну робітничих книжок (які ускладнювали робітникам зміну місця роботи), у 1898 р. закону про відповідальність за шкоду, спричинену робітникові в результаті нещасного випадку.

Законом від 1884 р. було скасовано закон Ле-Шапельє і дозволено громадянам створювати професійні асоціації для досягнення спільних цілей. Для визнання профспілки законною необхідно було зареєструвати її у місцевій поліції. Після цього вона визнавалася юридичною особою і користувалася правом набувати нерухоме майно для проведення зборів, організації шкіл і бібліотек, висловлювати свою думку стосовно суперечок, що виникали між роботодавцями і працівниками, створювати каси взаємодопомоги. Щоб вийти із спілки, необхідно було заплатити внески за поточний рік.

Разом з тим законодавство забороняло страйки і передбачало тюремне ув'язнення за їх організацію і участь у їх проведенні.

Тривалість робочого дня і оплата праці визначались угодою працівника з роботодавцем. Законом від 1871 р. заборонялось застосовувати на промислових підприємствах працю дітей молодших 12 років. Тривалість робочого дня становила для них 6 годин. А з 12-літнього віку — не більше 12 годин. Заборонялась нічна праця дітей, а також їх праця на підземних роботах.

Було здійснено реформи в галузі сімейно-шлюбного права. Так, у 1884 р. було прийнято закон про розлучення, який полегшував цю процедуру для бажаючих розлучитися. У наступні роки було прийнято закони про можливість роздільного проживання подружжя, про розширення прав позашлюбних дітей, про право встановлювати у судовому порядку батька позашлюбної дитини (позов не приймався, якщо під час зачаття мати дитини перебувала в інтимних стосунках не тільки з відповідачем).

У галузі кримінального права спостерігається посилення відповідальності за політичні злочини.

Держава і право Росії XIX — початку XX ст.ст.

На початку XIX ст. Росія була феодальною державою з монархічною формою правління. Влада імператора (царя) була необмеженою. В руках царя зосереджувалася як законодавча, так і виконавча влада. Не існувало і єдиної судової системи. Суди були становими, і судові функції виконували місцева адміністрація і поліція.

Розвиток капіталістичних відносин і криза феодально-кріпосницької системи господарювання викликали широке невдоволення у населення країни, яке проявлялося, зокрема, у виступах селян проти поміщиків. Висловлювала незадоволення і прогресивна частина дворянства, що вилилося у виступах декабристів у 1825 р. Тому царизм урізав навіть деякі права дворянства. Так, наприклад, Микола I, боячись проникнення до Росії ідей французької революції, заборонив молодим дворянам виїзд за кордон. Генерал-губернатори одержали широкі права у нагляді за дворянами. Замість земського суду у повіті на чолі з виборним справником було створено поліцейське повітове управління.

Разом з тим право володіння землею разом із закріпаченими селянами було закріплено тільки за поміщиками. Правда, з 1848 р. право володіння землею набули й інші стани населення, за виключенням кріпосних селян. Усе царське законодавство було спрямоване на те, щоб законсервувати розвиток суспільних та економічних відносин у Росії. Російський історик права Кізоветтер писав, що “кріпосне право є зло, але зачіпати його було б злом ще більшим”. Царизм не пішов по шляху видання нових актів, які б сприяли розвитку нових суспільних і економічних відносин. Він вирішив привести у порядок розрізнені існуючі закони, які були видані, починаючи з 1649 р.

Комісія під керівництвом Сперанського спочатку складала Повне зібрання законів (1830 р.), яке складалося із 40 томів і шести томів додатків, а у 1835 р. було складено і введено в дію Звід діючих законів у 15 томах, який включав, головним чином, норми феодального права. Перші десять томів Зводу законів включали норми цивільного права. В них вперше було дано поняття права власності, під яким розумілося право “виключно і незалежно від сторонньої особи володіти, користуватися і розпоряджатись майном вічно і потомствено”. Майно ділилося на рухоме і нерухоме. У свою чергу нерухоме майно ділилося на благопридбане і родове, яким особа могла вільно розпоряджатися. Правда, у деяких місцевостях заборонялося передавати благопридбане майно полякам і євреям.

Закон захищав не тільки право власності, але й право володіння. Володіння могло бути законним і незаконним, добросовісним і недобросовісним. Зобов'язання випливали із договорів, які укладалися у письмовій формі.

У сімейно-шлюбному праві простежується закріплення панівного становища чоловіка, який мав право особистої власності над дружиною. Тільки з дозволу чоловіка дружина могла одержати паспорт, влаштуватися на роботу.

Звід законів закріпив також існування інституту предводителів дворянства, чим підкреслив феодально-дворянський характер російського самодержавства.

Інститут предводителів дворянства виник відповідно до указу Катерини II в 1766 р. Він обирався на три роки і виконував функції внутрішньостанового і адміністративного управління. “Общее свойство всех дел, возлагаемых на предводителей, как на губернского, так и уездных, — назначалось у закона, — есть попечение о пользах дворянства и сохранение в сим сословии благоустройства и порядка”.

Вищий стан не мав загальноросійської організації і чіткої ієрархічної структури. Повітові дворянські органи не підпорядковувались губернським і могли самостійно зноситись з центральною владою. Такий стан речей повністю відповідав природі самодержавства, яке прагнуло роздробити усі громадські групи, що до певного часу повністю влаштовувало дворянство.

Відповідно до Зводу законів інститут предводителів дворянства займався складанням об'єктів і розкладок земських повинностей, поставок провіанту для армії; атестацією місцевих дворян, що поступили на державну службу; інформував владу про осіб, що поширювали “зловредне слухи” і т.ін. Предводитель дворян губернії міг зноситись з властями аж до імператора включно. Відповідно до ст. 119 Зводу законів предводитель міг, не скликаючи зборів, звернутися до міністерства внутрішніх справ з будь-якого питання. Тобто, губернські предводители виступали і як інстанція, що контролює місцеву адміністрацію.

Губернський предводитель дворянства затверджувався імператором за поданням міністерства внутрішніх справ.

Предводитель повітового дворянства затверджувався губернатором. Він мав деяку виконавчу владу і міг залучати для цього земську поліцію.

Напередодні 1917 р. інститут предводителів дворянства зберігав подвійну природу, будучи одночасно і виборним органом дворянського самоврядування і фактично виконуючи

функції урядової влади.

У 1846 р. було введено в дію “Уложення про покарання кримінальні і виправні”, в якому було дано визначення поняття злочину, види злочинів та види покарань. Під злочином розумілось протизаконне діяння і невиконання того, що законом передбачено. Серед видів злочинів виділяються злочини проти держави (повстання, зрада, замах чи підготовка замаху на життя або здоров'я царя), проти релігії (богохульство, святотатство, зманювання християн в іншу віру, порушення церковної служби), проти порядку управління (зловживання владою, невиконання обов'язків, розголошення службової таємниці, казнокрадство і т.ін.), проти особи (вбивство батьків, родичів, пана, господаря, майстра, попа), проти сім'ї й моралі (обманний шлюб, багатощлюбність, подружня зрада, зґвалтування) і, нарешті, майнові злочини (знищення межових знаків, розбій, грабіж, крадіжка, пошкодження або знищення чужого майна).

Види покарань поділялися на кримінальні й виправні — смертна кара, каторга, заслання, вислання. Особи, що підлягали таким видам покарань, позбавлялися також усіх прав стану. Тих, кого відправляли на каторгу, заслання або вислання, піддавали ще й тілесним покаранням.

Вищою судовою інстанцією був сенат. У губерніях існували палати кримінального і цивільного суду. Існували повітові суди у справах дворян і державних селян, міські магістрати і ратуші розглядали справи купців і міщан. Дворяни мали право висилати своїх кріпосних до Сибіру, а також тілесно карати їх.

Отже, як цивільне, так і кримінальне законодавство переслідувало за мету захистити інтереси панівного класу (дворян) і законсервувати феодально-кріпосницькі відносини в Росії.

Поразка Росії у Кримській війні (1853—1856 рр.) і загальне невдоволення населення змусили царизм піти у 1861 р. на скасування кріпосного права.

“Положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності” стосувалося двох сторін селянського життя: особистої залежності селян і поземельних відносин.

Рабовласницька влада поміщика над селянином була ліквідована, але це не означає, що колишній кріпосний став вільним і рівноправним з поміщиком громадянином. Він залишився “повінним” і поміщику, і уряду. Він був обмежений у пересуванні, у виборі занять, у розпорядженні майном, для нього існували особливі паспортні правила, особливі судді (волосні), особливі покарання (різки).

У користуванні селян Росії 50 губерній було 142 млн десятин землі, з них 113 млн (80%) перебувало у громадському і лише 29 млн у подвірному володінні.

Оскільки земля була різної якості, то кожен домогосподар одержував свій наділ роздрібненим на ряд полосок у різних місцях. Інколи одна десятина ділилась на 10 і більше частин. Відповідальність за справне надходження повинностей і податків окремих домогосподарів несла сільська громада, яка могла покарати винного різками. До цієї кари селянина міг засудити волосний суд, що обирався селянами. В той же час відповідальні особи, обрані як сільськими, так і волосними сходами, підкорялись, з одного боку, повітській поліції, з другого боку, — губернським у селянських справах присутствам. Сільські і волосні виборні власті були підкорені і предводителям дворянства, і мировим посередникам.

Селянин не міг без паспорта відлучитись із села, а він видавався лише з дозволу сільського старости. Паспорти були короткострокові, і староста завжди міг повернути селянина до села. Якщо окремому селянину було важко вийти з громади, то громаді легко було позбавитися від небажаного члена. Закон надавав їй право “ссылать порочных общинников в Сибирь”.

Селяни могли укладати різного роду угоди, пред'являти позов, займатись торгівлею і

промислом, володіти рухомим і нерухомим майном, брати шлюб без згоди поміщика.

Але поміщики зберігали цілий ряд прав: право опіки над селянами, “представництво” їх інтересів у суді, право вотчинної поліції (їм були підкорені в поліцейському відношенні сільські волості).

Найбільш послідовною із буржуазних реформ 60-х рр. була судова реформа.

Старі станові суди, що зберігалися з часів Катерини II, були замінені загальними судовими установами для осіб усіх станів, і формально усі судилися в одних і тих же судах, за одними і тими ж законами, при одному і тому ж порядку судочинства.

В основі карної системи лежало тілесне покарання, яке нерідко було покаранням на смерть.

Комітет при 2-ому відділі імператорської Канцелярії висловився за скасування жорстоких покарань і за збереження різок лише до збудування достатньої кількості в'язниць.

Указом 17 квітня 1863 р. було заборонено шпіцрутени, “кош-ки” і частково “плети”. Для осіб, засланих до Сибіру на каторжні роботи і на поселення, “плети” зберігались, як кара за втечу чи новий кримінальний злочин.

Різка зберігалась також для солдат у дисциплінарних батальйонах, селян (за вироком волосного суду).

Для жінок тілесна кара скасовувалась, але для засланих на каторгу і поселення зберігалась.

Закон зберіг тілесне покарання не тільки за рішенням суду, але й в адміністративному порядку на випадок непокори, тому селян масово били різками.

Система розгляду кримінальних справ у різних судових інстанціях була різною. Волосному суду були підсудні маловажливі проступки селян, як то: про тілесні пошкодження, протипожежні порушення і т.п. Мировому суду — справи, що не перевершували штраф більше 300 крб. і арешт не більше 3-х місяців та ув'язнення до 1,5 року.

Основна маса цивільних і кримінальних справ розглядалась в окружному суді, де більша частина справ розглядалась судом присяжних засідателів. Справи про державні злочини розглядались без засідателів.

Докази: показ підсудного, свідків, експертиза, речові докази, письмові докази.

Законом встановлювалися стадії кримінального процесу:

- 1) попереднє розслідування, яке розділялось на дізнання і попереднє слідство;
- 2) передача до суду і вирішення судом питання про те, чи є досить доказів, щоб розпочати судочинство;
- 3) підготовка розпорядження про стан справи: чи **може воно** слухатись, чи досить підготовлене;
- 4) розгляд справи в суді.

Були такі апеляційні інстанції:

— для мирових судів — з'їзд мирових суддів;

— земських начальників — повітовий з'їзд;

— окружних судів — судова палата;

— судових палат — кримінально-касаційний департамент Сенату.

Статут цивільного судочинства вводив дві системи розгляду цивільних справ: у мирових судах і судово-адміністративних установах та в загальних судах (окружному і судовій палаті). У місцевих судах розглядались позови, ціна яких не перевершувала 30 крб., у загальних — більше 30 крб. Розгляд був відкритим, гласним і змагальним. Відповідач повинен був з'явитись до канцелярії суду протягом місяця (коли жив в Росії), 4-х місяців (якщо за кордоном), при відсутності даних про місце проживання — 6 місяців.

При неявці відповідача до суду суддя міг розглядати справу без нього. Неявка до суду позивача вела до припинення розгляду справи.

Справа починалась з письмової або усної заяви; розгляд справи — словесний; докази — свідчення, письмові акти, огляд місця суддею, висновки експертів. Вирок оголошувався

публічно і через три дні мав бути сформульований. Рішення суду виконувалось поліцією чи особами волосного або сільського управління.

Позивач після рішення суду звертався до суду за видачею виконавчого листа, який потім вручався судовому приставу окружного суду. Якщо відповідач протягом 2-х місяців не виконував рішення, то пристав мав описати його майно і продати з молотка.

Скарги на рішення мирового суду подавались з'їздові мирових суддів, на рішення земських начальників і міських суддів — до повітового з'їзду, на рішення повітових членів окружного суду — до окружного суду. Апеляційною інстанцією для окружного суду була судова палата. Вищою касаційною інстанцією був цивільний касаційний департамент Сенату. Особливістю цивільного процесу було те, що він проходив повільно і супроводжувався дороговизною судових мит.

За новим законом, так звана “нотаріальна частина” була довірена нотаріусам, які існували при окружних судах.

У 1870 р. було проведено міську реформу. Розпорядчим і контрольним органом стає міська дума.

виборів у міську думу допускались лише ті жителі чоловічої статі, які досягають 25-річного віку, були російськими підданими і володіли в межах міста нерухомою власністю. Таким чином, від участі у виборах було усунуто робітників і трудову інтелігенцію, оскільки вони не володіли нерухомим майном.

„Міська дума — розпорядчий і наглядовий орган — обирає з цього середовища виконавчий орган — міську управу, голова якої в той же час є головою міської ради.

Компетенція міського самоврядування була обмежена вузькими рамками чисто господарських питань: зовнішній благоустрій міста, обладнання ринків і базарів, турботи про місцеву торгівлю й промисловість, про охорону здоров'я і народну освіту, заходи проти пожеж та ін.

Основними джерелами міських прибутків були збори з нерухомого майна і податки на торгівлю і промисли. У Москві кінця 80-х рр. ці джерела складали 76 відсотків прибуткового бюджету. Було проведено і земську реформу. У повітах створювалися повітові земські збори, члени яких називались гласними.

Гласні складали орган розпорядчий і наглядовий — повітові земські збори, а з них обиралась повітова земська управа.

Губернські земські збори складались із губернських гласних, яких обирали на повітових земських зборах. Виконавчим органом були земські управи.

Коло справ земських установ: освіта, медичне обслуговування, шляхи сполучення, допомога розвитку промисловості, торгівлі.

Земства вимагали величезних матеріальних коштів. Основним джерелом були податки, які лягли, головним чином, на сільські громади. У 1887 р. торговці і промисловці сплачували на потреби земства не більше 7 млн крб., в той час як селянські громади — 18 млн крб.

Проведення військової реформи було прямим результатом розкладу феодально-кріпосницького ладу і військової поразки в Кримській війні. Об'єктивний зміст її заключався в наблизенні армії феодально-кріпосницької держави до армії буржуазного типу.

1 січня 1874 р. був затверджений статут про загальну військову повинність, за яким військову повинність відбуває чоловіче населення віком від 21 року. Термін військової служби в сухопутних військах — 6 років дійсної і 9 років запасу, а для флоту ~ 7 років дійсної і 3 роки запасу.

Статут про військову повинність вирішував одне з головних завдань реорганізації армії — створення запасу навчених резервів, необхідних для розгортання армій у військовий час.

Але реформа не була до кінця послідовною. Значна частина “иностранного” населення

усувалась від військової повинності.

У другій половині XIX ст. Російська імперія була все ще феодальною монархією, яка зробила після реформ перший крок на шляху перетворення в буржуазну монархію. Верховна влада все ще належала імператорові-самодержцю.

Цар видавав закони, призначав чиновників. Органи управління в своїй діяльності керувалися “Зводом законів” Російської імперії. Усі органи управління перебували в руках дворянства і вихідців із духовенства. Процвітало хабарництво.

У 1861 р. було створено Раду міністрів — дорадчий орган при царі. Пройшли зміни в Сенаті — чітко визначились функції п'яти департаментів Сенату, з них двох судових (в цивільних і кримінальних справах) і трьох адміністративних (1-й — обнародування законів, 2-й — розглядав справи по скаргах на рішення органів нагляду за селянським самоуправлінням, 3-й — відав правами стану дворянства і почесного громадянства). Сенатори в департаментах призначались царем. Нагляд за законністю дій кожного департаменту здійснював обер-прокурор департаменту, який підкорявся міністру юстиції, що одночасно був і генерал-прокурором.

Визначальний вплив на суспільний і державний розвиток Росії зробила революція 1905—1907 рр. У серпні 1905 р. було видано царський маніфест, у якому, зокрема, зазначалось:

“Ныне настало время, следуя благим намерениям ихъ, призвать выборныхъ людей отъ всей земли русской къ постоянному и деятельному участию в составлении законовъ, включивъ для сего в составъ высшихъ государственныхъ учреждений особое законосовещательное установление, коему предоставляется предварительная разработка и обсуждение законодательныхъ предположений и рассмотрение росписи государственныхъ доходовъ и расходовъ. В сихъ видахъ, сохраняя неприкосновенность основной законъ Российской империи о существе Само-державной Власти, признали Мы за благо учредить Государственную Думу...”

Отже, Державна дума була законодорадчим органом при царі і не змінювала самодержавної суті влади.

Державна дума обиралася на п'ять років і могла бути розпущена царем у будь-який час. Вибори членів першої Думи проводилися за досить складною виборчою системою, а тому значна кількість населення Росії не брала участі у виборах.

Маніфест від 17 жовтня 1905 р. вніс зміни до положення про вибори Державної думи. Участь в обранні виборщиків міських виборчих зборів мали право брати особи, що проживали у даній місцевості не менше одного року і платили державні та квартирні податки, промислові податки; власники нерухомого майна; особи, що отримують пенсію, окрім робітників та ін. Участь у з'їздах повітових землеробів мали право брати управляючі маєтками та орендарі. Право участі у виборах виборщиків губернських та міських зборів мали робітники фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості. Участь у виборах виборщиків брали робітники підприємств, де кількість працюючих становила не менше 50 осіб.

Робітники підприємств з кількістю працюючих від 50 до 1000 обирали одного уповноваженого, а на підприємствах, де працюючих було більше, — по одному уповноваженому на кожну тисячу робітників. На з'їзді уповноважених обирали виборщиків, кількість яких від кожної губернії встановлювалась законом. Виборщики брали участь у виборах членів Думи на губернських та міських з'їздах.

Маніфест від 17 жовтня 1905 р. проголошував різноманітні свободи: недоторканість особи, свободу слова, совісті, зборів і спілок.

Маніфестом від 20 лютого 1906 р. створювалася Державна рада, яка складалася із представників духовенства, дворянства, торгівців, промисловців і науковців. Законопроект,

прийнятий Державною думою і Державною радою, набував сили закону, якщо його підписував імператор. Хоча царський указ від 23 квітня 1906 р. підкреслював, що імператорові належала верховна самодержавна влада, все ж можна сказати, що в Росії формувалася конституційна монархія.

Відбувалися зміни й у суспільному ладі Росії. В листопаді 1905 р. царським маніфестом було припинено стягнення з селян викупних платежів. Була також скасована кругова порука сільської громади, і селянам дозволялось, одержавши свій наділ, вийти з громади, чим, по суті справи, руйнувалось громадське землекористування, що відкривало шлях для розвитку капіталістичних відносин на селі.

Правом вийти з громади скористалися 2,5 млн селянських господарств, з них 1,1 млн відразу продали свої земельні наділи. У руках поміщиків перебувало 70 млн десятин, таку ж кількість землі мали і 10,5 млн селян. З причин малоземельності селяни переселялися до Сибіру. Протягом 1906—1916 рр. туди переселилося три мільйони селян.

Соціально-економічне становище робітників було досить складним. Тому відбувалися страйки, що змушувало роботодавців підвищувати заробітну платню та покращувати умови праці. За даними комісії, що розслідувала причини хвилювань робітників на Кренгольмській мануфактурі у 1871 р., заробітна платня робітників становила від 6 крб. 50 коп. до 12 крб. на місяць, дітей — 3 крб. 50 коп. А прожитковий місячний мінімум на одну людину становив три карбованці. Проте заробітна платня робітників постійно зростала. У 80-і рр. кваліфікований робітник Петербурга одержував два карбованці на день, а платня рядового робітника не перевищувала 20 крб. на місяць.

Вказані цифри платні значно зменшувались штрафами, які підприємці накладали на робітників за різні провинності. Фабрично-заводське законодавство Росії 80—90-х років обмежило накладення штрафів і заборонило застосування робочої сили підлітків та жінок на підземних роботах та у нічні зміни.

На початку XX ст. становище робітників покращилось, тому у роки революції (1905—1907 рр.) вони не виступали з економічними вимогами. Висувалися вимоги тільки політичні.

За даними фабричної інспекції за 1912 р. середня заробітна платня робітників становила по різних галузях промисловості 447—425 крб. на рік. Поденна платня некваліфікованого робітника у 1913—1914 рр. становила 1 крб. 20 коп. — 1 крб. 10 коп. (Одеса, Петербург).

Ціни на харчові продукти у червні 1914 р. у Петербурзі були такими:

Масло вершкове (1 фунт) — 50—60 коп.

Молоко (1 пляшка) — 8—9 коп.

Ковбаса копчена (1 фунт) — 40—50 коп.

Ковбаса варена (1 фунт) — 26—28 коп.

Вітчина (1 фунт) — 55—60 коп.

Хліб (1 фунт) — 3 коп.

Оселедці (1 шт.) — 3—4 коп.

Мило (1 фунт) - 10-11 коп.

досить складним було соціально-економічне становище селян. Селянське господарство мало у середньому дохід 55 крб. на рік. Якщо десятина землі у 90-х рр. XIX ст. становила 36 крб., то у 1914 р. — 136 крб.

Соціально-економічне становище селян погіршилося у зв'язку з початком першої світової війни. Війна зупинила і процес демократизації суспільного і державного ладу Росії. Але і у роки війни продовжували існувати різноманітні права і свободи громадян, функціонували Державна дума і Державна рада. У Думі, порад із членами буржуазних партій, засідали і члени соціал-демократичної партії як меншовиків, так і більшовиків.

Революція в Росії і виникнення та розвиток радянської держави і права

У роки першої світової війни загострилися соціально-економічні і політичні протиріччя, що існували в Росії. Нестабільність була властива і державному апарату. За роки війни відбулася зміна чотирьох голів ради міністрів, шістьох міністрів внутрішніх справ, чотирьох військових міністрів і трьох міністрів закордонних справ. Опозиційні буржуазні партії, що об'єдналися у серпні 1915 р. у “Прогресивний блок”, вимагали створення нового уряду, проведення політичної амністії та повного відновлення різноманітних свобод, які у роки війни були обмежені. Соціал-демократична партія (більшовиків) виступала з лозунгами поразки уряду у війні і перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську.

На початку 1917 р. страйки охопили біля 676 тис. робітників. 25 лютого 1917 р. страйк став політичним у Петрограді, Москві та інших містах. Страйками керували Ради робітничих і солдатських депутатів. 28 лютого царський уряд було повалено. У Державній думі було створено Тимчасовий комітет, який на переговорах 2 березня із Виконкомом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів досяг угоди про створення Тимчасового уряду до скликання Установчих зборів, які мали визначити форму правління Росією.

Рішення про Установчі збори було компромісом між Державною думою і Радами, оскільки жодна із сторін не могла претендувати на те, щоб стати владою в Росії після відречення царя Миколи II. У програмі Тимчасового уряду проголошувалось про негайну підготовку до проведення рівного, прямого і таємного голосування до Установчих зборів, які мали встановити форму правління і прийняти конституцію. Були декларовані свободи слова, друку, мітингів, недоторканість особи і т.ін., проведено політичну амністію (з тюрем вийшли 24 тис. членів РСДРП(б)), проголошено 8-годинний робочий день. Росія, за словами В.Леніна, стала найдемократичнішою країною у світі,

Коли із Швейцарії до Петрограду прибув В.Ленін (зауважимо, що німецький уряд пропустив його і товаришів його по партії через територію Німеччини в обмін на обіцянку, що вони будуть боротися за те, щоб Росія вийшла з війни), то він (3 квітня) проголосив тактичні лозунги партії більшовиків: “Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!”, “Вся влада Радам!”, “Припинити імперіалістичну війну!” Проголошуючи лозунг “Вся влада Радам!”, партія більшовиків переслідувала за мету захопити через Ради владу до своїх рук.

На початку травня було створено коаліційний Тимчасовий уряд, до якого ввійшли представники не тільки буржуазних партій, але й члени РСДРП(м) (Церетелі, Скобелев) та партії есерів (Чернов, Корейський).

У червні 1917 р. відбувся перший з'їзд Рад, на якому із 1090 делегатів було тільки 105 більшовиків. З'їзд надав підтримку Тимчасовому урядові і відкинув пропозицію більшовиків про вихід Росії з війни. Було створено Центральний виконавчий комітет Рад, куди більшовики не ввійшли. Тому вже 3 липня партія більшовиків на своєму з'їзді (VI з'їзд РСДРП(б)) вирішила розпочати підготовку до збройного повстання, а її керівництво формально пішло у підпілля (Ленін відпочивав у Розливі, Троцький нахабно демонстрував свою присутність у Петрограді, бажаючи, щоб Тимчасовий уряд заарештував його і потім використати цей факт для звинувачення уряду у репресивному характері, з тим, щоб підняти робітників на повстання). Тимчасовий уряд проявив пасивність і нерішучість у боротьбі з контрреволюційною діяльністю більшовиків. У той же час він організував розгром контрреволюційного заклоту Корнілова, який прагнув навести порядок у країні.

Даючи у 1967 р. інтерв'ю англійській газеті “Тайме”, О.Ке-ренський зауважив, що найбільшою помилкою, яку допустив очолюваний ним Тимчасовий уряд, був виступ проти заклоту Корнілова. У той же час партія більшовиків інтенсивно готувалася до захоплення влади шляхом збройного повстання. 12 жовтня було створено військовий революційний комітет, який став органом повстання.

Формальним приводом для проведення повстання був той факт, що Тимчасовий уряд не проводить виборів до Установчих зборів, хоча вибори до них були призначені на 28 листопада 1917 р. Керівництво партії більшовиків вирішило захопити владу в день відкриття роботи II з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, а тому пропонувало включити у порядок денний роботи з'їзду Рад питання про мир, про землю, про владу і про робітничий контроль. Центральний виконавчий комітет Рад пропонував розглянути на з'їзді питання про поточний момент, про підготовку до виборів Установчих зборів і про вибори ЦВК. ЦВК Рад відкидав, так само, як і Тимчасовий уряд, пропозиції про розгляд життєво-важливих питань, оскільки вважав, що ці питання мають вирішувати Установчі збори. 25 жовтня 1917 р. партія більшовиків здійснила військовий переворот, взявши владу до своїх рук у Петрограді. Другий з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів прийняв запропонований В.Леніним Декрет про мир, про землю, Декларацію прав народів Росії. Було обрано новий Центральний виконавчий комітет та створено уряд — Раду народних комісарів на чолі з В.Леніним. Зауважимо, що і цей уряд теж називався тимчасовим, оскільки він мав функціонувати до скликання Установчих зборів, вибори до яких Раднарком призначив на 12 листопада 1917 р.

У Декреті про мир пропонувалося розпочати переговори про укладення справедливого, демократичного миру. Проте деякі положення декрету носили суто пропагандистський характер, переслідуючи за мету розпалення революції у воюючих країнах. Так, робітничий і селянський уряд Росії пропонував насамперед “воюючим народам та їх урядам” розпочати переговори про мир. Затвердження усіх умов такого миру, заявив В.Ленін, мало бути здійснене “повноважними зборами народних представників усіх країн і усіх націй”, що, звичайно, було нездійсненним.

Програма партії більшовиків стосовно землі передбачала її націоналізацію, але, розуміючи, що націоналізація землі не знайде підтримки на з'їзді, було запропоновано Декрет про землю, який базувався на програмі партії есерів, складеній на основі 242 місцевих селянських наказів. Декрет скасував право приватної власності на землю, надавав право користуватися землею тим, хто її обробляє, заборонив використання найманої праці. Декрет, таким чином, був антикапіталістичним і повертав селянство Росії до громадського зрівняльного землекористування. У Декларації прав народів Росії проголошувалось “розкріпачення” селян, солдат, робітників “від своїх гнобителів”. Другий з'їзд Рад підтвердив рішення першого з'їзду про право народів на вільне самовизначення. Більшовики нічого нового у питання про право народів на вільне самовизначення не внесли.

Вибори до Установчих зборів показали, що партія більшовиків не користувалася підтримкою більшості населення Росії, вона одержала всього 25% голосів виборців (на Україні 10%).

210 Після проведення виборів до Установчих зборів Раднарком доручив Й.Сталіну і Г.Петровському “взяти до своїх рук Комісію з Установчих зборів з метою заволодіти усіма документами... для орієнтування в обстановці”. Сталін заарештував членів Всевибіркому і заволодів документами. Дізнавшись про результати виборів, Раднарком прийняв декрет про арешт депутатів, обраних від партії конституційних демократів, як “ворогів народу”, сподіваючись, що депутати-есери, що становили більшість в Установчих зборах, не будуть протестувати проти арешту депутатів буржуазної партії. В кінці кінців, було вирішено розігнати Установчі збори. Але проти виступило бюро фракції більшовицьких депутатів Установчих зборів. За пропозицією В.Леніна їх було введено до складу ЦВК і, таким чином, інцидент було вичерпано.

Установчим зборам було запропоновано затвердити усі декрети Радянської влади, узаконити владу РНК на чолі з Леніним і на цьому завершити свою роботу. Установчі збори

виконали майже усі вимоги більшовиків, але декретом ВЦВК вони були розігнані. Демонстранти, які вийшли на підтримку Установчих зборів, були розігнані і розстріляні (7 січня 1918 р.).

У грудні 1917 р. було об'єднано ЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів з ЦВК Рад селянських депутатів, надано декілька місць представникам селянських рад у Раднаркомі, а в січні 1918 р. було проведено об'єднання з'їздів Рад. Так завершилося формування органів радянської влади.

Декретом про суд № 1 (24 листопада 1917 р.) усі судові установи, а також мирові судді, що функціонували в Росії, були знищені. Для боротьби проти контрреволюції, з мародерством, грабежем, крадіжками, саботажем, зловживанням торговців, промисловців, чиновників та інших осіб створювалися Революційні трибунали (ревтриби). Для проведення попереднього розслідування створювалися особливі слідчі комісії. Протоколом РНК № 21 від 20 грудня 1917 р. створювалася Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК), яка мала вести боротьбу з контрреволюцією на всій території Росії. ВНК виконувала і судові функції.

Було створено міліцію (постановою РНК 28 жовтня 1917 р.). Спочатку на добровільних засадах будувалася Червона Армія, але оскільки добровольців було замало, перейшли до обов'язкової військової повинності.

Ще 2 грудня 1917 р. з Німеччиною було укладено перемир'я, а у березні 1918 р. — Брестський мир. Декретами РНК було проведено суцільну націоналізацію промислових підприємств. Для управління економікою було створено Вищу раду народного господарства, яка зосередила свою увагу на підготовці промисловості країни для забезпечення всім необхідним збройних сил. Готуючись до розв'язання громадянської війни в середині країни і прагнучи поширити соціалістичну революцію на інші країни, партія більшовиків почала проводити так звану політику військового комунізму.

Військовий комунізм характеризується встановленням права державної власності не лише на великі й середні, але й на малі підприємства. Було встановлено державну монополію на торгівлю хлібом, введено продрозверстку, організовано загальну трудову повинність. Продукція промисловості і радгоспів надходила державі без будь-якої оплати. Хліб у селян теж забирався без будь-якої винагороди. Робітники і службовці одержували мінімум продуктів харчування і предмети першої необхідності по карточках безкоштовно. “Нетрудові елементи” карточок не одержували. Була відмінена плата за продукти харчування, предмети широкого вжитку, паливо, фураж, медикаменти, житло, воду, газ, електроенергію, за користування поштою, телеграфом, транспортом, банями і т.ін. Було запроваджено загальну трудову повинність. Постановою РНК від 5 вересня 1918р. розпочався червоний терор. Шляхом терору велася боротьба не тільки з контрреволюцією, але й із “спекуляцією” і злочинністю. Створювалися спеціальні “заг-радотряди”, які на місці розстрілювали “мішочників”, що порушували державну монополію на торгівлю хлібом. Для ізоляції “класових ворогів”, за постановою РНК, створювались концентраційні табори (отже, першість у їх створенні належить не фашистам, а комуністам).

У листопаді 1918 р. було створено Раду робітничої і селянської оборони, якій надавалася вся повнота влади з метою мобілізації сил і ресурсів країни для ведення війни. Зауважимо, що більшовики досить часто вдавалися до створення неконституційних органів.

За конституцією РРФСР 1918 р. вищим органом влади був з'їзд Рад, а у період між з'їздами — ВЦВК. Загальне управління країною здійснювала, за конституцією, Рада народних комісарів. Центральними галузевими органами управління були народні комісаріати.

Джерелом права у роки проведення військового комунізму були законодавчі акти органів радянської влади, закони дореволюційної Росії, що не суперечили декретам радянської влади, і революційна правосвідомість. Остання була головним джерелом “права”.

Стверджувати про існування права цього періоду було б великою помилкою. Існувало не

право, а адміністративно-правові акти. Тому можна говорити не про розвиток права, а про розвиток законодавства.

Шлюбно-сімейне законодавство радянської Росії не визнавало церковних шлюбів, скасувало право спадщини. Декрет ВЦВК від 27 квітня 1918 р. встановлював, що після смерті власника його майно стає власністю держави. Шлюбно-сімейне законодавство руйнувало підвалини сім'ї, захищало розпусту. Кодексом законів про акти громадянського стану (16 вересня 1918 р.) суди, при розгляді справ про встановлення батьківства і витрат з цим пов'язаних, зобов'язані були притягати до відповідальності усіх чоловіків, що були в інтимних зв'язках із жінкою;

всі вони зобов'язані були нести витрати, пов'язані із вагітністю, родами і утриманням дитини.

Трудове законодавство узаконювало загальну трудову повинність для осіб чоловічої і жіночої статі у віці від 16 до 50 років.

Цивільне право підмінялося адміністративно-командними актами. На цих же принципах базувалося і земельне законодавство. Властивістю кримінального законодавства був його репресивний характер. В.Ленін поставив вимогу про застосування розстрілу на місці до “агентів ворога, німецьких шпигунів, контрреволюційних агітаторів, до спекулянтів, до буржуазії, яка ухиляється від оборонних робіт і від копання окопів, до грабіжників, хабарників, шахраїв і хуліганів”. Право застосування розстрілів мали ревтрибуни і ВНК.

/Коли мова йшла про боротьбу із так званими “пережитками капіталізму у свідомості трудящих”, то вона велась судами і революційними трибуналами, які застосовували такі заходи впливу, як догана, громадський осуд, позбавлення громадського довір'я, заборона виступати на зборах і навіть такий виправ--но-трудоий захід, “як проходження курсу полптрамоти”. Отже,

законодавство переслідувало за мету докорінним чином зміни-г ти свідомість широких верств населення, схилити його на бік радянської влади. У цьому аспекті радянське законодавство зближалося з релігійним правом, яке базувалося на талмуді, ісламі або канонічному праві християнської церкви.

Перемога у громадянській війні виявилася за партією більшовиків, які прагнули поширити полум'я соціалістичної революції на інші країни. У радянській історіографії ствердилася думка, що радянська держава з самого початку виникнення проводила політику мирного співіснування, що основи цієї політики були закладені в Декреті про мир.

Аналіз цього документа свідчить, що формально радянська держава виступала за укладення миру між усіма воюючими у першій світовій війні країнами, але фактично, за миролюбними фразами крилося намагання партії російських більшовиків розпалити соціалістичну революцію у західних країнах, перенести туди полум'я громадянської війни.

Отже, стратегічною лінією РСДРП(б) був курс на світову революцію. Ця політика базувалась на відомій теорії перманентної (постійної) революції Л.Троцького, яка обґрунтовувала можливість перемоги пролетарських революцій в інших країнах шляхом ведення “справедливої” революційної війни перемігшого пролетаріату Радянської Росії.

Наскільки популярною була ця теорія серед членів партії можна бачити з того факту, що більшість членів ЦК РСДРП(б) зимою 1918 р. відмовилася підтримати пропозицію Леніна укласти з Німеччиною мирний договір. Заклики до миру суперечили ідеї “революційної війни”, яку підтримував і сам Ленін. “Був час, — говорив у 1924 році у політзвіті ЦК РКП(б) **XIII** з'їздові партії Г.Зінов'єв, — коли в момент Брестського миру навіть Володимир Ілліч вважав, що питання про перемогу пролетарської революції у цілому ряді передових країн Європи є питанням двох-трьох місяців. Був час, коли у нас, у Центральному Комітеті партії, усі годинами рахували розвиток подій у" Німеччині й Австрії...”.

Катастрофічні наслідки практичного втілення у життя теорії перманентної революції проявились під час війни з Польщею. У дні наступу Червоної Армії на Варшаву було

випущено Маніфест II конгресу Комінтерну, у якому революційні сподівання пов'язувались з розвитком військових дій, висловлено тезу про “громадянську війну у всьому світі”. Цим визнавалось, що суб'єктом світової революції виступає Червона Армія.

Польські робітники не піднялись на революційну боротьбу, а Червона Армія відступила, і радянське керівництво змушене було піти на підписання у 1921 р. Ризького мирного договору з Польщею, умови якого були набагато важчі, ніж ті, що пропонувались країнами Антанти.

Уроки радянсько-польської війни змусили радянське керівництво відійти від лобового військового штурму капіталізму. Ленін, реалістично оцінивши становище, вирішив змінити тактику боротьби за перемогу світової пролетарської революції. У листі до польських комуністів він висловив думку про необхідність “виростити революцію до повного дозрівання плоду”, “про перемогу радвлади з середини”.

Після закінчення громадянської війни і невдачі розпалити “світову пожежу”, партія більшовиків продовжувала проводити політику військового комунізму. Величезна армія (7 млн чол.) **не** була демобілізована. Вона була направлена на так званий трудовий фронт.

За роки громадянської війни економіка Росії була розорена. Об'єм промислової продукції становив три відсотки об'єму 1913 р. Кількість робітників з 2440 тис. у 1913 р. зменшилась до 1270 тис. чоловік у 1920 р. Різко скоротилося виробництво хліба.

Незадоволення політикою військового комунізму проявилось під час Кронштадтського повстання (1921 р.), у придушенні якого змушені були брати безпосередню участь делегати X з'їзду РКП(б). Повстання селян відбувалися у різноманітних районах Росії. Все це у сукупності змусило більшовиків перейти до проведення так званої нової економічної політики (НЕПу).

Декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. продрозверстка замінялася продподатком. Після виконання натурального податку селяни одержали право (Декрет РНК від 21 травня 1921 р.) Обмінювати, продавати надлишки сільськогосподарської про-дукції, тобто скасовувалась державна монополія на торгівлю хлібом. Окрім того, було проведено денаціоналізацію дрібних підприємств, дозволено орендувати підприємства. Ці заходи оживили економічне життя Росії.

У зв'язку з переходом до нової економічної політики постало питання про нове законодавство та кодифікацію старого. Дик-
татура Комуністичної партії обумовила спільність законодавства та спільність принципів кодифікації усіх союзних республік.

Цивільне законодавство було спрямоване насамперед на розширення і зміцнення державної власності як основи радянського ладу. Відповідно до постанови Ради праці і оборони РРФСР від 1921 р. державні органи отримували право створювати на засадах госпрозрахунку особливі об'єднання великих державних підприємств. Підприємства отримали право об'єднуватись в трести, які одержували ширші права у питаннях розпорядження матеріальними ресурсами. Підприємства і транспорт були переведені на госпрозрахунок.

У зв'язку з проведенням непу було дозволено діяльність приватних і кооперативних підприємств. Вводилася плата за користування транспортом, поштою, телефоном, телеграфом, за комунальні послуги і т.ін. Було дозволено власникам відчужувати власність, але у сільській місцевості відчужувати будівлі було заборонено. У 1922 р. було дозволено надавати земельні наділи на строк до 49 років під забудову. У зв'язку з розвитком цивільного обігу вводились боргові грошові зобов'язання — векселі.

Цивільний кодекс РРФСР від 1922 р. закріплював виключну державну власність на землю та все націоналізоване майно. Уся державна власність виключалась з цивільного обігу.

Цивільний кодекс дозволяв приватну власність на ненаціо-налізоване майно. Але свобода розпорядження ним обмежувалась інтересами держави, яка могла розірвати не вигідний для неї договір.

Право спадщини за законом і заповітом допускалось у межах 10 тис. крб. вартості майна. Та частина майна, що перевищувала встановлену вартість, переходила у власність держави.

[

Укладачі Цивільного кодексу керувались вказівками В.Лені-на про необхідність втручання держави у приватно-правові відносини і застосування “нашої революційної правосвідомості”. Постановою РНК СРСР і ЦК РКП(б) від 1931 р. заборонялась приватна торгівля, розширювалась сітка кооперативних і державних торговельних організацій.

З 30-х років РНК СРСР почала щорічно приймати постанови про укладення договорів, у яких держава встановлювала форми договірних зв'язків і визначала конкретний зміст договорів. Розірвання або зміна таких договорів могли бути здійснені лише

за рішенням Ради праці і оборони СРСР або ж за розпорядженням керівника відомства.

Постановою РНК СРСР від 15 лютого 1936 р. державним органам було заборонено продаж або набуття основних фондів. Передача майна в рамках відомства могла здійснюватись тільки за постановою РНК СРСР.

У середині 30-х років основою діяльності підприємств і організацій стають планові завдання, що накреслювались вищими партійними органами, а потім доводились до кожного відомства, підприємства та організації. Тим самим уже з кінця 20-х років припинялася дія статей Цивільного кодексу.

З проведенням непу почалася заміна застосування трудової повинності договірними відносинами. Рядом актів Раднаркому ррфСР було скасовано трудову повинність і ліквідовано трудову мобілізацію робітників і службовців. Вводився принцип трудових договорів або угод між державними, приватними підприємствами і особами, що наймалися на роботу, а також соціальне страхування на всі випадки тимчасової або постійної непрацездатності, безробіття.

У 1922 р. було прийнято Кодекс законів про працю РРФСР. Норми кодексу поширювались на усіх найманих працюючих як державних, так і приватних підприємств. Тривалість робочого дня становила вісім годин, а для тих осіб, що працювали під землею, і для осіб розумової та конторської праці — шість годин. Безперервний щотижневий відпочинок мав становити не менше 42 годин. Кодекс встановлював, що профспілки мають право виступати перед різними органами від імені найманих працівників при укладенні колективних договорів з питань праці і побуту. Усі конфлікти і спори, що виникали при застосуванні найманої праці, мали вирішуватись у суді або ж у розціночно-конфліктних комісіях. Соціальне страхування поширювалося на усіх осіб найманої праці як на державних, так і на приватних підприємствах. Фонд ^соціального страхування формувався за рахунок внесків Підприємств, установ, господарств та осіб, що користуються найманою працею.

У зв'язку з нібито успіхами у соціалістичному будівництві, ЦВК СРСР з нагоди десятої річниці Жовтневої революції ви-Дав маніфест, у якому постановив перейти з восьмигодинного робочого дня до семигодинного. Але вже у 1929 р. на усіх підприємствах, крім безперервно діючих, було введено шестиденний робочий тиждень.

Централізація управління і планове ведення господарства спричинили перехід у 1929 р. до державного нормування заробітної плати робітників і службовців. У зв'язку з цим колективні договори втрачають характер тарифних угод. Тарифні сітки, розцінки, норми виробництва почали розробляти відповідні наркомати. У галузі соціального страхування допомога по непрацездатності і пенсії по інвалідності залежали від особи працівника: чи був він ударником праці, старим кадровим робітником, членом партії, членом профспілки. Для таких працівників встановлювались пільги в культурно-побутовому обслуговуванні,

відпустках, житлі. За неявку на роботу працівника звільняли з позбавленням його житла.

З 1931 р. наймати робочу силу стало можливим тільки через органи праці. Молоді спеціалісти після закінчення учбового закладу повинні були працювати протягом трьох років на виробництві за призначенням наркоматів. В окремих випадках оголошувалась мобілізація спеціалістів. Так, наприклад, у лютому 1930 р. було проведено мобілізацію на будівництво інженерів та техніків-будівельників.

Професійні спілки втратили свої функції і у 1933 р. вони були одержавлені — злиті з Народним комісаріатом праці, а після XVII з'їзду ВКП(б), вони почали виконувати функції органів робітничо-селянської інспекції. З 1933 р. постановами ЦВК і РНК СРСР затверджувались статuti про дисципліну робітників і службовців, якими встановлювались правила прийому на роботу, звільнення з роботи, відповідальність за порушення трудової дисципліни та заохочення за добросовісне виконання службових обов'язків.

Отже, з початку 30-х років в СРСР знову вводиться трудова повинність і відбувається, по суті справи, мілітаризація праці.

Земельний кодекс РРФСР від 1922 р. підтвердив право державної власності на землю. Право користування землями сільськогосподарського призначення надавалось трудовим землеробам та їх об'єднанням, міським поселенням та державним установам і підприємствам. Право користування встановлювалось безстроковим. Кодекс встановлював право користування тільки у складі земельного об'єднання, якими були комуни і артїлі, добровільні об'єднання окремих дворів, що виокремлю

ються з інших земельних об'єднань. Кодекс закріплював умови і порядок організації сільськогосподарських колективів.

Законодавство допускало трудову оренду землі строком на 12 років, а від 1928 р. — на шість років. Застосування найманої праці в сільському господарстві регулювалось Кодексом законів

про працю.

Відповідно до “Загальних начал землекористування і землеустрою”, прийнятих ЦВК і РНК СРСР у 1928 р., надавалися різноманітні пільги для колективних господарств і переваги при наділенні їх землею та в кредитуванні.

Курс, взятий Комуністичною партією на індустріалізацію країни, вимагав величезних коштів. Дістати їх можна було тільки за рахунок експропріації власності селян. З 1929 р. партія почала проводити колективізацію сільського господарства, яка переслідувала за мету знищення селянства як класу.

У період після революції кількість селянських господарств збільшилася з 16 до 25 млн, але товарність сільського господарства зменшилася у два рази. Партія вважала, що колективізація сільського господарства дасть необхідну кількість товарного хліба.

У радянській науковій літературі стверджувалось, що для колективізації було створено належну матеріальну базу. Наскільки вона була готовою до колективізації показують деякі статистичні дані. Так, наприклад, у 1926—1927 рр. було виготовлено 623 трактори, а в 1928—1929 рр. — 1100. На початок 1929 р. в сільському господарстві СРСР було 700 вантажних автомобілів і два зернових комбайни.

Постанова ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” від 5 січня 1930 р. встановлювала строки колективізації. Вже на кінець першої п'ятирічки до колгоспів були загнано 15 млн селянських господарств.

У результаті колективізації було втрачено біля половини поголів'я коней і великої рогатої худоби, дві третини овець і кіз. Середньорічне виробництво зерна скоротилося з 75,5 млн. т у 1926—1930 рр., до 70 млн. у наступній п'ятирічці, м'яса з 4,7 млн. т до 2,6 млн.

Відповідно до директив ЦК ВКП(б) було розроблено перший Примірний статут сільськогосподарської артїлі (1930 р.), який закріплював єдиний земельний масив

колгоспів. Селянам, які виходили з колгоспів, заборонялось надавати землі з колгоспних земельних фондів. Відповідно до ст.4 Статуту підлягали усуспільненню усі тяглові і продуктові тварини, інвентар, усі зернові запаси, корми. Все це стало неподільним фондом колгоспів. Куркулів в колгосп не приймали, їх майно конфісковувалось, а вони самі підлягали репресіям. Статут не визначав форми організації праці в колгоспах.

Постановою ЦВК СРСР від 1933 р. правлінням колгоспів надавалось право накладати на колгоспників штраф за відмову виконувати певну роботу, а за повторну відмову — виключати з колгоспів. У квітні 1933 р. РНК і ВКП(б) затвердили Тимчасові правила трудового розпорядку у колгоспах. Відповідно до цих правил колгоспники закріплювались за бригадами, а розпорядок робочого дня бригади затверджувався правлінням колгоспу. Правила встановлювали дисциплінарну відповідальність за невихід на роботу або відмову від роботи.

Новий Примірний статут 1935 р. встановив, що земля закріплюється за колгоспами у безстрокове користування і що колгоспи зобов'язані планувати так своє господарство, щоб виконувати державні плани сільськогосподарського виробництва та усі “зобов'язання перед державою”.

За кожним колгоспним двором статут визнавав присадибну ділянку землі для ведення селянського господарства. Було встановлено кількість тварин, яку міг мати селянський двір.

Статут встановлював, що колгосп зобов'язаний у першу чергу виконати сільськогосподарські поставки державі, потім забезпечити насіннєвий, фуражний, страховий та інші фонди, розрахуватися з машинотракторною станцією, після чого решту доходів могли розподілити по трудоднях. У статуті встановлювався мінімум трудоднів, який мав щорічно виробляти колгоспник.

Отже, колективізація сільського господарства призвела до ліквідації індивідуальних селянських господарств. Селянин, позбавлений знаряддя виробництва, був особисто прикріплений до колгоспу і під страхом різних видів покарання повинен був виробляти встановлену кількість трудоднів (від 150 до 250 трудоднів). Вироблену сільськогосподарську продукцію колгоспи здавали державі, а колгоспникам нічого не давали на вироблені трудодні. Селянство як клас було ліквідовано. Виникло нове рабство ХХ століття.

Суть політики ліквідації селянства як класу зводилась до позбавлення селян засобів існування шляхом насильницької експропріації. Уже в період існування колгоспів Комуністична партія організувала штучні голодомори з тим, щоб залякати селян і перетворити їх на покірних рабів. На Україні такий голодомор було організовано у 1932—1933 рр. У ці роки померло від голоду до восьми мільйонів селян. Політика знищення селянства як класу спиралася на розгалужений репресивний апарат і відповідне каральне законодавство.

Кримінальне законодавство відігравало особливу роль у зміцненні влади диктатури партії, в проведенні репресивної політики стосовно всього населення та учасників національно-визвольного руху.

Не дивлячись на перехід до політики непу, каральна політика більшовиків не змінювалася, урізноманітнювались тільки форми та засоби її проведення.

Кримінальний кодекс РРФСР складався з загальної і особливої частин. Виходячи з визначення характеру і завдань покарання злочинців, даних у партійній програмі, кодекс встановив, що покарання застосовуються для загальної профілактики нових правопорушень, залучення злочинця до умов співжиття через виправно-трудова роботи і позбавлення його можливості здійснювати злочини у майбутньому.

У кримінальному кодексі вперше з'явилася стаття про застосування норм кримінального кодексу за аналогією, тобто коли в кодексі відсутні прямі вказівки на окремі види злочинів, то покарання застосовується відповідно до статей, які передбачають найбільш схожі за важливістю і родом злочини.

Кодекс передбачав такі види злочинів: державні, посадові, порушення правил про відокремлення церкви від держави, господарські; злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи; майнові злочини, військові; порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку і громадський порядок.

Проведення суцільної колективізації і ліквідація селянства як класу спиралися на нові форми кримінального законодавства. Зокрема було підвищено покарання за злочини проти “економічної могутності” СРСР, за дезорганізацію транспорту, за шкідницькі акти, за зраду Батьківщині та ін. Законом ЦВК і РНК СРСР від 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності” особи, що розкрадали соціалістичну власність, характеризувались як вороги народу і за злочини підлягали розстрілові з конфіскацією майна. Закон встановлював кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років за антиколгоспну агітацію, насилля і погрози стосовно колгоспників. За спекуляцію, а нею вважали скупку і перепродаж продуктів сільського господарства і предметів масового споживання, винні каралися позбавленням волі на строк не менше п'яти років з конфіскацією майна.

Репресивний характер норм кримінального законодавства постійно ужорсточувався. Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 1931 р. “Про відповідальність за злочини, які дезорганізують роботу транспорту” було встановлено, що порушення працівниками транспорту трудової дисципліни, яке спричинило невиконання урядових планів перевезення або порушення руху, караються позбавленням волі на строк до десяти років, а якщо такі злочини мали злісний характер — розстрілом.

Протягом 1933—1936 рр. були прийняті акти, якими ужорсточувались покарання за злочини проти порядку управління. До цієї групи злочинів відносились злочини, спрямовані проти обороноздатності країни, на порушення правил міжнародних польотів, незаконний випуск цінних паперів, переплавка металевих монет, підбурювання неповнолітніх до здійснення злочинів, підробка паспортів, порушення правил паспортної системи та ін.

Кримінальне законодавство у період завершення будівництва соціалізму розширювало види злочинів та суб'єктів злочину і ужорсточувало види покарань.

Репресивні органи СРСР формально діяли відповідно з кримінально-процесуальним законодавством, яке формувалось на основі постанов ЦК ВКП(б) і державних органів РРФСР та СРСР.

Державне політичне управління мало своїм завданням придушувати контрреволюційні виступи і вживати заходів до їх попередження, вести боротьбу з шпигунством, охороняти шляхи сполучення і кордони, виконувати спеціальні доручення. Рішенням Політбюро РКП(б) від 1922 р. працівники ДПУ одержали право розстрілювати на місці злочину грабіжників та рецидивістів, а решту злочинців — ув'язнювати.

Отже, ДПУ користувалося правом проведення позасудових депресій. Характерно, що прокуратура і Народний комісаріат юстиції виступали ініціаторами і захисниками позасудових репресій.

у вересні 1922 р. Політбюро РКП(б) ухвалило право ДПУ створювати групи сприяння там, “де воно буде вважати за необхідне”. Тим самим фіскальна діяльність ДПУ в усіх сферах суспільного життя набула широкого розмаху.

У жовтні 1922 р. декретом ВЦВК ДПУ одержало додаткові права у проведенні позасудової розправи. ДПУ одержало право застосовувати розстріл стосовно бандитських наскоків та

збройних пограбувань, ув'язнювати до концентраційних таборів на строк до трьох років членів антирадянських партій, осіб, що займалися фальшуванням грошей, виготовляли, зберігали або набували чи збували вибухівку. Таку ж міру покарання ДПУ мало право застосовувати стосовно осіб, що змушували займатися проституцією, звідництвом; окрім того ДПУ застосовувало покарання за хуліганство, крадіжку, разбій, підробку документів, фальшування товарів і т.ін. З квітня 1925 р. ОДПУ одержало право не допускати у певні місцевості осіб, що відбули покарання. З 1927 р. ОДПУ одержало право позасудової репресії стосовно осіб, що “недбайливо ставилися до секретних документів”, не вживали заходів протипожежної охорони.

У зв'язку з утворенням у 1934 р. НКВС СРСР ОДПУ було перейменовано у Головне управління державної безпеки (ГУДБ), яке стало структурною частиною НКВС СРСР.

Складовою частиною радянського державного репресивного апарату був Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС).

Положенням ВЦВК РРФСР від 1922 р. та 1927 р. було встановлено, що основним завданням НКВС було “загальне адміністрування і встановлення охорони революційного порядку та громадської безпеки”. У 1934 р. було створено загальносоюзний НКВС, до якого було включено і Головне управління державної безпеки. У 1935 р. НКВС увійшов до складу Ради Народних Комісарів СРСР.

Отже, на середину 30-х років було повністю централізовано Репресивно-каральну систему СРСР. Усі місця ув'язнення було передано у відання НКВС СРСР.

Верховний Суд і Прокуратура СРСР постійно давали керівні вказівки судово-прокурорським органам, чим порушували кримінально-процесуальні норми як під час попереднього розслідування, так і судового розгляду кримінальних справ. ЦВК СРСР у грудні 1934 р. прийняв постанову, відповідно до якої встановлювався виключний порядок судочинства у справах про терористичні акти. При розгляді таких справ скорочувався термін попереднього слідства до десяти діб, а звинувачення обвинувачуваному вручалось за добу до судового розгляду. Захисник усувався від розгляду справи у суді і не дозволялось касаційне оскарження вироків та подача клопотань про помилування.

У 1934 р. почали створювати Особливі наради в областях у складі першого секретаря обкому партії, прокурора та начальника НКВС області, які, порушуючи кримінально-процесуальні норми, розглядали справи про державні злочини. Особливі наради користувалися правом застосовувати такі види покарань, як заслання, вислання, ув'язнення до таборів на строк до п'яти років та видворення за межі СРСР.

Основними нормативними актами виправно-трудового законодавства були відомчі акти НКВС та його органів. Вони поділяли в'язнів на тих, хто дотримується або не дотримується встановленого в місцях ув'язнення режиму.

У цілому система репресивно-каральних органів діяла за власними інструкціями, підминаючи під себе кримінально-процесуальне законодавство.

На середину 30-х років було виконано заповіт В.І.Леніна про перетворення Росії непівської у соціалістичну. Партія більшовиків зробила висновок про повну перемогу соціалізму в СРСР, але зазначалося, що оскільки існує капіталістичне оточення, то можлива реставрація капіталізму. Остаточна перемога соціалізму в СРСР відбудеться, зазначав “вождь трудящих усього світу” Й.Сталін, тільки з ліквідацією капіталістичного оточення і утворенням світової соціалістичної системи. Тобто партія більшовиків відверто заявляла, що її стратегічною метою є знищення капіталістичного оточення.

Повна перемога соціалізму в СРСР була юридичне закріплена у новій конституції. На початку червня 1936 р. відбувся Пленум ЦК ВКП(б), який схвалив проект нової конституції, а Надзвичайний VIII Всесоюзний з'їзд Рад 5 грудня 1936 р. затвердив і ввів її в дію.

У Конституції СРСР було сформульовано основні положення радянського суспільного і державного устрою, принципи організації вищих і місцевих органів державної влади, суду, прокуратури.

Радянське законодавство різних галузей права було спрямоване на закріплення існуючого суспільно-політичного і економічного ладу. Окремі законодавчі акти у галузі цивільного права були спрямовані на зміцнення адміністративно-командної системи управління і розпорядження державними підприємствами. Так, у 1936 р. постановою РНК СРСР заборонялися продаж і набуття державними органами основних фондів за гроші, встановлювався строгий порядок перерозподілу державної власності. Народні комісаріати наділялись функціями позовної давності, строк позовної давності у спорах між державними, кооперативними і громадськими організаціями становив півтора року.

Соціалістична власність не народила якогось особливого законодавства у період війни. Правове регулювання проблем власності у роки війни не внесло нічого нового до інституту власності радянського цивільного законодавства. Як зазначають радянські дослідники, війна сприяла подальшому розвитку соціалістичного законодавства. Наркомати отримали право давати дозвіл своїм підприємствам передавати іншим підприємствам сировину і обладнання для виконання виробничого плану. Зв'язки між підприємствами у період війни, так само як і після її закінчення, базувались на державному плані. У цілому у роки війни посилювалось так зване планове керівництво усім народним господарством. Постанови Державного Комітету оборони були для кожного господарського органу законом. Вироблювана продукція розподілялась відповідно до планів, які затверджувались відповідними наркоматами. Зобов'язання між підприємствами виникали не з договорів, а з наряду-замовлення, тобто не існувало договірної методу встановлення зобов'язань.

Після закінчення другої світової війни якихось суттєвих змін у цивільному законодавстві не спостерігалось. У 50-і роки Рада Міністрів СРСР прийняла постанови про розширення договірних зобов'язань, але в рамках планових завдань.

Протягом 1962—1963 рр. на базі Основ законодавства СРСР було підготовлено кодекси союзних республік з різних галузей права, у тому числі і цивільного.

Сімейно-шлюбне законодавство у роки війни скасувало охорону фактичного шлюбу, а процес розлучення було поставлено під контроль суду. Було встановлено почесні звання “Матигероїня”, орден “Материнська слава” і “Медаль материнства”. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1947 р. було заборонено шлюб радянських громадян з іноземцями. У 1953 р. цей указ був скасований. У 1965 р. було запроваджено судове розірвання шлюбу, скасовано публікацію в періодичній пресі оголошення про розірвання шлюбу. Подружжя, які не мали спільних дітей, дістали право на розлучення в адміністративному порядку в органах ЗАГСу.

Основні принципи трудового законодавства були виражені в Конституції СРСР 1936 р. Принципи організації праці “перемігшого” соціалізму визначали основи законодавчого регулювання праці робітників і службовців. Вже у 1938 р. по суті справи було мілітаризовано працю робітників і службовців в усіх галузях народного господарства. Було введено кримінальну відповідальність за спізнення на роботу, за самовільне залишення робочого місця, за відмову робітників і службовців перейти на іншу роботу або переїхати на інше місце проживання. Разом з тим було введено звання Героя Соціалістичної праці.

У роки Великої Вітчизняної війни робочу силу було закріплено за підприємствами і установами. У червні 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було введено право на трудову мобілізацію. Трудовій мобілізації підлягало все населення СРСР, включаючи учнів шостого класу. Тривалість робочого дня становила 11 год. Окрім того, встановлювались понаднормові роботи від однієї до трьох годин на добу. Були відмінені відпустки робітникам і службовцям.

Після закінчення другої світової війни надзвичайне трудове законодавство повністю не було скасоване. Проводилася трудова мобілізація робочої сили на відбудову народного господарства. Підлягали трудовій мобілізації і підлітки у віці 12—14 років. Проте було відновлено надання відпусток робітникам і службовцям.

Постановою Ради Міністрів СРСР від 1955 р. було затверджено порядок призначення і виплати допомоги по державному соціальному страхуванню. З 1957 р. професійне захворювання працівника надавало йому право на отримання 100% зарплати у вигляді грошової допомоги.

У 1966 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про пенсійне забезпечення робітників і службовців. Чоловіки мали право на отримання пенсії по досягненні 60-літнього віку і стажу роботи

25 років, і жінки по досягненні 55-літнього віку і стажу роботи 20 років.

У 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про скасування кримінальної відповідальності робітників і службовців за самовільне залишення робочого місця і за прогул. Було встановлено, що кожен робітник і службовець зобов'язаний за два тижні попередити адміністрацію підприємства або установи про своє бажання звільнитися з роботи.

У 1971 р. було введено в дію Основи трудового законодавства СРСР, на базі яких було розроблено і прийнято Кодекс законів про працю УРСР.

Конституція СРСР 1936 р. встановила, що вищі органи державної влади встановлюють основні начала землекористування.

Постановою ЦК ВКП(б) і РНК від 1938 р. заборонялось існування при колективних господарствах промислових підприємств. У 1939 р. було зменшено розміри присадибних ділянок колгоспників, встановлено обов'язковий мінімум вироблюваних трудоводнів. Формальне регулювання колгоспних відносин мало здійснюватись відповідно до Примірного статуту сільськогосподарської артілі від 1935 р., а фактично здійснювалось державне керівництво колгоспами.

У роки війни на колгоспників поширювалося право трудової мобілізації. ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів прийняли у серпні 1941 р. постанову про залучення до трудового процесу в колгоспах робітників і службовців промислових підприємств. Для членів колгоспів було підвищено мінімум обов'язкових трудових днів. Мінімум трудоводнів вводився для всіх членів сім'ї колгоспника віком від 12 років.

Необхідно зазначити, що за користування присадибною ділянкою колгоспники повинні були сплачувати податі як грошима, так і натурою. Зокрема, селянський двір мав здавати державі зерно, овочі, фрукти, м'ясо (40 кг), молоко (240 л), яйця (120 шт.) та інші продукти. У 1957 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про скасування з 1958 р. обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції селянським двором. Було залишено тільки грошову плату за користування присадибною ділянкою. У 1958 р. було прийнято постанови про щомісячне авансування оплати праці колгоспників, про реорганізацію МТС та про формальну заміну обов'язкових поставок колгоспами сільськогосподарської продукції державною закупівлею.

У 1964 р. в СРСР було прийнято закон про пенсії колгоспникам. Чоловіки мали право отримання пенсії з 65-літнього віку, а жінки — з 60-літнього.

Кримінальне законодавство мало суто репресивний характер. Відповідно до Конституції СРСР усе кримінальне законодавство було у віданні вищих органів державної влади СРСР. Стаття 14 п. "Х" Конституції передбачала створення в СРСР Кримінального кодексу. Але Кримінальний кодекс СРСР не було розроблено, його заміняли укази Президії Верховної Ради СРСР.

В галузі цивільно-процесуального законодавства діяли акти, які порушували елементарні

права людини.

До них відноситься постанова ЦВК СРСР від 1934 р. про виключний порядок судочинства у справах про терористичні акти. Відповідно до цієї постанови скорочувались терміни попереднього слідства до десяти діб, а вручення обвинувачуваному звинувачувального висновку — за добу до розгляду справи у суді. Не допускався до участі в суді захисник, заборонялось касаційне оскарження вироку та подача клопотань про помилування. Хоча розгляд кримінальних справ було передано від судової колегії ОДПУ до загальних судів — крайових, обласних, військових трибуналів, але справи про державні злочини розглядала Особлива нарада при НКВС. Отже, були відсутні умови для законного і справедливого вирішення справ, для здійснення прав громадянина. За таких обставин у 1937—1938 рр. проводилися масові репресії. У роки репресій було розстріляно один мільйон чоловік, а у комуністичних концентраційних таборах загинуло 12 млн. осіб. Максимальний строк позбавлення волі становив 25 років.

Необхідно зауважити, що посилення репресій і ліквідація будь-яких процесуальних гарантій правосуддя обґрунтовувались “науковою” тезою, що вина — це причинний зв'язок між підозрюваною особою і злочином. Тобто, відкидався принцип поняття особистої вини — умислу, мети і мотиву — як необхідних елементів злочину. Заперечувались такі демократичні принципи права, як презумпція невинності, змагальний характер судочинства, критерій повної доказовості злочину та ін. У прокурорсько-слідчій та судовій практиці застосовувались у широких масштабах тортури, доноси і наклепи. А особисте зізнання у скоєнні злочину було проголошено “царицею доказів”.

Кримінальне законодавство було основою діяльності розгалуженої мережі репресивно-каральних органів.

У період другої світової війни кримінальне законодавство було спрямоване на посилення кримінальної відповідальності. Підвищувалась кримінальна відповідальність за військові злочини, за ухилення від служби допризовників, за поширення слухів серед населення, за порушення трудової дисципліни та ін.

У період голодомору 1946—1947 рр. у центральних, східних та південних областях України було посилено репресивний характер радянського кримінального законодавства. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 1947 року міра покарання за крадіжку державного майна становила 7—10 років позбавлення волі, а за крадіжку колгоспного — 5—8 років. Перевиювання половини або збирання колосків кваліфікувались як розкрадання державної, колгоспної власності. Сотні тисяч жителів України було кинуте до в'язниць. У 1947 році спостерігалось переповнення в'язниць України. Зокрема, в'язниці у східних областях України перебували у постійному переліміті. Усі в'язні, як правило, потребували лікарняного харчування через виснаженість організму.

Репресивний характер радянського кримінального законодавства почав слабнути з середини 50-х років. У 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР скасувала постанови від 1934 р. про порядок ведення справ про терористичні акти та від 1937 р. про зміни у процесуальному законодавстві.

Для керівництва партії більшовиків характерним було ігнорування національних проблем, адже з точки зору марксизму-ленінізму пролетаріат не має батьківщини, адже головним для нього є позбутися ввд соціально-економічного гніту і на цьому ґрунті він має об'єднатися з пролетарями всього світу.

Не дивно, що, декларуючи право націй на самовизначення аж до відокремлення, партія більшовиків на практиці заперечувала його. Так було стосовно Польщі, України, Фінляндії. Зокрема, визнання 31 грудня 1917 р. Раднаркомом РРФСР незалежності Фінляндської республіки радянська історіографія подавала як одне з найвищих досягнень політики Комуністичної партії. Але визнання відбулося тому, що тогочасний уряд більшовиків

сподівався на близьку соціалістичну революцію у Фінляндії, і коли У кінці січня 1918 р. вона розпочалася, то участь у громадянській війні на боці фінської Червоної гвардії брали солдати й моряки дислокованих у Фінляндії військових з'єднань Росії. У березні 1918 р., не дивлячись на те, що уряд Суомі контролював більшу частину території країни, Ленін, Троцький і Сталін підписали “Договір між Російською і Фінляндською соціалістичними республіками”. Але “Фінляндської соціалістичної республіки” не існувало, просто таким шляхом керівники радянської Росії намагались насадити більшовизм у Фінляндії.

Керівництво радянської Росії постійно ігнорувало національне питання. Народний комісар з питань національностей Й.Сталін 22 вересня 1922 р. писав В.Леніну про те, що за роки громадянської війни, коли Москва змушена була демонструвати лібералізм у національному питанні, серед комуністів з'явилися послідовні “соціал-незалежники”, що вимагали реальної незалежності націй і розцінювали національну політику ЦК РКП як оманливу і лицемірну, як гру в незалежність. Незалежність республік ще до утворення СРСР була формальною, і план автономізації Й.Сталіна був засобом ліквідації навіть формальної незалежності республік. Лідери партії більшовиків вважали, що націоналізм є просто реакцією на “історичні образи” з боку великодержавників.

Принцип ігнорування національних інтересів було покладено в основу утворення СРСР. Республіки, що увійшли до складу СРСР, формально були рівноправними, але фактично домінувала РРФСР, про що, зокрема, зазначалось і в гімні СРСР. За Конституцією СРСР вищим законодавчим органом був з'їзд Рад СРСР, у період між з'їздами — ЦВК, а у період між сесіями ЦВК — Президія ЦВК. Виконавчим і розпорядчим органом була Рада народних комісарів, окремими галузями державного управління відали народні комісаріати.

У декларації про утворення СРСР відверто було заявлено, що це перший крок до утворення Всесвітньої Радянської Соціалістичної республіки.

Керівництво КПРС, спираючись на інтернаціоналістичний марксизм-ленінізм, створило своєрідну національну опору, виставивши російський народ як першого серед рівних, старшого брата, не допускало самотнього розвитку інших народів, навіть вдавалось до фізичного знищення, як це було, наприклад, стосовно українців, які зазнали найбільших втрат як від штучно організованого голодомору 1933 р., так і від репресій. Наказом № 007/42 від 22 червня 1944 р., підписаним Народним Комісаром оборони Союзу РСР передбачалось навіть вислання до окремих регіонів Радянського Союзу усіх українців, що “проживали під владою німецьких окупантів”. Стосовно українського народу проводилася, по суті справи, політика етноциду.

Радянське керівництво розпалювало ворожнечу між народами різних національностей. Варто лише згадати постанову ЦК ВКП(б) “Про оперу “Велика дружба” В.Мураделі (1948 р.), у якій, зокрема, зазначалося: “Создается неверное представление, будто такие кавказские народы, как грузины и осетины, находились в ту эпоху во вражде с русским народом, что явля-ется исторически фальшивым, так как помехой для установления дружбы народов в тот период на Северном Кавказе являлись ингуши и чеченцы”.

Україна та інші республіки, входячи до складу СРСР, були позбавлені суверенних прав у вирішенні усіх життєво важливих для них проблем. Хоча добре відомо, що суверенітет як такий є абсолютним і не може бути обмеженим. Суверенітет притаманний кожній державі і означає верховенство влади у середині країни і її незалежність у зовнішньополітичній сфері.

У Радянському Союзі склався і функціонував тоталітарно-феодальний режим, який переслідував за мету побудову нібито комуністичного суспільства. Для тоталітарно-феодального комунізму характерним є:

- 1) панування державної власності на засоби виробництва;
- 2) відчуження виробника від засобів виробництва і результатів своєї праці;

- 3) напівпримусовий, а в окремих галузях виробництва — примусовий характер праці;
- 4) відсутність ринкових відносин;
- 5) низький рівень науково-технічного прогресу;
- 6) узурпація народного суверенітету партійно-державною бюрократією;
- 7) регламентація усіх сфер життя суспільства;
- 8) монополія однієї партії та її ідеології;
- 9) формальне проголошення і фактична відсутність прав і свобод людини;
- 10) наявність сильного репресивного апарату;
- 11) придушення інакомислення всередині країни;
- 12) експансивна зовнішня політика, що спирається на мо-іугній військово-промисловий потенціал.

Отже, тип держави Радянського Союзу був комуністичним, але з елементами феодалізму і тоталітаризму.

Головною ознакою радянського тоталітаризму була поява у суспільстві нового пануючого класу — номенклатури, тобто поли-бюрократії, яка владарювала в усіх сферах життя суспільства. Цей клас прагнув зберегти у таємниці не тільки свою структуру і привілеї, але й саме своє існування.

Зовнішньою ознакою виникнення класу номенклатури було створення партії нового типу; серцевина номенклатури виступала у формі політичного апарату цієї партії. Усі рішення номенклатури державні органи тільки повторювали; на усі ключові посади в державних органах, а також і профспілкових, кооперативних, громадських та інших організаціях призначались партапаратом тільки номенклатурні чини. Держава була підкорена партії, вірніше, партійному апарату, і стала головним знаряддям класової диктатури номенклатури.

Існування тоталітарно-феодального комунізму було б неможливим, якби не існувало особливої організації — Комуністичної партії, якій вдалося ідеологічно нейтралізувати і до певної міри примирити із соціалізмом та його “цінностями” основну масу населення, мобілізувати соціальне захоплення ним робітників та сільських активістів, відсікти будь-яке інакомислення, створити економічну і духовну пустелю.

Тоталітаризм у Радянському Союзі, як політична система, базувався на трьох основних конструкціях:

- 1) жорстко “пірамідальне” організованій централізації суспільства, повністю підкореного волі правлячої партії з вождем на вершині піраміди;
- 2) масовій одурманюючій пропаганді, базованій на соціально-класових, інтернаціоналістично-космополітичних ідеях;
- 3) тотальному і перманентному насиллі, яке реалізовувалось через спеціально створені державні органи.

Тоталітаризм не передбачав ніякої опозиції — ні легальної, ні прихованої, не допускав ніякого інакомислення, ніяких відтінків у “червоному” світосприйнятті. Він вимагав від громадян не пасивної, а активної покори, тобто усвідомлення свого духовного рабства як вищої форми “демократії”. Для тоталітаризму характерним є наявність охлократії — стихійної влади натовпу, де панують інстинкт, емоції, настрої. Охлократія — це спосіб життя, світогляд розгубленої людини, відчуженої від власності, результатів праці, влади. Звідси впливає неповага до **закону** і надії на “вождя”, на якого покладаються сподівання на усунення труднощів, економічного хаосу, загрози війни, на гарантію пайки хліба. Вождь наділяється охлосом певними магічними можливостями.

В основі охлократичної свідомості — свідомість людини первісного чи рабовласницького суспільства, позбавленої індивідуальності, неспроможність виділити людину як унікальну і неповторну особистість, ідентифікація себе з групою, колективом, партією, державою.

Таким надособистим утворенням приписується вища цінність, і вони містично наділяються властивостями, які можуть належати лише людині — свідомістю, душею, розумом, честю і совістю. Охлократ відчуває себе не індивідуальністю, а частиною цілого, що підкреслюється словами “член партії”, “представник (класу)” і т.ін. Тому і влада в охлосі є прямою диктатурою вождя або партії. Проте в обох випадках така влада є кримінальною.

Наявність охлократії у Радянському Союзі — об'єктивна реальність. Її існування було обумовлене рядом факторів: революцією, війнами, усією політикою Комуністичної партії.

Комуністична ідеологія викорінювала у радянських людей загальнолюдські принципи моралі, норми поведінки людей. Революція, а також війни, репресії, голодомор 1933 р. були знаряддями певної негативної селекції, коли було знищено десятки мільйонів найактивніших, вольових, обдарованих, розвинених розумове, і з високою моральністю осіб. Як результат, з одного боку відбувалася деформація суспільства у комуністичний, або статичний, тип з централізованою опікою владних структур над поведінкою і взаємовідносинами людей, а з другого — було знищено не тільки людину духовну, але й соціальну. Від соціальної людини залишались лише ті елементи, які притаманні тваринному світові: табун, його ієрархічна побудова, панування вожаків. Звідси наявність у комуністичному лексиконі епітетів: “партійний вождь”, “комсомольський вождь”, “державний чи профспілковий діяч”, “відповідальний працівник” і т.ін. Охлократія сприймала тоталітаризм як благо у порівнянні із “загниваючим” капіталізмом.

Усі конституції СРСР ділили радянське суспільство на класи і соціальні групи. І реально радянське суспільство було суспільством, як і при феодализмі, становим, правда, стани були якісно новими. До привілейованого стану відносилася номенклатура.

Номенклатура виникла як історичне продовження організації професійних революціонерів, яка складалася із двох партій: одна — це кадрова еліта керівників, а друга — поголів'я підкорених. Якщо буржуазія панує у економіці й на цій базі відіграє відповідну роль і у політиці, то номенклатура здійснює перш за все політичне керівництво суспільством, і в другу чергу — керівництво економікою. Якщо буржуазія є панівним класом тому, що володіє власністю, то номенклатура клас панівний тому, що в її руках політична влада і вона розпоряджається власністю.

Латинським словом потепсіапіга, що означає перелік імен чи найменувань, спочатку визначали розподіл функцій між різними керівними органами. Оскільки після XII з'їзду РКП(б) в обліково-розподільчих відділах партійних комітетів було сконцентровано облік і розподіл відповідальних працівників, то було розписано і посади, на які ті чи інші партійні органи мали здійснювати призначення. Саме цей кадровий аспект і включає весь зміст терміна номенклатура. Номенклатура, зазначається в учбовому посібнику для системи партійного навчання, — це перелік найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядаються і затверджуються даним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії і т.д.). Звільняються від роботи особи, що входять у номенклатуру партійного комітету, також лише із його згоди. У номенклатуру включаються працівники, що перебувають на ключових посадах.

Головним критерієм, за яким відбирали до номенклатури, були політичні ознаки. Спочатку у партійному комітеті ту чи іншу особу ставили у резерв на заміщення певної посади, визначали такій особі термін випробування (не менше року), а потім включали до номенклатури.

Особа, що була внесена до списків номенклатури, якщо вона дотримувалась писаних і неписаних номенклатурних порядків, могла бути спокійною за свою кар'єру. Кожен член ієрархічної структури номенклатури одержував у своє розпорядження деяку частину власності (завод, колгосп, лікарню і т.ін.) або влади з негласною умовою бути лояльним до усієї номенклатурної Корпорації. Зрада корпоративної етики або інтересів вела до

виключення із номенклатури або до судового переслідування. Відносини в апаратному середовищі визначались не законом, а “правами звичаю”, що склалися протягом тривалого часу.

Номенклатурний апарат не являв собою якусь єдину структуру з чіткою субординацією, скоріше він жив за законами тваринного світу.

Члени номенклатури були спаяні єдиною метою — утримати політичну владу, яка давала їм можливість вільно розпоряджатися так званою “загальнонародною власністю”: користуватися спецрозподільниками, відомчими санаторіями, будинками відпочинку, спецлікарнями, мисливськими спецугіддями і т.ін. Коли номенклатурний “вожак” піднімався угору по службових східцях, то разом з ним піднімалися і найближчі його співробітники. Таким чином формувались партійно-радянсько-гос-подарські корумповані клани номенклатури.

Призначення тієї чи іншої особи на партійну, господарську або адміністративну посаду вимагало певної форми плати, **чи** то у буквальному розумінні цього слова, чи у вигляді якихось послуг. Якщо особа не вміла розраховуватись за одержане місце, то вона на ньому довго не могла утриматись.

Зрозуміло, що одержану таким чином посаду, або вірніше, право розпоряджатися власністю, не можна було без певних наслідків, відняти простим волевим рішенням. Можна було замінювати посаду на посаду, не змістити, а перемістити номенклатурного працівника. Саме у цьому заключалась корпоративна міцність номенклатури.

Радянська номенклатура проявляла глибоку ворожість до інших соціальних груп населення в середині країни, а також до зовнішнього світу, іншої соціально-економічної системи, як ворожої їй сили. Своєю замкненістю номенклатура продовжувала змовницьке мислення, постійно перебувала у стані страху за своє існування. Розуміючи економічну відсталість і некон-курентоздатність своєї соціально-економічної системи, номенклатура у зовнішній політиці робила ставку на силу. Звідси й постійний силовий тиск у міжнародних відносинах та атомний шантаж країн Заходу. Досягши у 60-і роки переваги у звичайних силах, атомній зброї, номенклатура утримувала у постійному страсі США і Західну Європу.

Номенклатура прагнула до зростання своєї влади не тільки в ьсередині Радянського Союзу, але й за його межами. А досягти Цього можна було через експансію, поширення своєї влади **на** інші країни. Коли номенклатура проголошувала за мету перемогу соціалізму у світовому масштабі, то вона мала на увазі встановлення свого світового панування, тобто експансія номенклатури мала глобальний характер.

Культ сили у міжнародних відносинах підкріплювався висновками про те, що якщо перша світова війна мала своїм наслідком перемогу соціалізму в одній країні, то друга світова війна призвела до її торжества у ряді країн Європи і Азії і утворення світової соціалістичної системи. Звідси робився “логічний” висновок про те, що якщо буде розв’язано третю світову війну, то вона буде мати фатальні наслідки для всієї капіталістичної системи у цілому.

У Радянському Союзі сформувалась ціла культура конфронтації, постійної боротьби із “світовою буржуазією” і її “розтлінним впливом”. Існував також і радянський істеблїшмент, наука, мова, а головне — замовник — номенклатура, якій необхідний був зовнішній ворог для виправдання внутрішніх проблем — нестачі ресурсів і обладнання, тоталітарної влади і мовчазності населення. Номенклатура активно експлуатувала міф про агресивне імперіалістичне оточення, що нібито постійно загрожувало існуванню спочатку “першій у світі країні перемігшого соціалізму”, а потім і всьому “соціалістичному таборові”. Цей міф узаконював право радянського керівництва виступати і діяти від імені всього народу.

Клас номенклатури користувався широкими пільгами і привілеями, що були узаконені

відповідними партійними рішеннями. Вони стосувалися охорони здоров'я, побутових умов, транспортного обслуговування як самої номенклатури, так і членів їх сімей, просування по номенклатурних службових східцях і т.ін. Номенклатура розпоряджалася усією державною і колгоспно-кооперативною власністю країни. Збільшення соціалістичної власності вело до просування номенклатури по службових східцях, а отже, і до одержання більших пільг і привілеїв.

За роки перебування при владі КПРС сама стала власником значної кількості майна і коштів. На час припинення її діяльності вона володіла 4228 адміністративними будинками, 181 громадсько-політичним центром, 16 інститутами суспільно-політичних досліджень, 112 партійними архівами, 41 учбовим закладом, 134 готелями, 54 філіалами будинків-музеїв і квартир Леніна, 145 автобазами, 845 гаражами, 23 санаторіями і будинками відпочинку та 206 іншими об'єктами, куди входили спеціальні бази промислових і харчових товарів, секції магазинів, різноманітні виробництва. Окрім цього, за номінальну орендну плату КПРС користувалася не встановленою поки що кількістю приміщень різного призначення.

КПРС мала свої валютні рахунки в зарубіжних-банках. Вивезення КПРС капіталів за кордон розпочалося у 1945 році, а поширення ця практика набула у період перебування на посаді Генерального секретаря ЦК Л.Брежнєва. Поштовхом до інтенсивного вивезення капіталів за кордон стала перебудова. За даними зарубіжної преси протягом останніх років свого існування КПРС вивезла за кордон різних коштовностей і валюти на суму від 8 до 15 мільярдів доларів. У ці ж роки було створено як за кордоном, так і в СРСР розгалужену сітку комерційних структур, куди вкладалися гроші КПРС. У КПРС існував спеціальний інститут “довіrenих осіб”, які керували комерційними структурами. Вони були зобов'язані перераховувати прибутки на рахунки парторганізацій, звітувати про свою діяльність перед Управлінням справами ЦК КПРС. За оцінками західних експертів, у сукупності вкладення КПРС у банки західних країн, цінні папери, нерухомість і т.ін. можуть оцінюватись на суму від 40 до 180 мільярдів доларів. До прийняття Конституції СРСР 1977 р. діяльність КПРС ніякими законодавчими актами не регулювалась. У статті шостій Конституції КПРС йменувалась як “керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства”, як “ядро” політичної системи усіх державних і громадських організацій, що постійно визначає “лінію внутрішньої і зовнішньої політики країни”. Функції КПРС, що були закріплені Конституцією, були, по суті, функціями, що притаманні державі. Ці функції КПРС здійснювала з самого початку приходу до влади. Зовнішнім проявом єдності вищих партійних і державних органів були так звані постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР.

КПРС завжди йменувала себе партією робітничого класу, але ніколи не захищала його інтереси. Вона приносила інтереси робітничого класу і всього населення СРСР у жертву месіанським амбіціям правлячої номенклатури. В основі діяльності Цієї партії була експансія комуністичної ідеї. Вона служила не робітничому класові, а ідеї збереження влади номенклатури для продовження у світовому масштабі комуністичного експерименту, створення і зміцнення світової системи соціалізму, встановлення панування класу номенклатури у світовому масштабі.

Конституція 1936 р. законодавче оформила комуністичний тоталітарний псевдопарламентаризм, існування якого було підтверджено й у Конституції 1977 р.

Вищі державні органи влади й управління СРСР — Верховна Рада, Рада Міністрів, міністерства, судові органи, прокуратура — були всього-на-всього продовженням центральних органів КПРС — Пленумів ЦК, Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС. На партійних з'їздах, конференціях визначалася генеральна лінія партії у внутрішній і зовнішній політиці країни і обиралися члени Політбюро, Секретаріату ЦК і ЦК КПРС.

Центральні партійні органи мали монополію на формування кадрового складу вищих державних органів влади і управління.

Голова Президії Верховної Ради, голови Ради Союзу і Ради національностей формально обиралися на сесії Верховної Ради за рекомендацією Ради старійшин, а фактично вони були номенклатурою Політбюро, так само, як і посада Голови Ради Міністрів, керівників міністерств і державних комітетів. Заступники міністрів і голів державних комітетів були номенклатурою Секретаріату ЦК КПРС.

Президія Верховної Ради була органом не робочим, а показним, так само як і Рада Міністрів була високопоставленим розпорядчим і господарським органом. Реальними вищими законодавчими і виконавчими органами країни були Політбюро і Секретаріат ЦК КПРС.

Відносини між Політбюро і Секретаріатом ЦК КПРС були досить специфічними і склалися історично, і залежали від того, хто засідав у цих органах: обрані ще за старого Генерального секретаря, чи ті, хто був обраний до Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС за допомогою нового.

Коли посада Генерального секретаря ставала вакантною, то у середовищі вищої партійно-державної номенклатури починала точитися гостра і жорстока боротьба, що закінчувалася тріумфом однієї групи і поразкою іншої, що вело до змін у всій ієрархічній структурі номенклатури. У такі періоди з'являлися нові номенклатурний!, що намагалися зміцнити своє становище новими ініціативами і починаннями як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Але такі починання, як правило, зазнавали невдач. Ті ж високопоставлені партійно-державні діячі, які намагалися впроваджувати у життя певні, до речі, не зовсім радикальні реформаторські починання, позбавлялися своїх номенклатурних місць. Номенклатура підтримувала або терпіла такого керівника, який не замахувався на її панівне становище у країні, на її номенклатурні місця. В усіх інших випадках вона поступала рішуче, швидко і жорстоко.

У Секретаріаті ЦК КПРС існувала визнана ієрархія. Тут був поділ на Секретарів, що були членами Політбюро, і Секретарів, що туди не входили. Статус Секретарів ретельно враховувався при прийнятті рішень, при розсиланні документів, у організації їх побутових умов, лікування і відпочинку, особистої охорони і ін.

Виступи Генерального секретаря або Секретаря, члена Політбюро ретельно готувалися не окремими особами, індивідуально, а усім апаратом ЦК КПРС. Апарат ЦК КПРС відіграв важливу роль не лише у підготовці виступів, але й у прийнятті рішень, підготовці заяв із різних проблем. Він також був органом, у якому генерувалися і формувалися ідеї з проблем як внутрішньої, так і зовнішньої політики СРСР, які потім виносилися на вищі партійні форуми — з'їзди, конференції, пленуми ЦК КПРС, і які після їх прийняття у вигляді рішень відповідних центральних партійних органів ставали обов'язковими для виконання усіма, без виключення, як партійними, так і радянськими державними і господарськими органами усіх рівнів.

У розпорядженні апарату ЦК КПРС була величезна маса різноманітної інформації, що надходила від чисельних міністерств і відомств, посольств і торгпредств, КДБ, громадсько-політичних організацій. Члени Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС щоденно одержували матеріали як для інформування, так і для обґрунтування прийняття відповідних рішень. Особливу увагу надавали матеріалам, що поступали по лінії КДБ.

Усі закони, укази або постанови формальних вищих органів влади й управління країни приймалися тільки за рішенням відповідних вищих партійних органів.

Отже, КПРС, маючи власні центральні і місцеві органи влади у вигляді партійних комітетів, здійснювала через них контроль і керівництво вищими і місцевими органами державної влади і управління, суду, прокуратури. Рішення як вищих центральних партійних органів, так і місцевих партійних комітетів з будь-яких питань соціально-економічного і політичного життя країни, а також вказівки партійних функціонерів були обов'язковими для виконання усіма як державними органами, так і громадськими організаціями. Маючи свій власний

апарат насилля, що у різні роки йменувався Надзвичайна комісія, ОДПУ, НКВД, КДБ, партія вдавалася стосовно непокірних чи інакомислячих до репресій.

Репресивний характер режиму полягав не тільки у комуністичній ідеології, але й у неефективній економіці. Технологічна відсталість, орієнтація на розвиток важкої індустрії, що забезпечувала військову могутність країни, прирікали населення на злидennість.

Статистика приписувала, наприклад, восьмій п'ятирічці (1966—1970 рр.) середньорічний приріст національного доходу 7,2%, дев'ятій — 5,1, десятій — 3,8, одинадцятій — 3,1 (надушу населення — 2,2). Уже у 1982 р. приросту реальних доходів на душу населення не було.

Видимість зростання виробництва і деяке зростання доходів населення забезпечувались за рахунок експорту нафти, газу та іншої сировини, а також за рахунок проїдання основного капіталу: економили на оновленні підприємств, навіть на їх ремонті. У 1985 р., наприклад, вивезення палива і електроенергії дало 52,8% усієї експортної виручки (у 1970-му — 15,6%), а експорт машин і устаткування — лише 13,6 (у 1970-му — 21,5).

Радянська індустрія була великою за комуністичними критеріями сорокових років: за своєю спроможністю виробляти метал, а з нього — зброю. Сполучені Штати, наприклад, з 1970 по 1986 рік зменшили виробництво чавуну з 83 до 40 млн т, сталі — з 122 до 75 млн. У той же час вони постійно збільшували випуск кінцевої продукції — споживчих товарів. Радянський Союз за ті ж роки збільшив виробництво чавуну з 86 до 114 млн т, сталі — з 116 до 162 млн т. Але по споживчих товарах не догнав США, правда, по танках і ракетах він їх перегнав.

Відстаючи від США по виробництву зерна в 1,4 рази, СРСР випередив їх по випуску тракторів в 6,4 разів, по зернозбиральних комбайнах — у 16 разів. Але ця техніка була надзвичайно низької якості.

Аналіз реальних фактів про соціалістичну господарську систему показує: вона не могла не загинути, її повинен був роздушити власний тягар. Необмежена мілітаризація плюс “планове господарство” народили унікального індустріального монстра, який сам себе з'їдав, а тому був з самого початку приречений.

Слідуючи за своєю політичною логікою, Комуністична партія зберігала не тільки мілітаризовану структуру, але й відповідну соціальну структуру ресурсів. Як і у роки початку індустріалізації, в основі була експлуатація села, яка не знала меж. Нагромадження натуральних і грошових податей, примусових позик, символічних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію колгоспів і радгоспів разом з безпаспортним становищем селян дозволяло створювати видимість добробуту у небагатьох промислових центрах. Селяни перетворились з більшості у меншість населення країни, і вже ніякий ступінь їх експлуатації не міг продовжити життя радянського варіанту “азіатської деспотії”.

Технологічна відсталість призвела до того, що індекс небезпечних відходів, який виражає співвідношення шкідливих відходів до загальної кількості відходів, становить 4,53, а це означає, що щорічно Росія виробляє 122,4 млн т шкідливих відходів. У Німеччині, наприклад, такий індекс становить 0,26 (5 млн т), у Великобританії — 0,22 (3,9 млн т), у США — 1,49. Небезпечними відходами у Росії отруєні цілі регіони, що негативно позначається на здоров'ї населення.

І сьогодні природоохоронні заходи серед основних розділів російської витратної частини бюджету відсутні. Зате найбільший за обсягом витрат з основних розділів знову, як і раніше, військовий.

Офіційна російська ідеологія знову вихваляє традиції соборності, державності, духовності і народності, майже дослівно повторює державну ідеологію царської Росії: православ'я, самодержавство, народність. Комуністи Росії заявляють, що “руська ідея” є ідеєю глибоко соціалістичною. Програма Компартії Російської Федерації, прийнята у січні 1995 р., пропагує сталінські ідеї класової боротьби у середині країни. У ній, зокрема зазначено: “У

значній мірі виправдалось передбачення про те, що під час будівництва соціалізму опір ворожих йому сил не тільки не затухає, але й набирає нерідко найжорстокіших і потворних форм". Це головна теза доповіді Й.Сталіна на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., яка узаконила відкритий терор, коли практикувалися рознарядки по арештах і плани по розстрілах. Росія, очевидно, повертає на "круги своя".

Держава і право США новітнього періоду

На початок XX ст. Сполучені Штати стали великою індустріально-аграрною країною, займаючи перше місце у світовій економічній системі. Війна 1914—1918 рр. зробила із США державу-кредитора, яка надала союзникам кредитів на суму в 10 млрд. дол. Американські промислові компанії зосередили в своїх руках 50% усього світового видобутку кам'яного вугілля, 66% світового видобутку нафти, 60% світового виробництва міді, 85% виробництва автомобілів.

Високий рівень виробництва і продуктивності праці дали можливість забезпечити робітникам досить високі заробітки. Це забезпечувало проведення у життя політики, спрямованої на недопущення розповсюдження комуністичної ідеології. Президент В.Вільсон неодноразово говорив міністру внутрішніх справ: "Пальмер! Ви не повинні допустити, щоб я побачив цю країну червоною!"

У 1917—1919 рр. деякі "експерти" визначили кількість комуністів у США в 600 тис. чол., хоча реально їх нараховувалося близько 45—50 тисяч. Реакційні організації, такі як "Товариство захисту Америки", "Ліга національної безпеки", "Американський легіон", займалися розпалюванням антикомуністичної істерії, яка охопила усі сфери суспільного життя США. Консервативні сили використовували різноманітні засоби у боротьбі проти робітників. Зокрема, на службу реакції було поставлено досягнення у такій науці, як генетика.

Успіхи у дослідженні ролі спадковості у поведінці людини призвели до того, що на 1917 р. біля 16 країн світу прийняли закон про кастрацію фізично і психічно неповноцінних осіб, і на 1935 р. було стерилізовано 35 тис. чол.

У 1924 р. в США було прийнято закон Альберта Джонсона (сенатор) про обмеження імміграції, оскільки іммігранти нібито "є джерелом потенційних хвороб, насамперед психічних, мають нестійкий характер". Американські дослідники попереджали, що подальше прибуття іммігрантів призведе до генетичного знищення англосаксонської спадковості. За стандартами таких вчених в США у 20-х рр. було визнано недоумкуватими біля 47% військовослужбовців.

Популярні праці американського генетика Халдейна зруйнували міф про можливість швидкої ліквідації недоумкуватості

яєрез стерилізацію, оскільки вона спричиняється не лише спадковістю, а й соціально-економічними умовами життя. Підтвердженням цього були дві події: економічна криза початку 30-х років і прихід фашистів до влади у Німеччині, де почалася масова стерилізація противників фашистського режиму. Безробіття мільйонів не можна було пояснити їх нахилом до пауперизму. Тоді й було завдано удару по генетиці (в тому числі й в СРСР), від якого вона тривалий час не могла очухатися.

У 1919—1921 рр. під керівництвом міністра юстиції в США розпочалося полювання на "червоних", в результаті чого було заарештовано велику кількість комуністів. З метою дискредитації прогресивних організацій була сфабрикована справа робітників Сакко і Ванцетті. Після семилітнього попереднього ув'язнення їх у 1927 р. посадили на електричний стілець (у 80-х роках у судовому порядку їх було визнано невинними у вбивстві).

У жовтні 1929 р. в США розпочалася економічна криза. Більше п'яти тисяч банків протягом

1930—1932 рр. заявили про свою розрахункову неспроможність. Близько 17 мільйонів чоловік стали безробітними. Сукупність заходів, розроблених президентом Рузвельтом і його радниками, спрямованих на подолання кризи, отримала назву “нового курсу”. Суть його полягала в тому, що золотий запас США було передано до державної скарбниці, і уряд одержав можливість випускати долари, не забезпечені золотом. За допомогою дешевих грошей було стимульовано товарообіг. Окрім того. Законом про відбудову промисловості (НІРА, 1933 р.) створено було Національну адміністрацію, яка запропонувала розробити для кожної галузі промисловості так звані “кодекси чесної конкуренції”. За типовим кодексом робочий тиждень встановлювався тривалістю 35 годин, мінімальна зарплата 30—40 центів на годину. Близько 95 відсотків американської промисловості ввели такі кодекси. Кодекси також гарантували працівникам свободу участі у профспілках, укладенні колективних договорів.

Законом “Про регулювання сільського господарства” (1933 р.) виплачувалась компенсація фермерам, які погоджувались зменшувати кількість оброблюваної землі і тварин. Тільки за один рік посіви пшениці було зменшено на 7,5 млн акрів, знищено 23 млн голів великих тварин. Ціни на сільськогосподарську продукцію піднялися, відчувалась навіть нестача м'яса і молочних продуктів.

Для пом'якшення безробіття було асигновано 8100 млн дол. і неодружені безробітні у віці від 18 до 25 років одержали роботу на лісозаготівлі, на будівництві доріг.

Після подолання наслідків економічної кризи Верховний суд США визнав (1935—1936 рр.) ряд заходів адміністрації президента Рузвельта такими, що суперечать Конституції США, і вони втратили чинність.

Економічна криза 1929—1933 рр. засвідчила, що період задоволення потреб населення у предметах широкого вжитку закінчено і розвиток економіки в рамках традиційного ринкового механізму не може продовжуватись. “Новий курс” Рузвельта створив систему державних послуг і включив нові важелі стимулювання економічного зростання. Процес соціалізації було доповнено новою формою широкої державної участі в задоволенні різних потреб у суспільстві.

З часів “нового курсу” Рузвельта держава постійно регулює як економічні, так і суспільні відносини. Економічні відносини регулюються через видання нових законів, які збільшують або зменшують податки, через дотації сільському господарству. За період 1982—1986 рр., наприклад, держава виділила для підтримки фермерських господарств 27 млрд. дол.

Особлива увага надавалася регулюванню суспільних відносин.

Законом Норіса — Ла Гардія, прийнятим конгресом у 1932 р., застосування судових рішень у врегулюванні трудових спорів обмежувалось. Закон забороняв виносити судові рішення стосовно питань “припинення роботи або відмови від її виконання”, виплати учасникам страйків допомоги, пікетування і т.ін. Стаття тринадцята закону визначала поняття “трудова спір” як будь-які розбіжності стосовно страйків і умов найму, представництва або переговорів, які встановлюють або змінюють строки або умови найму, незалежно від того чи знаходяться сторони у безпосередніх стосунках трудового найму. Закон встановлював, що стороною у трудовому спорі може бути не лише особа, що безпосередньо уклала договір найму із роботодавцем, але й будь-яка сторона, якщо спір стосується строків або умов найму.

Законом від 1933 р. про відновлення промисловості закріпилось право працівників на страйк і колективний договір. Стаття сьома закону встановлювала, що “працюючі за договором найму мають право на організацію і укладення колективного договору через обраних ними представників; право на вибори представників, акти самоуправління та інші спільні дії, що мають за мету колективні виступи або іншого роду взаємну допомогу і захист, від обмеження або примусу з боку підприємців або їх агентів”. Законом

заборонялося укладення договору, у якому працівник зобов'язувався б не вступати до тієї або іншої профспілки.

У 1935 р. Верховний суд США оголосив закон про відновлення промисловості таким, що суперечить конституції. Тому конгрес приймає найвизначніший закон в історії правового регулювання праці у США — національний закон про трудові відносини, відомий ще як закон Вагнера. Стаття тринадцята закону Вагнера встановлювала, що “ніщо у цьому законі не повинно тлумачитись як втручання, перепона або заборона права на страйк”. Закон встановлює два законних обґрунтування для оголошення страйку: 1) “нечесна практика у трудових відносинах” і 2) наявність “трудового спору”. Під нечесною практикою у трудових спорах закон розумів втручання у право працівників на укладення колективного договору; тиск на профспілку або спробу захопити керівництво нею; дискримінацію працівників при прийомі на роботу або звільнення за участь у профспілковій діяльності; дискримінація стосовно осіб, що користуються своїми законними правами; відмову вщ укладення колективного договору із законно обраними представниками працівників.

Якщо страйк виникав внаслідок вчинення роботодавцем однієї з таких дій, то він мав законний характер навіть тоді, коли не було трудового спору.

Іншою законною підставою для оголошення страйку була наявність трудового спору. Це поняття включало “будь-які незгоди, що стосуються строків, тривалості або умов найму... або зміни строків і умов найму, незалежно від того чи знаходилися спірники у безпосередніх відносинах трудового найму”. Таке визначення “трудового спору” надавало профспілці право на організацію і проведення страйку, бойкоту або пікетування навіть тоді, коли профспілка не була визнана роботодавцем.

Якщо закон Вагнера підводив під поняття “нечесних дій” тільки підприємців, то закон Тафта—Хартлі від 1947 р. поширював це поняття і на діяльність профспілок. Відповідно до закону Тафта—Хартлі підприємцям надавалось право звертатись до суду з проханням заборонити ті або інші дії профспілок. Профспілки оголошувались матеріально відповідальними за шкоду, спричинену їх діями підприємцю. Закон досить суттєво обмежував право на страйк і бойкот. Закон зобов'язує профспілки попереджати підприємця про страйк, що готується, за 60 днів до його початку і надає урядові право відкласти його ще на 80 днів. Якщо ж страйк може завдати удару по національних інтересах США, то президент має право накласти заборону на його проведення взагалі.

З точки зору радянських дослідників, цей закон нібито встановлював урядовий контроль над робітничим рухом. Але це не зовсім вірно. Практика його застосування свідчить, що виконавча влада не завжди може скористатися наданим їй правом. Так, коли президент Трумен наклав “вето” на страйк робітників сталеварної галузі промисловості західного узбережжя США, мотивуючи це тим, що страйк завдасть шкоди національним інтересам США, які тоді вели війну в Кореї, то Верховний суд відмінив “вето” президента, мотивуючи це тим, що США офіційно не знаходиться у стані війни, адже конгрес її не оголошував.

У 1950 р. Законом Маккарена—Вуда компартія США оголошувалась такою організацією, якою керує організація світового комуністичного руху і яка перебуває під контролем іноземної держави. Таке формулювання відповідало дійсності, адже світовим комуністичним рухом спочатку керував III Інтернаціонал, потім Інформбюро, а опісля лінія поведінки компартії вироблялася на Нарадах комуністичних і робітничих партій, що проводилися під егідою КПРС.

За Законом Маккарена—Вуда компартія США, як і кожен її член, мали зареєструватися в міністерстві юстиції. Після реєстрації вважалось протизаконним для будь-якого члена компартії посідати виборну посаду в профспілках, працювати на військових заводах, просити про видачу паспорта для поїздки за кордон.

У судовому порядку ці вимоги закону були визнані такими, що суперечать Конституції США, а значить, не мають чинності. Отже, в США весь час спрацьовувала третя гілка влади — судова.

Судова система США продовжувала залишатись незмінною. Продовжували діяти дві системи судів — федеральні суди і суди окремих штатів. Федеральні суди складаються з Верховного суду США, дев'яти окружних апеляційних судів, дев'яти окружних судів, 68 районних судів і суду тяжб. Суди штатів, як правило, складаються з мирових судів, судів графств, окружних судів і Верховного суду штату.

Суди графств і окружні суди, як суди першої інстанції, розглядають справи за участю присяжних.

Верховний суд США на перший погляд є найбільш недемократичним органом у структурі влади. Він і справді — невиборний, незмінний, нікому не підзвітний орган. Але недемократичність його формальна. Незмінність і непідзвітність є гарантом незалежності суддів від політичної кон'юнктури.

Починаючи з 50-х рр. рішення Верховного суду з конституційних питань поклали початок незворотнім процесам демократизації у багатьох сферах політики США. Верховний суд дав старт політиці десегрегації, розширив рамки політичних прав і свобод американських громадян, сприяв зміцненню процесуальних гарантій правосуддя. Багато демократичних інститутів і принципів, якими гордяться американці, існують завдяки послідовному і динамічному конституційному наглядові.

У відповідності із марксистсько-ленінським вченням буржуазне суспільство США складається із двох класів — буржуазії і пролетаріату. Такий підхід стосовно американського суспільства є спрощеним і догматичним. Заможні верстви населення США на кінець 80-х років складали біля 20%, середні — 60% і малозабезпечені — 20% всього населення країни.

Конституція США не ділить американське суспільство на класи або соціальні групи, але американська політична система “виступає як досить різномірний, внутрішньо суперечливий механізм”.

Уже на початку 70-х років американські дослідники відзначали, що індустріальне суспільство вичерпує себе і на зміну йому йде постіндустріальне, в якому основну цінність мають становити не матеріальні, а інтелектуальні можливості суспільства. В такому суспільстві робітничий клас не тільки не зріс кількісно, але навіть зменшився. Основну масу виробників у промисловій сфері виробництва почали складати так звані сині й білі комірці, яких раніше відносили до групи службовців. Це все призвело як до зміни відношення безпосереднього виробника до засобів виробництва і кінцевого виробленого продукту, так і до зміни його впливу на все суспільно-політичне життя країни. Механізми такого впливу різноманітні.

Організуючою силою, що давала і дає можливість усім верствам американського суспільства брати участь у формуванні політики країни, є американська двопартійна система.

Основними функціями політичних партій США є: функція представництва інтересів певних прошарків населення, функція зв'язуючої ланки між різними верствами населення і державним апаратом, функція засобу боротьби за державну владу, функція формування і проведення в життя політичного курсу в інтересах певної частини населення і т.ін. Прямі вказівки на функції буржуазних партій США та їх органів мають місце у Статуті, “підзаконному акті” демократичної партії, і в Правилах, схвалених у 1976 р. Національним конвентом республіканської партії.

Функція знаряддя боротьби політичних партій США за державну владу проявляється перш за все у висуненні кандидатів на посаду президента, у поновленні правлячої еліти.

Головним у діяльності партій є завоювання й утримання державної влади. Для обрання своїх кандидатів у відповідні державні органи вони використовували організаційні, фінансові, пропагандистські та інші засоби.

В науковій літературі оцінка впливу республіканської і демократичної партій на американське політичне життя не однозначна. Окремі дослідники вказують на зменшення впливу цих партій на політичне життя американського суспільства, інші — на збільшення їх ролі, що потребує глибокого вивчення цього питання.

Не зовсім доказовим є твердження, що “протягом тривалого часу двопартійна система США переживає кризу, пов'язану в першу чергу з тим, що формальне розмежування на демократів і республіканців не відображає належним чином різниці думок, що існують у правлячому класі”. Якщо б це було так, то в Сполучених Штатах легко змогли б переключитись на використання однієї або декількох десятків існуючих партій.

Суть американської двопартійної системи полягає у тому, що вона дає можливість американському суспільству уникати серйозної політичної кризи, відіграє роль альтернативи і протипази у боротьбі за владу між різними групами за інтересами, підтримує спокій і мир у житті американського народу.

Відомо, що структура республіканської і демократичної партій надзвичайно децентралізована, а тому їх роль у керівництві органами влади і управління є незначною. Роль, наприклад, Національного партійного комітету відчутна тільки у період обрання президента. Але відсутність партійної дисципліни, принципів партійного голосування у конгресі усуває Національний комітет від визначення навіть загального напрямлення державної політики. Президенти також не вмотивовують партійними інтересами свої дії в питаннях формування, розробки і реалізації політики. Тому, наприклад, президент-республіканець Р.Ніксон частіше мав підтримку у конгресі, де більшість мали демократи, аніж Дж.Картер, який представляв демократичну партію, яка також мала більшість місць у конгресі. Американський дослідник К.Дейч вірно зазначив, що президент США “більше залежить від коаліції працюючої більшості у конгресі, аніж від підтримки більшості у своїй партії”. Після виборів, наприклад, у 1980 р. біля 50 конгресменів-демократів об'єдналися у Консервативний форум демократів із усіх найважливіших питань, блокувалися із республіканцями, підтримували президентів-республіканців Р.Рей-гана і Дж.Буша.

Законодавці у своїй діяльності керуються не партійними програмами (вони відсутні), а власним розумінням тих чи інших питань, політичними й економічними інтересами своїх виборців.

Кандидат на посаду президента від демократичної чи республіканської партії робить ті чи інші питання центральним пунктом тільки під час виборчої кампанії, а після приходу до влади, як правило, дотримується наступності у політиці. Самі виборці перебувають не стільки під впливом республіканської чи демократичної партії, скільки під впливом програми того чи іншого кандидата.

Важливу роль у боротьбі за вищі державні посади відіграє популярність того чи іншого кандидата, його вміння організовувати електоральну машину агітації і пропаганди.

Отже, ні демократична, ні республіканська партії Сполучених Штатів не беруть безпосередньої участі у формуванні політики країни чи у державному управлінні, їх функції полягають головним чином у залученні голосів виборців на бік того чи іншого кандидата на виборну посаду.

Відомо, що законодавча влада згідно Конституції США належить Конгресу. Хоча конституція нічого не говорить про комітети конгресу, власне, в них і зосереджено всю роботу законодавців. У палаті представників нараховується 22, а в сенаті — 16 комітетів. Комітети створені за проблемним принципом. Важливими серед них є комітети з

асигнувань обох палат, комітети у справах збройних сил, комітети в іноземних справах та інші.

Специфічну роль відіграють комітети по розслідуванню, що створюються для розслідування діяльності конгресу або виконавчих установ, а також окремих осіб. Повноваження і термін діяльності таких комітетів встановлюються у кожному окремому випадку.

Носієм виконавчої влади є президент і підлеглий йому апарат, що складається із Ради національної безпеки, Адміністративно-бюджетного управління. Управління по розробці політики, Управління науково-технічної політики. Економічної ради. Управління спеціального представника президента на торговельних переговорах. Адміністративного управління. Ради з якості оточуючого середовища, а також міністерств й адміністративних відомств.

Особливе місце в державно-правовому механізмі займає інститут віце-президента, який виник спочатку як елемент структури президентських виборів, а потім як інститут наступності посади президента. Віце-президент не має владних повноважень, але “у випадку усунення від посади президента або його смерті, відставки або неспроможності здійснювати пов'язані з посадою права і обов'язки, зазначається у ст.2 розд.I Конституції США, останні переходять до віце-президента”. У цьому зв'язку доречно вказати, що в Радянському Союзі ні радянським законодавством, ні партійним статутом або якимись іншими правилами правонаступництво посад не регламентувалось.

У період після другої світової війни американські віце-президенти поступово ставали активними політичними фігурами. Якщо, наприклад, віце-президент Г.Трумен запрошувався тільки на засідання кабінету Ф.Рузвельта, то ставши президентом, він наполіг на тому, щоб віце-президент Е.Берклі був присутнім на засіданнях Ради національної безпеки, а з 1949 р. став її повноважним членом.

Під час президентства Д.Ейзенхауера віце-президент Р.Ніксон мав можливість знайомитись із секретною інформацією, брав участь у щотижневих зустрічах президента з лідерами Конгресу, відвідував засідання Кабінету і Ради національної безпеки, виконував спеціальні доручення президента.

Президент Дж.Кеннеді доводив до відома віце-президента Л.Джонсона усі важливі державні питання, йому також направлялись копії усіх секретних розпоряджень і наказів. Віце-президент С.Агню очолював створене президентом Р.Ніксоном Управління Білого дому з міжурядових відносин, а віце-президент Дж.Буш очолював групу Білого дому з питань вирішення міжнародних кризових ситуацій. Усе це висувало віце-президента на домінуючі позиції по відношенню до посадових осіб, відповідальних за політику США.

Таким чином, на рубежі 70—80-х років віце-президент стає, по суті, одним із помічників президента, і починає відігравати все більш значну політичну роль.

При президенті існують консультативні і координаційні органи. Серед них Рада національної безпеки (РНБ), яка виконує не тільки консультативні функції, але й проводить аналітичну роботу, готує рекомендації. Цей конституційне безправний орган виконує досить важливі функції.

У відповідності із законом до Ради національної безпеки входять: президент, державний секретар, міністр оборони, міністр армії, міністр військово-морського флоту, міністр військово-повітряних сил, голова Управління ресурсів національної оборони. Президент мав право із згоди конгресу запрошувати на засідання РНБ інших осіб, присутність яких мала внести ясність у питання, що обговорювалося.

Офіційно провідне місце у прийнятті зовнішньополітичних рішень належить державному департаментові, який очолює державний секретар. Він бере безпосередню участь у формуванні і проведенні американської зовнішньої політики. Державний секретар має

заступників, а також помічників.

Державні секретарі відігравали досить важливу роль у формуванні і проведенні зовнішньої політики США. Серед них необхідно виділити Дж.Ф.Даллеса і Г.Кісінджера. Досить активну Участь проявляв Дж.Бейкер.

Державний департамент спрямовує і координує діяльність усіх американських посольств, консульств, а також представництв у міжнародних організаціях.

Важливою формою діяльності держдепартаменту, спрямованої на реалізацію зовнішньої політики, є безпосередня його робота з представниками інших держав. Цьому сприяє перебування у Нью-Йорку штаб-квартири ООН, яку відвідують високопоставлені політичні діячі інших країн.

Інструментом держдепартаменту у зовнішній політиці є ведення переговорів, які, окрім державного секретаря, ведуть його заступники та інші особи.

Окрім державного секретаря та його заступників визначну участь у формуванні і проведенні зовнішньої політики бере радник департаменту і керівник Групи планування політики, керівник військово-політичного управління держдепартаменту. У державному департаменті є підрозділи, які займаються питаннями допомоги іноземним державам, зовнішньоекономічними, науково-технічними і культурними питаннями.

Важливий вплив на зовнішню політику США здійснює міністерство оборони. Пентагон впливає на вирішення питань зовнішньої безпеки, військово-політичного співробітництва з іншими державами, при веденні переговорів про роззброєння і встановлення контролю над озброєннями.

Створена у 1947 р. відповідно до Закону про національну безпеку посада міністра оборони за своїм значенням і впливом поступалася в окремі роки лише посадам президента, помічника президента з питань національної безпеки і держ-секретаря.

На посаду міністра оборони призначаються цивільні особи, а якщо особа була професійним військовим, то її можна призначати на цю посаду тільки через десять років після виходу у відставку.

Міністр оборони є фактичним заступником головнокомандуючого збройними силами США. Він керує складанням національних оборонних планів і програм, а також проведенням військових операцій. Міністр оборони також визначає військову політику, керує складанням військового бюджету. Під час кризових ситуацій він виступає як зв'язуюча ланка між начальниками штабів й іншими військовими радниками, з одного боку" і президентом — з іншого.

Значний вплив на розроблення військової і всієї зовнішньої політики США здійснював Комітет начальників штабів (КНШ). Створений у відповідності із Законом про національну безпеку К.НШ складається із начальників штабів армії, ВМС, ВПС. У 1949 р. було введено посаду голови Комітету начальників штабів. Голова і начальники штабів призначаються президентом за згодою сенату на два роки.

Офіційно КНШ здійснює консультативні функції при президенті і міністрі оборони.

Робочим органом КНШ є Об'єднаний штаб на чолі з начальником, що призначається головою КНШ із згоди всіх його членів і міністрів оборони. Члени КНШ досить часто контактують з міністерством оборони і мають прямий доступ до президента у будь-який час.

На формування і проведення зовнішньої політики США певний вплив здійснює Центральне розвідувальне управління (ЦРУ), що було створене в 1947 р. для боротьби з комуністичними агентами в усьому світі. У структурному відношенні воно складається із чотирьох управлінь: оперативного, розвідувальних даних, науково-технічного й адміністративного.

Найважливішу роль відіграє управління розвідувальних даних, яке збирає, перекладає і

класифікує залежно від значення і джерела інформації дані з усіх країн світу. ЦРУ постачає розвідану інформацію президенту, РНБ.

Специфічним органом у зовнішньополітичному механізмі США є Агентство по контролю над озброєнням і роззброєнням. Воно було створене за ініціативою Консультативної Ради демократичної партії, до якої входили такі відомі громадсько-політичні діячі як Е.Рузвельт, сенатори Г.Хемфрі і Дж.Кеннеді. Законом про створення Агентства, яке почало функціонувати з вересня 1961 р., передбачалося, що без згоди конгресу виконавча влада не може брати на себе якісь зобов'язання стосовно роззброєння. Завданням Агентства було надавати рекомендації президенту, державному секретареві, а також конгресові з питань політики США у галузі роззброєнь, і ні в якому разі воно не повинно займатися розробкою цієї політики.

Найважливішу роль у законодавчому процесі, формуванні внутрішньої і зовнішньої політики країни відіграє бюрократія.

Коли відбувається зміна президентської влади, то у відставку подають біля двох тисяч вищих чиновників федеральних відомств, а на їх місце приходить така ж кількість нових керівників. Ці дві тисячі керують трьома мільйонами чиновників бюрократичного апарату. Цей апарат також бере участь у підготовці законів, він займається формуванням і реалізацією як внутрішньої, так і зовнішньої політики країни.

Федеральна бюрократія набула відносної самостійності по відношенню до вищих органів влади США. Вона є реальним ядром будь-якої демократичної держави, але сама вона не є демократичною. Можна сказати, що демократична держава за своєю суттю є анархічною, оскільки ні законодавча, ні виконавча гілки влади не керують державою, а робить це бюрократія, адже вона є постійним елементом влади.

Законодавча і виконавча гілки влади США не завжди діяли у рамках Конституції. У новітній період американської історії спостерігалось перемінне посилення то виконавчої, то законодавчої гілки влади у всьому суспільно-політичному житті країни. Кожна із гілок влади намагалася досить часто діяти самостійно, правда, в окремі періоди історії США між ними спостерігався консенсус.

Про відносини між законодавчою і виконавчою гілками влади та співвідношення їх ролі у політиці країни можна судити, дослідивши державно-правовий механізм формування і реалізації зовнішньої політики США.

Зовнішня політика Сполучених Штатів, спираючись на могутній економічний і військовий потенціал країни, за своєю суттю була політикою стримування, відкидання комунізму. Боротьба з поширенням комунізму була головним стратегічним завданням зовнішньої політики США. За цих умов практика формування і проведення американської зовнішньої політики досить часто здійснювалась поза Основним законом. Між законодавчою і виконавчою гілками влади у питаннях формування і проведення зовнішньої політики досить часто виникали протиріччя, суперництво. У період загострення американсько-радянських відносин між ними спостерігалась тенденція до злагоди і співробітництва.

Відразу після закінчення другої світової війни головну роль у формуванні зовнішньої політики почала відігравати виконавча влада. Ще у вересні 1945 р. Об'єднаний комітет начальників штабів у меморандумі "Основи розроблення військової політики США" рекомендував урядові розпочати підготовку до ведення превентивної війни проти СРСР. Міністерство оборони підготувало план нанесення ядерних ударів по двадцяти промислових центрах Радянського Союзу. У квітні 1950 р. Рада національної безпеки під керівництвом П.Нітце розробила меморандум СНБ-68, в якому було проаналізовано суть суперечок між США і СРСР, цілі їх політики, дано оцінку військово-економічних і політичних можливостей, зроблено висновки і дано рекомендації стосовно майбутньої

американської зовнішньої політики. Меморандум рекомендував “негайне і значне збільшення американських збройних сил і озброєнь”. Він спрямовував американську національну політику в бік милітаризму.

У цілому можна стверджувати, що меморандум визначив зовнішньополітичну стратегію виконавчої влади на багато років.

Ідея створення військово-політичних блоків, спрямованих проти СРСР та інших соціалістичних країн, належала законодавчому органу США. У червні 1948 р. Сенат ухвалив резолюцію А.Вавдеберга про “новий напрям” американської зовнішньої політики. У відповідності з резолюцією уряд США мав досягти прийняття “регіональних та інших колективних заходів з метою індивідуальної і колективної оборони” і “участі Сполучених Штатів у відповідності з конституційними положеннями у таких регіональних та інших колективних заходах, які базуються на постійній і ефективній взаємодопомозі”. Так було закладено основи створення НАТО, Багдадського пакту і СЕАТО.

У консенсусі діяли виконавча і законодавча гілки влади при реалізації американської програми контролю над озброєннями, що була розроблена американськими вченими.

Ідеї контролю над озброєннями були на початку 60-х років викладені у працях Р.Барнета, Х.Булла, А.Хеддлі, Т.Шеллінга, М.Гальперіна та інших. Всі вони вважали, що збройні сили та конфлікти у світі неминучі і що міжнародні спори можуть вирішуватись за допомогою військових. Тому, на думку Т.Шеллінга і М.Гальперіна, контроль над озброєнням мав сприяти послабленню загрози виникнення війни через визначення розмірів і родів збройних сил різних держав, скороченню витрат на підготовку до війни і зменшенню руйнівних наслідків, якщо війна розпочнеться.

У 60-ті роки за участю США, СРСР і Англії було розроблено і підписано Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963 р.). Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору (1967 р.), Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968 р.) та інші.

У кінці 60-х років розпочались переговори про укладення Договору про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО). Ініціатором проведення переговорів виступила Рада з питань зовнішньої політики, яка у доповіді, направлений Р.Ніксону в січні 1969 р., рекомендувала розпочати переговори з СРСР з метою укладення договору про ОСО. У цій доповіді пропонувалось відмовитись від розгортання системи протиракетної оборони (ПРО) й оснащення ракет роздільними головними частинами (РГЧ).

У квітні 1969 р. Сенат 62 голосами проти 6 також закликав адміністрацію відмовитись від усіх видів наступальних стратегічних озброєнь. У той же час Сенат у серпні 1970 р. виступив проти скорочення асигнувань на ці озброєння.

Підписаний у 1979 р. Договір про ОСО-2 за рекомендацією президента Дж. Картера не було ратифіковано Сенатом США. У зв'язку із введенням радянських військ в Афганістан Дж.Картер запропонував відкласти його розгляд на невизначений час.

Президент Р.Рейган, прийшовши до влади, заявив, що він буде прагнути “досягти реального скорочення ядерної зброї”. У листопаді 1981 р. він оприлюднив “нульовий варіант” вирішення проблеми ядерних озброєнь в Європі. Проте радянське керівництво відмовилося прийняти “нульовий варіант”, розцінивши його як спробу з боку США ігнорувати принципи конфіденційності ведення переговорів, і що США, у випадку його прийняття, “одержали б більш ніж подвійну перевагу по кількості ядерної зброї середньої дальності”.

Прийняття “нульового варіанту” сприяло б пом'якшенню напруженості у відносинах США і СРСР і започаткувало б скорочення ядерних озброєнь. Але цього тоді не сталося. Тільки нове мислення радянських керівників як у внутрішній, так і у зовнішній політиці призвело до підписання в грудні 1987 р. Договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності.

Договір було передано до сенатського Комітету з іноземних справ, який, вислухавши думку Комітету в справах збройних сил і спеціального сенатського Комітету по розвідці, а також свідчення десятків співробітників адміністрації Р.Рейгана, ке рівників Пентагону, сімнадцятьма голосами проти двох висловився на його підтримку.

Сенат вживав заходів, спрямованих на дотримання Сполученими Штатами вже ратифікованих договорів. Так, прагнення адміністрації Р.Рейгана форсувати систему СОІ, що порушувала радянсько-американський Договір з ПРО, спонукало 42 сенаторів у серпні 1988 р. направити до Білого дому листа, у якому вони закликали “не робити кроків по замороженню або припиненню дотримання Договору з ПРО”.

Законодавча влада у більшості випадків відігравала позитивну роль у стримуванні гонки озброєнь, спонукаючи тим самим виконавчу владу діяти у певному напрямі, але у цілому домінуюча роль у формуванні й проведенні американської зовнішньої політики належала виконавчій владі.

Про превалювання виконавчої влади над законодавчою свідчать назви політичних доктрин, у підготовці яких брали участь тільки окремі члени адміністрації. Наприклад, ініціатором проголошення “доктрини Трумена” були міністр військово-морського флоту Форестол і радник президента Марк Етрідж.

Принципи американської військової допомоги іншим державам були визначені Законом про взаємну військову допомогу, прийнятим конгресом у 1949 р. У відповідності з цим законом президент був уповноважений укладати двосторонні угоди, мав право частково або повністю припиняти надання допомоги.

У зв'язку з тим, що даний закон виявився неефективним у стримуванні комунізму, в жовтні 1951 р. за ініціативою адміністрації конгрес прийняв Закон про взаємне забезпечення безпеки, який охоплював також економічну і технічну допомогу іншим країнам.

У 1954 р. було прийнято новий закон, яким робився наголос на необхідність збільшення військової допомоги іншим країнам. Допомога могла надаватись безкоштовно або у вигляді кредиту через поставки спорядження, матеріалів, а також посилки американських військових радників для навчання місцевого військового персоналу.

На базі цього закону у 1957 р. президент США проголосив регіональну доктрину, що називалася доктриною Ейзенхауера. Ще в січні 1957 р. президент Д.Ейзенхауер звернувся до конгресу з проханням дозволити урядові використовувати збройні сили для “забезпечення цілості” країн Близького Сходу. Палата представників 355 голосами проти 61 і сенат 75 голосами проти 19 прийняли резолюцію, що давала виконавчій владі право на використання американських збройних сил у країнах Близького Сходу і на надання їм економічної і військової допомоги.

За президента Дж.Кеннеді програми військової і економічної допомоги були об'єднані, і з 1961 р. вони приймалися у рамках Закону про допомогу іноземним державам. Відповідно до цього закону президент США мав право укладати двосторонні угоди з усіма державами з метою надання їм військової допомоги. Метою таких угод було створення правових основ реалізації довгострокової програми військової допомоги і співробітництва. Угоди, укладені на виконання прийнятих конгресом законів, не потребували схвалення сенату, оскільки, з точки зору конституційного права США, вони мали характер урядових угод. До середини 70-х років президенти Сполучених Штатів мали право на базі прийнятих конгресом законів самостійно укладати угоди про надання військової й економічної допомоги іноземним державам, визначати види, темпи, умови, а інколи й обсяг її надання.

Для покриття адміністративних витрат, пов'язаних із виконанням угод про надання допомоги, країни — отримувачі допомоги — мали надавати урядові США відповідні суми у своїй валюті. Гроші вносились на рахунок посольств США і витрачались ними від імені свого уряду. Держави — одержувачі допомоги — звільняли від митних зборів і внутрішніх

податей товари, матеріали, спорядження, які ввозились із США у відповідності з угодою про військову допомогу.

Для координації зовнішньоекономічної політики створювались різноманітні органи. В адміністрації президента Д.Ейзен-хауера відповідальною за координацію зовнішньоекономічної політики була Рада з питань зовнішньоекономічної політики. Президент Дж.Кеннеді ліквідував згадану Раду і передав її функції державному департаменту. Проте створене ним у 1961 році Агентство міжнародного розвитку обмежило роль держдепартаменту у вирішенні питань зовнішньої торгівлі й надання допомоги іншим країнам.

У роки існування адміністрації Р.Ніксона формуванням зовнішньоекономічної політики займалися міністр фінансів, заступник держсекретаря із зовнішньоекономічних питань, міністр торгівлі. Виникнення серйозних економічних проблем для США змусило адміністрацію Р.Ніксона піти на створення у 1971 р. Ради з питань міжнародної економічної політики. Її головою був сам президент, а фактичним керівником — спеціальний помічник президента з питань міжнародних економічних відносин. Проте після приходу до влади президента Дж.Картера Рада з питань міжнародної економічної політики була ліквідована. Для посилення ефективності діяльності виконавчого управління президента у формуванні зовнішньоекономічної політики було створено Робочу групу з питань продовольчої і сільськогосподарської політики, куди увійшли представники Ради національної безпеки, держдепартаменту, міністерства фінансів, міністерства сільського господарства та інших управлінь. Очолював Робочу групу міністр сільського господарства.

Домінуюче становище у формуванні і проведенні американської зовнішньої політики займає президент. Без його відома і згоди глави адміністративних органів виконавчої влади не можуть вживати самостійних заходів у якихось важливих питаннях, хоч в окремі періоди видатну роль у формуванні і проведенні зовнішньої політики США відігравали державні секретарі й міністри оборони. Але в цілому адміністративні органи діяли у відповідності з президентським сценарієм. У випадку його порушення винні йшли у відставку, а на їх місце приходили нові люди. З цього не випливає, що керівники зовнішньополітичних відомств були слухняним знаряддям у руках президента. При реалізації важливих зовнішньополітичних акцій рішення приймалося колективно, за участю зацікавлених відомств.

Аналіз практики формування і проведення зовнішньої політики США показує, що зовнішньополітична ініціатива належала виключно виконавчій гілці влади. Виконавча влада планувала зовнішню політику, зондувала ставлення конгресменів і громадської думки щодо майбутніх зовнішньополітичних акцій, прагнула впливати на них у певному напрямі. Конгрес своїми діями міг сприяти або гальмувати, а то й не допустити здійснення намірів виконавчої влади або ж змусити її діяти в певному напрямі.

У взаємних стосунках виконавчої і законодавчої гілок влади у більшості випадків панували згода і взаєморозуміння у питаннях формування і проведення зовнішньої політики.

Конституція США в новітній період залишалася майже незмінною. За всю історію існування американської держави було запропоновано 10 тис. поправок до конституції, але прийнято тільки 28, з них діючими є лише 24. Справа в тім, що 18 поправка вводила “сухий” закон в країні, 21 поправка скасувала його. 23 поправка зрівняла округ Колумбія у правах із штатами у призначенні виборщиків президента і віце-президента, але 28 поправка відміняє 23 і встановлює, що округ Колумбія зрівнюється зі штатами в усіх питаннях. І, зрештою, 27 поправка (1972 р.) встановлює рівність у правах громадян перед законом незалежно від статі, але ця поправка не набула чинності, оскільки не набрала необхідних трьох чвертей голосів законодавчих зборів штатів. Решта поправок внесли незначні зміни до Конституції США. Так, 20 поправка (1932 р.) встановила, що після виборів повноваження президента і

членів конгресу починаються 20 січня; 22 поправка (1951 р.) забороняє обирати на посаду президента ту або іншу особу більше двох разів; 24 поправка (1964 р.) забороняє позбавляти прав особу, що не сплатила додатки; 25 поправка (1967 р.) встановлює, що у випадку смерті президента або його відставки, віце-президент займає посаду президента; 26 поправка (1971 р.) встановлює право голосу усіх громадян США по досягненню ними 18 років.

Отже, Конституція США залишається в загальному, майже незмінною, проте трансформація соціально-економічних і політичних відносин закріплювалася законами, що приймалися конгресом США.

Як уже зазначалося вище, президент США на виконання законів, прийнятих конгресом, має право видавати розпорядження та укладати міжнародні угоди, які не підлягають ратифікації з боку сенату.

Як свідчить практика, президенти скористалися таким правом, щоб замінити міжнародні договори угодами виконавчої влади. За період з 1946 по 1974 рік, наприклад, президенти США уклали 6239 виконавчих угод, що не вимагають затвердження з боку сенату, і лише 395 договорів. У 1972 р. конгрес прийняв Закон Кейса-Заблокі, відповідно з яким президент зобов'язаний направляти для інформації сенаторів і членів палати представників усі укладені виконавчою гілкою влади угоди.

Були обмежені й військові повноваження президента. Відповідно до Закону про військові повноваження президента (1973 р.) він може, як верховний головнокомандуючий, розпочати військові дії у випадку; а) оголошення війни конгресом; б) за спеціальними повноваженнями, наданими йому конгресом;

в) у випадках нападу “на територію, володіння або збройні сили США”. Окрім того, Закон зобов'язує президента проводити регулярні консультації із законодавцями з усіх вказаних питань і інформувати його про початок і хід військових дій.

За невиконання законів або рішень конгресу члени виконавчої гілки влади можуть бути притягнуті до відповідальності. Санкції “за неповагу до конгресу” передбачають великий штраф і навіть притягнення до відповідальності у порядку імпідменту.

Законодавство США передбачає суворі санкції за порушення антимонопольного законодавства та прав споживачів. Американське законодавство забороняє узгоджені дії, спрямовані на поглинання конкурентів, встановлення монопольних цін, штучне обмеження виробництва або збуту продукції, поділ ринків збуту і т.ін. Санкції за порушення таких заборон передбачені у вигляді штрафу (до 500 тис. дол.), повного відшкодування збитків у трьохкратному розмірі, примусовою продажу акцій.

У період новітньої історії США розміри податей і відповідно розміри урядових витрат зростали від десятиліття до десятиліття. Так, наприклад, у 1913 р. податями на суму в 35 млн дол. обкладались не більше 400 тис. чоловік. За перші 20 тис. дол. розмір податків становив один відсоток. На початку 70-х рр. податі стягували з 55 млн чол. на суму 55 млрд. дол., беручи 20 відсотків з перших 20 тис. дол. річного прибутку.

Основною статтею державних витрат були витрати на соціальні потреби, пенсії, допомогу бідним сім'ям і т.ін. У 1960 р. загальна сума витрат на соціальні потреби була меншою, ніж витрати на оборону, але вже у 1982 р. витрати на соціальні потреби досягали 50 відсотків державного бюджету, що майже вдвічі перевищувало витрати на військові потреби. В абсолютних цифрах вони зросли з 25 млрд. дол. у 1960 р. до 400 млрд. дол. у 1982 р.

Як правило, коли при владі знаходиться адміністрація республіканської партії, то розмір податків зменшується, а коли демократичної, то збільшується; відповідно цьому зменшуються або збільшуються асигнування на соціальні потреби.

Після “великої депресії” (1929—1932 р.) економіка США розвивалася стабільно. За останнє десятиріччя, наприклад, валовий національний продукт щорічно зростав на вісім відсотків, продуктивність праці — більше ніж на три відсотки, а зайнятість населення більше ніж на

шість з половиною відсотків. Як результат, постійно зростала заробітна платня, скорочувався робочий день, збільшувались видатки на соціальне страхування (від безробіття), узаконено платні відпустки і пенсійне забезпечення.

Майже шістдесят років тому в США було створено систему захисту від безробіття. Відповідно до американського законодавства право на отримання допомоги по безробіттю має працівник, який відпрацював 20 з останніх 52 тижнів і заробив за **цей** період не менше 1600 доларів. Або ж необхідно відпрацювати не менше 15 тижнів за той же період і заробити хоча б 1200 доларів, або працювати не менше 40 з останніх 104 тижнів і заробити не менше 3200 доларів. Допомогу по безробіттю не надають тим, хто погано виконував свої службові обов'язки, хто вчинив злочин та деяким іншим категоріям працівників. Допомогу по безробіттю працівники можуть отримувати протягом 52 тижнів.

Американське законодавство встановило суворі правила прийому на роботу до федерального відомства. Того, хто прагне поступити на таку роботу, повинні охарактеризувати не менше 20, а коли він претендує на посаду, що затверджується президентом, не менше 25 осіб. Відповідно до Закону про етику від 1978 р. кожен федеральний службовець середньої і вищої ланки зобов'язаний заповнити анкету і вказати усі акції і рахунки, що зареєстровані на його ім'я, на ім'я його дружини та дітей на суму від однієї тисячі доларів і більше, кожен статтю додаткового доходу, не рахуючи жалування, кожен дарунок членові його сім'ї вартістю більше 35 доларів, оплату кожної поїздки, розваг, обідів вартістю більше 350 доларів і нерухомість на суму більше 10 тисяч доларів.

Йому забороняється мати доходи, що перевищують 15 відсотків річного заробітку. Закон забороняє пожертвування і подарунки нижчих чиновників вищим, а також отримувати такі подарунки від своїх підлеглих або осіб, що мають менше жалування. Порушення цих законоположень спричиняє негайне звільнення чиновника зі служби.

Відповідно до Закону від 1986 р. "Про оподаткування" за неправильно заповнену декларацію винні сплачують штраф на суму 1000 доларів. Свідоме заниження доходів карається штрафом на суму 5000 доларів і ув'язненням на п'ять років. Особи, що здійснюють фінансове розслідування, мають право перевіряти рахунки, чеки, квитанції, бухгалтерські книги та ін.;

здійснювати таємне стеження та обшуки, прослуховувати телефонні розмови, перлюструвати кореспонденцію, опитувати оточуючих підозрювану особу і т.ін.; залучати до співробітництва будь-яких приватних осіб, яких у випадку відмови від співробітництва можуть притягати до кримінальної відповідальності.

Держава і право Німеччини новітнього періоду

Поразка Німеччини у першій світовій війні 1914—1918 рр. загострила напружену політичну ситуацію в країні. Уже в січні 1918 р. у промислових центрах розпочалися страйки, в яких брало участь більше 800 тис. чоловік. Страйкуючі вимагали хліба, миру, демілітаризації підприємств, демократизації державних установ і амністії політичним в'язням.

Під час страйку у деяких містах Німеччини виникали Ради робітничих депутатів. Страйкуючі не досягли поставленої мети.

Революція почалася 3 листопада 1918 р. збройним повстанням у Кілі моряків військово-морського флоту, які відмовилися виконати наказ командування вийти в море і розпочати бій з англійськими кораблями. Рада робітничих депутатів і Рада солдатських і матроських депутатів Кіля почали озброювати робітників, солдат і матросів.

Протягом декількох днів Ради виникли у Гамбурзі, Лейпцизі, Штутгарті, Ганновері, Мюнхені та деяких інших містах. Німецький імператор втік до Голландії і відрікся від престолу. За ним відреклись від престолу королі, князі і герцоги, що очолювали окремі

німецькі держави.

У листопаді 1918 р. за постановою берлінської Ради робітничих і солдатських депутатів було створено центральний уряд Німецької республіки — Раду народних уповноважених. Очолив уряд соціал-демократ Еберт. До уряду ввійшли представники й інших партій. Було запропоновано ввійти до складу уряду і представнику ультрареволюційної групи “Спартак” Карлу Лібкнехту, але своє членство в уряді він обумовив передачею усієї влади Радам і виключенням з уряду членів буржуазних партій. Його умови не були прийняті і він відмовився ввійти до складу уряду.

З 16 по 21 грудня 1918 р. проходив перший з'їзд Рад Німеччини. Більшість делегатів було від Соціал-демократичної партії (288 із 490), від групи “Спартак” — 10 делегатів.

З'їзд відхилив пропозицію спартаківців про оголошення Німеччини соціалістичною республікою і про радянську систему організації влади як основи майбутньої конституції Німеччини. З'їзд прийняв рішення про скликання Національних установчих зборів. Було створено Центральну раду, яка мала фуякції парламентського контролю над урядом.

Спартаківці не примирилися з поразкою на з'їзді -і організу-вали в Берліні повстання, яке було жорстоко придушене. Було вбито вождів групи “Спартак” Карла Лібкнехта і Розу Люксембург. Протягом березня-квітня 1919 р. були придушені повстання і в інших регіонах Німеччини.

На початку лютого 1919 р. у Веймарі розпочали роботу Установчі збори. Керівництво Рад заявило Установчим зборам про їх самоліквідацію. Установчі збори розробили конституцію, яка дістала назву Веймарської. Ця конституція проголошувала Німеччину демократичною республікою, визнала рівність усіх громадян перед законом, ввела загальне, рівне і пряме виборче право, ввела пропорційну систему виборів, проголосила свободу слова, друку, мітингів і демонстрацій, недоторканість особи, таємницю листування.

Органом загальноімперського законодавства був рейхстаг. Депутати рейхстагу не були відповідальними перед виборцями, вони підкорялись власній совісті.

До виключного законодавства імперії були віднесені зовнішні зносини, колоніальні справи, питання громадянства, свободи пересування, імміграції, видачі злочинців, організація оборони, монетні справи, митні справи, пошта, телеграф і телефон.

Органом представництва німецьких земель у загальноімпер-ському законодавстві і управлінні був рейхстаг, в якому кожна земля мала, як мінімум, один голос, більші землі — по одному голосу на кожні 700 тис. жителів. Представниками земель у рейхсраті були члени їх урядів. Законопроекти вносилися до рейхстагу за ініціативою рейхсрату або імперським урядом за згодою рейхсрату.

Рейхсрат мав важливе право опротестування законів, прийнятих рейхстагом. Якщо рейхстаг наполягав на своєму рішенні, то вирішував президент: він або приєднувався до рейхсрату, або ставив спірне питання на референдум. Проте й рейхстаг двома третинами голосів міг вимагати референдуму, і тоді президент або ж публікував закон в редакції рейхстагу, або ж передавав його на референдум.

Глава держави — президент обирався виборцями на сім років (із осіб, що досягли 35-річного віку). Він представляв Німеччину у міжнародних зносинах, укладав від імені республіки договори з іноземними державами, командував збройними силами, користувався правом помилування, призначав і зміщував чи- мовників і офіцерів; йому було надане право дострокового розпуску рейхстагу. З свого боку рейхстаг двома третинами голосів міг вимагати референдуму і поставити на ньому питання про зміщення президента.

Випадки розпуску президентом рейхстагу у Німеччині були, але випадків зміщення президента за пропозицією рейхстагу не було.

Стаття 48 Конституції надавала президентові право вживати заходів, аж до використання

збройної сили, якщо серйозно порушується громадська безпека або загрожує небезпека такого порушення. Ця стаття надавала президентові право призупиняти повністю або частково такі права і свободи, як недоторканість особи, житла, таємниця листування, свобода слова, зборів, спілок. Конституція обумовлювала, що про всі такі заходи президент має негайно інформувати рейхстаг, який може відмінити ці заходи.

Веймарська Конституція надавала значні права землям, які входили до складу імперії. Стаття 12 Конституції встановлювала, що землі зберігають законодавчу владу до тих пір і в тій мірі, поки імперія не користується своїми законодавчими правами.

Економічне становище у Німеччині після першої світової війни було надзвичайно складним. З війни повернулися сотні тисяч офіцерів і солдат, які не могли знайти роботу, величезна кількість ремісників і торгівців розорялася, а робітники і службовці втрачали роботу.

Прийнятті умови Версальського миру (повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, до Польщі відійшла частина Прусії, Сілезії і Померанії, до Литви — Мемель. Німеччина мала виплатити контрибуцію на суму в 132 млрд. марок, їй було заборонено мати армію чисельністю більше 100 тис.) негативно відбивалися на національних почуттях німців. Тому багато хто з них вступав до воєнізованих або напіввоєнізованих організацій.

Одна із таких організацій виникла в Мюнхені, членом якої був Адольф Шікльгрубер, майбутній фюрер німецьких фашистів (Гітлер). Декілька таких організацій об'єдналися в Націонал-соціалістичну робітничу партію, яка почала очолювати імперський рух, який номінально був і соціалістичним, що ставив за мету побудову гармонічної народної держави на расовій основі. В програмі партії зазначалося про необхідність повернення Німеччині відібраних у неї територій, населених німцями, а також колоній. Внутрішньополітичні вимоги передбачали наділення селян землею, боротьбу проти великих універмагів, конфіскацію військових прибутків, участь робітників в управлінні промисловістю й у прибутках, встановлення автаркії (постачання країни виключно продукцією німецького виробництва) й усунення таким способом конкуренції з боку імпортової продукції.

У 1923 р. Гітлер спільно з генералом Людендорфом здійснив спробу вчинити державний переворот, але він був невдалим. Гітлера було ув'язнено на декілька місяців і там він написав “Майн Кампф”, де обґрунтував ідеї расової зверхності німців (арійців) і претензії на їх світове панування. (У “Майн Кампф” Гітлер писав: “Є одне тільки священне людське право, воно ж і священний обов'язок: потурбуватися, щоб кров була чистою”; “виділити із народу найбільш расово цінні елементи і потурбуватися про їх примноження”; хвора або з ненадійною спадковістю людина “має бути оголошена непридатною до парування. І це має бути здійснене на практиці” і т.ін.).

Поки Гітлер перебував у в'язниці, Грегор Штрасер локалізував розпад фашистської партії, забороненої у зв'язку з путчем. На момент виходу Гітлера із в'язниці Штрасер був найвпливовішою фігурою у партії, до того ж він був ще й депутатом рейхстагу.

Вийшовши із в'язниці, Гітлер змінив тактику політичної боротьби за владу. Він вирішив досягти влади легальним шляхом:

“Ми проникнемо до рейхстагу і там розгорнемо боротьбу з католицькими і марксистськими депутатами, — повчав Гітлер. — Звичайно, перестріляти противників швидше, ніж перемогти на виборах, зате гарантом нашої влади стане їх же конституція”. На виборах до рейхстагу у 1928 р. фашисти одержали близько десяти мандатів.

У Німеччині існувало біля тридцяти політичних партій. Окрім фашистської партії існували комуністична, соціал-демократична, демократична, німецька народна партія, партія центру (християнські демократи) та інші партії.

Комуністична партія Німеччини виникла у грудні 1918 р. на базі групи “Спартак”.

Головним своїм завданням партія мала встановлення радянської влади у формі диктатури пролетаріату. Партія мала своїх депутатів у рейхстазі: у травні 1924 р. — 62, у грудні 1924 р. — 45, у травні 1928 р. — 54, у вересні 1930 р. — 77, у липні 1932 р. — 89 і у листопаді 1932 р. — 101. Компартія вела боротьбу проти соціал-демократів, розколола профспілки Німеччини, створивши революційну профопозицію.

Комуністи зі своїми ультрареволюційними лозунгами залишались в ізоляції і не мали значного впливу на широкі верстви населення.

Однією з наймогутніших партій Німеччини, яка виражала інтереси трудящих верств населення, була соціал-демократич-на партія Німеччини. Її представники посідали державні посади: президента (Ебертдо 1925 р.), канцлера (Шейдеман, Бауер, Мюллер).

Партія центру (християнські демократи) представляла інтереси різних верств віруючого населення. Маючи найбільшу фракцію у рейхстазі після соціал-демократів, партія центру брала участь в усіх урядах, а очолювали уряд у різні роки такі її представники, як Ференбар, Вірт, Маркс, Брюнінг.

Соціально-економічне становище населення Німеччини залишалося складним, загострювалися протиріччя у суспільстві. Німецький історик Рудольф Фірхаус звертав тоді увагу на “по-шарпаність одежі і старість домашніх речей, обдертість будинків. Куди не глянь, — писав він, — соціальні протиріччя, недовіра і взаємні звинувачення, корупція, загроза соціальної громадянської війни і страх перед нею”. Економічна криза, що почалася у 1929 р., загострила соціальні протиріччя.

Під час виборів до рейхстагу у вересні 1930 р. за фашистську партію було подано 6,4 млн голосів і вона одержала 107 мандатів. Комуністична партія Німеччини мала у рейхстазі 77 мандатів (4,6 млн голосів). Проте жодна із партій не мала необхідної більшості у парламенті. На початку 1932 р. проходили чергові вибори президента. У першому турі Гітлер одержав 11,5 млн голосів, кандидат вщ комуністичної партії Ернст Тельман — 3,7 млн. У другий тур вийшли Гітлер і Гінденбург, які одержали відповідно 13418 тис. і 19400 тис. голосів. Президентом, таким чином, став Гінденбург. Вибори до рейхстагу також свідчили про успіх фашистської партії, вона одержала 230 депутатських мандатів. Але жодна із партій у рейхстазі не одержала абсолютної більшості. Канцлером було призначено фон Палена. Його кабінет був “президентським” і не користувався підтримкою більшості членів рейхстагу, а тому у листопаді 1932 р. знову проходили вибори до рейхстагу і кількість мандатів фашистської партії зменшилася до 196.

У радянській історіографії підкреслюється, що успіхи фашистів пов'язані з відмовою соціал-демократів виступити спільним фронтом з комуністами. Але комуністи пропонували соціал-демократам виступити не із спільною платформою чи спільними списками кандидатів у депутати рейхстагу, вони пропонували організувати загальний страйк і тим досягти своєї мети;

соціал-демократи вважали такий заклик до страйку провокацією, а єдиним методом боротьби, вважали вони, має бути виборчий бюлетень. Спільності дій комуністів і соціал-демократів не могло бути й через позицію Комінтерну, який скеровував діяльність комуністичних партій світу. Комінтерн тримав курс на боротьбу проти фашизму через пролетарську революцію і відкидав будь-які спільні дії з соціал-демократами, цими “опортуністами” у світовому пролетарському русі. У зверненні до робітників і робітниць усіх країн світу з нагоди 50-тої річниці з дня смерті К.Маркса Комінтерн висунув лозунги боротьби “за пролетарську світову революцію, за диктатуру пролетаріату, проти фашизму, проти соціал-демократії, за перемогу марксизму, комунізму в усьому світі”. Як видно, керівництво Комінтерну мислило категоріями революційного штурму. Власне, так мислили і німецькі комуністи.

У грудні 1932 р. кабінет фон Палена змінив кабінет Шлейхе-ра, але і цей уряд не мав підтримки з боку більшості у рейхстазі. Лунали вимоги призначити канцлером Птлера.

Раніше на такі вимоги президент Пауль фон Бенкендорф унд Гінденбург грубо, як старий солдат, жартував: “Хто він такий, цей Гітлер? Я зроблю його поштмейстером і нехай облизує марки із моїм зображенням”. Проте 30 січня 1933 р. він все ж таки призначив Гітлера канцлером.

У радянській історіографії стверджується, що Гітлера було призначено на посаду канцлера за вимогою великих промисловців і банкірів, а також рейхсверу (військового відомства). Насправді ж прохання про призначення Гітлера підписали комерсанти, банкіри і промисловці середньої руки. А 336 дійсно “акул” капіталу готові були підписати прохання про призначення рейхсканцлером Палена. Але генералітет наполіг на кандидатурі Гітлера, стверджуючи, що призначення Папена спричинить громадянську війну в країні.

4 лютого 1933 р. Пінденбург і Гітлер, посилаючись на статтю 48 Веймарської Конституції, підписали постанову, яка відміняла свободу зборів, друку і встановлювала суворе покарання за її порушення. 28 лютого були прийняті постанови “Проти зради німецькому народові”, “Про захист народу і держави”, які призупиняли дію всіх статей Конституції про права і свободи громадян. Ці постанови переслідували мету придушити “шкідливі для держави комуністичні насильницькі дії”.

В ніч на 28 лютого було влаштовано провокацію з підпалом будинку рейхстагу, в чому звинуватили комуністів. Розпочався терор, у результаті якого у в'язниці і концентраційні табори було кинуте сотні тисяч антифашистів. Було арештовано комуністичну фракцію рейхстагу, а також значну кількість соціал-демократичних депутатів та багато інших політиків, журналістів, всіх, хто виступав проти фашистів. Було заборонено випуск багатьох газет.

24 березня 1933 р. було видано закон “Про усунення бідувань народу і держави”, яким встановлювалось, що імперські закони можуть прийматись імперським урядом і можуть відходити від імперської конституції. Вони набирають чинності на наступний день після їх публікації за підписом рейхсканцлера без санкції президента і рейхстагу. Укладені договори з іноземними державами теж не потребують схвалення парламенту. Для дієвості всіх законів потрібен лише підпис рейхсканцлера. Отже, Гітлеру надавались виключні повноваження, а рейхстаг і формально, і фактично усувався від політичного життя країни.

У серпні 1934 р. помер президент Пінденбург. У той же день було видано закон про верховного главу німецької імперії. За цим законом посади рейхсканцлера і президента об'єднувались, і до Гітлера фактично і юридичне перейшли всі права президента. Гітлеру було присвоєно звання глави держави довічно з правом призначати собі наступника. Він став фюрером (вождем) німецького народу.

Рейхстаг формально не було ліквідовано, але він збирався лише для того, щоб заслухати виступ Гітлера. За законом від 3 липня 1934 р. депутат рейхстагу втрачав свій мандат, якщо він **не** присягнув фашистській партії або був виключений з її рядів. Його наступника призначав голова націонал-соціалістичної фракції рейхстагу.

Вибори до рейхстагу вважались таємними, але під час голосування оголошувалось, що той, хто ховає від громадської думки характер свого голосування, є ворогом народу. Кандидатів висувала тільки фашистська партія.

Фашисти під час свого перебування при владі тричі проводили плебісцит-' з питання про вихід Німеччини із Ліги націй, з питання про визнання за Гітлером узурпованих ним президентських повноважень і з питання про приєднання Австрії.

Прихід фашистів до влади ознаменувався повним знищенням автономії земель і встановленням суворої централізації у державному устрої. Закони про перебудову імперії (1934 р.) і про імперських намісників (1935 р.) ліквідували представництво земель (рейхсрат), перетворили землі в області і їх управління повністю підкорили імперському урядові. В області були призначені імперські намісники (штатгальтери) — постійні

представники уряду. Вони мали великі повноваження аж до підготовки і видання місцевих законів. Закон 1934 р. скасував громадянство в німецьких землях і встановив імперське громадянство.

Монополія фашистської партії була оформлена у 1933 р. Закон “Проти утворення нових партій” проголошував Націонал-соціалістичну робітничу партію єдиною політичною партією в країні, а участь у якихось інших політичних партіях каралась у кримінальному порядку. Закон “Про забезпечення єдності партії і держави” проголошував фашистську партію “носієм національної ідеї” і відповідно до цього встановив “єдність партії і держави”. Тим самим узаконювалась диктатура фашистської партії у Німеччині, її тоталітарне панування в країні.

Націонал-соціалістична робітничка партія набула суверенних прав. Наприклад, для членів партії існував особливий партійний суд. До партії примикали деякі організації, що складали важливу частину фашистського державного механізму: штурмові загони (СА), охоронні загони (СС), організація гітлерівської молоді (гітлерюгенд), спілка дівчат, спілка жінок, моторизований корпус і авіакорпус (люфтваффе).

Після приходу до влади фашистів було організовано трудовий фронт, який очолювали уповноважені фашистської партії. Вони підмінили фабрично-заводські комітети, що захищали інтереси робітників. На військових заводах праця була мілітаризована. Цілим категоріям робітників (металістам і будівель-

никам) було заборонено переходити з одного підприємства на інше. Було введено загальну трудову повинність, яка поширювалась і на жінок. Неодружені жінки віком від 16 до 35 років зобов'язані були протягом року відбувати трудову повинність. Без такого стажу їх не брали на роботу.

Відповідно до закону про спадкові двори селянин не мав права ділити своє господарство. Після смерті власника господарство переходило тільки одній дитині.

У 1937 р. були визнані німцями 700 тис. ремісничих підприємств і вжито заходів, що спричинили закриття майстерень. На їх базі створювались міцні промислові підприємства, що випускали військову продукцію.

Деякі зарубіжні дослідники вважають, що причина приходу фашистів до влади криється у харизмі особи Гітлера, ораторському мистецтві Геббельса і ефективності фашистської пропаганди. Частково це так. Але не треба забувати, що тоталітаризм як політична система базується не тільки на харизмі вождя, а й на трьох конструкціях: 1) жорстко пірамідальне організованій централізації суспільства, повністю підкореного волі правлячої партії з фігурою на вершині піраміди; 2) масовій оболванюваній пропаганді, базованій на соціально-расово-націоналістичних ідеях; 3) тотальному і перманентному насиллі.

Тоталітаризм не передбачає ніякої опозиції — ні легальної, ні прихованої, не допускає ніякого інакомислення, ніяких відтінків у “коричневому” світосприйнятті. Більш того, він вимагає від громадян (і в цьому він відрізняється від рідної авторитарної моделі) не пасивної, а активної покори, тобто усвідомлення свого духовного рабства як вищої форми “демократії”. Досягти такого стану суспільства можна було лише шляхом устрашіння, яке закріплювалося пропагандою. Історія фашистської Німеччини — це, перш за все, насилля над демократією, нахабне попрання всіх свобод, відкрите знущення над особою.

Як не парадоксально, але, власне, цей найважливіший аспект історії фашизму залишався не дослідженим у радянській історичній науці, його вивчення навіть штучно гальмувалося. Особливо це стосується історії фашистської партії і режиму, Ідеології і “культури” нацизму. Причина цього вірогідно криється у подібності політичних систем, що існували в СРСР і Німеччині, та в їх політиці. Така подібність проявлялась у чотирирічному плануванні розвитку економіки, монополії торгівлі, обмеженні підприємницької діяльності, зрощуванні партійного апарату з державним, принципі фігурерства згори донизу. І фашистський, і

комуністичний тоталітаризм паразитував на соціалізмі, на притягальній силі цієї ідеї, на вірі у можливість створення суспільства соціальної гармонії. У цьому, ймовірно, одна із причин антирелігійної спрямованості тоталітарного мислення.

Звичайно, керівництво фашистського і комуністичного режимів враховувало специфіку своїх країн. Радянське керівництво, спираючись на марксистсько-ленінське вчення про усупільнення засобів виробництва і про диктатуру пролетаріату як політичну систему соціалізму, створило централізовану ієрархічну систему владарювання, де по вертикалі згори донизу здійснювалось управління державою (генсек — перший секретар республіки — обкому — райкому).

Обґрунтовуючи свою концепцію “національного соціалізму”, Гітлер вступив у протиборство з комуністами і соціал-демократами, які по-різному тлумачили марксистське розуміння соціалізму. Гітлер відкинув марксизм як “іудейське вчення”, але разом з тим багато чого використав із досвіду і символіки робітничого руху (червоний прапор із заміною червоної зірки на свастику, розробка системи соціального захисту, партійні організації у сполученні з ієрархізованою системою вождів і т.ін.) Тлумачені таким чином ідеї соціалізму Гітлер з'єднав із расовою теорією зверхності німецької нації, що дало йому можливість з'єднати воедино утопічні чекання із націоналістичними настроями, що підігрівались несправедливими, з точки зору німців, умовами Версальського договору. Звідси ще один висновок: шовінізм є однією із могутніх опор тоталітаризму.

Керівництву КПРС, яке спиралося на інтернаціоналістський марксизм, за умов багатонаціональної державності було складніше. Але й воно схитрилося створити свого роду шовіністичну опору, виставляючи російський народ як першого серед рівних, як старшого брата, проводячи відверту політику-антисемітизму і не допускаючи самотності розвитку інших народів, навіть вдаючись до фізичного знищення, як це було по відношенню до українців.

У тоталітарних суспільствах “правила бал” не економіка, а ідеологія і політика, для них характерним є наявність особливого духовного стану суспільства, де ентузіазм і страх, міфологізм із претензією на науковість створюють особливу атмосферу колективної шизофренії.

Різниця між фашистським і комуністичним режимом полягала у тому, що фашисти хотіли ошчасливити німецький народ за рахунок інших народів, тоді як комуністи хотіли ошчасливити народи усього світу за рахунок народів, що входили до складу СРСР.

Фашистський і комуністичний режими у 30-і роки почали, з одного боку, співробітничати, а з другого — вести між собою боротьбу. Напередодні другої світової війни між Німеччиною і Радянським Союзом існували тісні економічні зв'язки, було укладено пакт Ріббентропа—Молотова про розподіл сфери впливів. Напередодні Великої Вітчизняної війни органи НКВД СРСР видали гітлерівцям 450 антифашистів, що втекли з Німеччини до СРСР.

Не ідеологічні протиріччя, а питання геополітики призвело до війни між фашистським і комуністичним режимами. У книзі Германа Раушнінга “Говорит Гітлер. Зверь из безднн” (М., 1993 р.) зазначається, що Гітлер вважав, що між більшовизмом і фашизмом більше схожості, ніж різниці. “Я завжди брав до уваги цю обставину, — признавався Гітлер Г. Раушнінгу, — і віддав розпорядження, щоб колишніх комуністів без перешкоди приймали до нашої партії... Націонал-соціалізм — це те, чим міг стати марксизм, якби звільнився від свого абсурдного штучного зв'язку з демократичним устроєм”. І дійсно, “штучний зв'язок” — одна з непомітних ліній водорозділу між націонал-соціалізмом і соціалізмом марксистсько-ленінським. Інша — ставлення до приватної власності на засоби виробництва.

Комуністи були категоричними ворогами приватної власності. Гітлер вважав, що спори про

приватну власність не мають ніякого відношення до соціалізму. У розмові з Г.Раушнінгом Гітлер заявив: “Зрозумійте, власність нічого не варта. Наш соціалізм сягає глибше... Навіщо нам соціалізувати банки і фабрики? Ми соціалізуємо людей... Навіщо мені розмінюватися на усі ці на-півзаходи (націоналізацію, експропріацію. — О.Ш.), коли у моїх руках дещо більш суттєве: сама людина! Нехай там якийсь пан Леман думає, що фабрика або банк належать особисто йому, тоді як насправді він сам з усіма своїми потрухами належить партії”. Якщо немає потреби соціалізувати господарську інфраструктуру, значить необов'язково кликати маси до класової боротьби і нацьковувати одні верстви населення на інші.

Не дивно, що фашистська Німеччина, розвиваючи економіку, піднімала життєвий рівень населення. У добу фашизму рядовий німець жив краще, ніж рядова радянська людина. Після того, як стала підніматись економіка, німців охопив ентузіазм. Було ліквідовано безробіття, почалося широке будівництво доріг, житла, з'явився “Фольксваген”, доступний широким верствам населення. Виникла організація “Сила через радість”, яка, маючи свої пароплави, організовувала круїзи навколо Європи, Тобто, фашисти не тільки пригнічували робітника, але й думали про його дозвілля і соціальні проблеми.

До 1918 р. у Німеччині існували дільничні суди у складі одного судді або за участю шеффенів, земські (окружні) суди, вищі земські (обласні) суди та імперський (верховний) суд. У 1922 р. для захисту республіки було створено Державний трибунал, у 1928 р. були створені надзвичайні суди, які розглядали справи про виступи проти держави. Вироки зазначених судів **не** підлягали оскарженню.

Після приходу до влади фашистів суд було централізовано. Керівництво і нагляд за діяльністю судів, призначення суддів стали компетенцією міністра юстиції, який здійснював ці функції через підпорядковані йому обласні відділи юстиції.

Виключні суди перетворюються у нормальні судові установи. Було створено так званий народний суд, який фактично замінив імперський Верховний суд. Цьому суду розпорядженням міністра юстиції могли бути передані будь-які справи. Процесуальний порядок розгляду справ у зазначених судах у кожному конкретному випадку міг бути встановлений міністром юстиції. У кожній справі судді вирішували, чи допускати адвокатів чи ні, викликати свідків чи не викликати. Слідчі органи були по суті справи витіснені поліцією (гестапо), а тому досить часто здійснювалася позасудова розправа, вбивства, тортури, відправлення до концтаборів.

Поліція фашистської Німеччини була посилена вторгненням до неї штурмових і охоронних загонів. Разом з тим з відання загальної поліції було вилучено таємну поліцію. Керував усіма поліцейськими силами Гімлер, під керівництвом якого перебувала уся система концентраційних таборів. Державна таємна поліція (гестапо) діяла на заводах і фабриках, в житлових будинках, вона створювала “п'яті колони” у тих країнах, де Німеччина була зацікавлена у встановленні профашистської політики.

Вирішальну роль в управлінні Німеччиною з 1939 р. відігравала Рада імперської оборони на чолі з Гітлером. До неї входило досить вузьке коло осіб.

У галузі цивільного права німецькі суди, спираючись на статтю 242 цивільного кодексу про те, що “договори повинні виконуватись за доброю совістю”, звільняли боржника від договірних зобов'язань, змінювали договори у зв'язку із зміною господарських потреб.

Законом від 1937 р. було встановлено, що акції акціонерного товариства розподіляються тільки між його засновниками. До складу управління акціонерного товариства поряд з членами, обраними на зборах акціонерів, могли входити і члени, делеговані окремими акціонерами. Правління акціонерним товариством не обиралось, а призначалось наглядовою радою. Члени правління і наглядової ради несли матеріальну відповідальність перед кредиторами акціонерного товариства і окремими акціонерами за спричинені збитки.

У 1933 р. було прийнято закон про спадковий селянський двір, відповідно до якого розмір земельних володінь не міг перевищувати 125 га. Майно двору не могло відчужуватись або закладатись без судового на те рішення.

Законом від 1935 р. “Про захист німецької крові і честі” було заборонено шлюби між імперським підданим німецької крові і особою неарійського походження. Особи, що порушували даний закон, карались каторгою, а їх шлюб вважався недійсним. Заборонялися і позашлюбні статеві відносини між зазначеними особами. Ті, хто порушували цей закон, карались каторгою або ув'язненням. “Шлюб не можна брати, якщо від нього можна очікувати нащадків, що являють небезпеку для збереження у чистоті німецької крові”, — зазначалося у законі.

Фашистське законодавство визнавало недійсними шлюби, що були взяті особами різного соціального походження: між дворянином і селянкою, поміщиком і працівницею та ін. Діти, які народжувалися у такому шлюбі, визнавалися за позовом прокурора позашлюбними.

Поразка Німеччини у другій світовій війні привела до ліквідації фашистського режиму. Територія країни була окупована.

На Потсдамській конференції країни-переможниці вирішили, що “у період окупації Німеччина має розглядатись як єдине економічне ціле”. Стаття 1 угоди вказувала, що “верховна влада у Німеччині буде здійснюватись Головнокомандуючими збройних сил СРСР, США, Англії, Франції кожним у своїй зоні окупації, за інструкціями своїх відповідних урядів”.

Основні положення Потсдамських угод передбачали перебудову всього політичного життя Німеччини на демократичний лад, знищення назавжди німецького мілітаризму і фашизму, а також німецьких монополістичних об'єднань, негайну підготовку до розроблення мирного договору.

Недоліком угод була відсутність чіткої вказівки, що центральний уряд у Німеччині має бути створено негайно.

З січня 1947 року почалося об'єднання англійської і американської зон окупації Німеччини, а потім і французької. Радянське керівництво проводило політику на відокремлення східної Німеччини від західної.

У радянській історіографії стверджується, що розкол Німеччини стався із-за невиконання західними державами Потсдамських угод. Але факти свідчать про інше.

1 квітня 1948 р. радянська сторона встановила контрольно-пропускні пункти (КПП) на всіх автострадах і залізничних лініях і припинила пропуск колишніх союзників до Західного Берліна. Західні країни змушені були створити “повітряний міст” для постачання своїх військ і жителів Західного Берліна (там проживало 2,2 млн чол. — 62% всього населення Берліна). Щоденно одна тисяча літаків доставляли необхідну продукцію для Західного Берліна.

На конференції у Лондоні в 1948 р. США, Англія і Франція вирішили надати західній зоні окупації самостійність у вирішенні внутрішніх питань, і що управління територією має базуватися на федеральній формі. У червні 1948 р. у західній частині Німеччини було проведено грошову реформу і введено “західну марку”. У квітні 1949 р. міністри закордонних справ США, Англії і Франції заявили у Вашингтоні, що вони вирішили передати німецькій парламентській раді у М.Бонні текст окупаційного статуту, який визначає відносини між окупаційними владами США, Англії і Франції і місцевими органами самоуправління.

Представники західнонімецьких земель домовилися про розробку Основного закону, й у травні 1949 р. військові губернатори США, Англії і Франції затвердили його. У серпні 1949 р. було проведено вибори до парламенту, а у вересні сформовано перший уряд ФРН.

У східній зоні окупації Німеччини ще у вересні-жовтні 1946 р. були проведені вибори

депутатів до земельних парламентів (ланд-тагів). У грудні 1947 р. у Берліні було скликано Народний конгрес, який у березні 1948 р. створив Німецьку народну раду, якій було доручено розробити конституцію. Німецька народна рада 7 жовтня 1949 р. проголосила створення на території радянської зони окупації нової держави — Німецької Демократичної Республіки. Так було розколото територію Німеччини.

Необхідно зазначити, що у західній зоні окупації були в основному виконані статті Потсдамських угод. Зокрема, там було проведено демілітаризацію і денацифікацію, чого не було зроблено у радянській зоні окупації.

У західній зоні окупації, наприклад, були створені суди по денацифікації, які розглянули справи більше 12 млн чол. старших 18 років. У східній зоні окупації нацистів саджали на лаву підсудних тоді, коли необхідно було перехопити ініціативу у ФРН або ж необхідна була реакція на судові процеси над нацистами на Заході.

З 1951 по 1989 рік, наприклад, у ФРН за конкретні злочини були засуджені 1257 колишніх нацистів, а в НДР за той же період — 734.

У 1952 р. статс-секретар міністерства державної безпеки (МДБ) НДР Еріх Мільке видав орієнтовку за номером 21, у якій рекомендувалось “колишніх офіцерів і унтер-офіцерів, колишніх співробітників гестапо і офіцерів контррозвідки вважати як підходящих осіб для вербування”. Із керівних кіл колишнього гестапо у Лейпцизі, наприклад, було прийнято на роботу в МДБ вісім осіб. В одному із партійних звітів за 1954 р. стверджується, що 25,8 відсотків членів Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) мали нацистське минуле. В окремих партійних організаціях СЄПН кількість колишніх нацистів перевищувала 85 відсотків.

У кінці 1989 р. сталося об'єднання Німеччини, і НДР перестала існувати.

Держава і право Франції новітнього періоду

Наслідки першої світової війни спричинили серйозні зміни у політичному й економічному житті Франції. Країна зазнала величезних людських втрат (1,5 млн. вбитих), які у подальшому не змогла відновити. Протягом трьох-чотирьох років у 30 департаментах не вистачало робочої сили на селі. Північні райони Франції, які були театром військових дій, були розорені, а репараційні платежі лише частково могли відшкодувати витрати по їх відбудові. Якщо до війни Франція вивозила капітал, то за роки війни вона заборгувала США чотири мільярди доларів.

Разом з тим, якщо безпосередні економічні наслідки війни створювали певні труднощі для країни, то у політичному відношенні Франція виграла. Знову були повернені індустриальні області Ельзас і Лотарингія, розширено колоніальну імперію. У роки війни розвинулася французька машинобудівна промисловість. Із країни, що вивозила, головним чином, капітал, Франція після перемоги перетворилася у країну, що експортує продукцію промисловості.

Зростання промисловості вело до скорочення ремісників і до збільшення кількості осіб найманої праці, а це, у свою чергу, до інтенсифікації політичного життя. На виборах до Національних зборів у 1919 р. партія національно-республіканської дії, партія радикалів і республікансько-демократичний союз об'єдналися у Національний блок і одержали дві третини депутатських мандатів. Цей блок партій виступав за подальшу лібералізацію політичного життя, за проведення політики миру, за збереження режиму третьої республіки. Відомий вплив на політичне життя мала соціалістична партія, яка була створена тими, хто не визнав рішення соціалістичного конгресу в Турі у грудні 1920 р. про приєднання до третього Інтернаціоналу, про створення комуністичної партії. Соціалістична партія разом з анар-'ко-синдикалістами тривалий час контролювала і спрямовувала діяльність Загальної конфедерації праці. У 1923 р. радикали разом із соціалістами створили “Лівий картель” і на

виборах 1924 р. одержали більшість місць у парламенті.

У 1920 р. виникла комуністична партія Франції, яка приєдналася до третього Інтернаціоналу, і це визначало поведінку французьких комуністів.

Економічна криза 1929—1932 рр. призвела до спаду промислового виробництва, до появи 1,5 млн чол. безробітних. Це сприяло активізації фашистських організацій у Франції.

Безпосереднім приводом до виступу фашистів стало вбивство відомого афериста Стависького. У його афері (випуск фальшивих позик на 200 млн франків) були замішані міністри уряду партії радикалів. Фашисти виступили з розвінчанням корупції, нападками на парламентаріїв і міністрів. З 9 січня по 5 лютого 1934 р. у заможних кварталах Парижа пройшло 13 демонстрацій, на яких звучали лозунги: “Геть злодіїв! Геть вбивць! Вперед, на палату депутатів і міністрів!”. 6 лютого організація “Бойові хрести” намагалась захопити владу. У вуличних бійках загинуло 15 і поранено 1435 осіб.

Населення Парижа відповіло на це величезною маніфестацією, а 12 лютого — загальноміським політичним страйком. Соціалісти, комуністи і радикали виступали спільно. Так з'явився Народний фронт, який переміг на виборах до Національних зборів. Уряд сформував лідер соціалістичної партії Леон Блюм.

Уряд Народного фронту розпустив фашистські організації, провів через Національні збори закон про 40-годинний робочий тиждень з одночасним підвищенням заробітної плати, про оплачувані відпустки, про колективні договори і про надання кредитів селянам. Уряд Народного фронту передбачав провести націоналізацію військової промисловості, заборонити приватну торгівлю зброєю.

В області зовнішньої політики уряд вжив заходів, спрямованих на зміцнення оборони Франції, на створення системи колективної безпеки в Європі.

Налякані політикою уряду підприємці розпочали екстрене переведення капіталів за кордон, закривати підприємства, масово звільняючи робітників. Це викликало незадоволення у країні, і уряд пішов у відставку. У 1938 р. Народний фронт розпався.

У квітні 1938 р. було створено кабінет Даладье (без соціалістів), який відмінив 40-годинний робочий тиждень, збільшив податки, а щоб не допустити страйків, воєнізував приватні підприємства, що мали військове значення, транспорт, комунальні установи і т.ін. В області зовнішньої політики уряд пішов на укладення Мюнхенської угоди з Гітлером, відповідно до якої Чехословаччина була віддана на поталу фашистській Німеччині.

У Франції в даний період діяв режим Третьої республіки, якихось докорінних змін до конституційних законів 1875 р. не вносилось. Як і раніше, активно діяв уряд, який в окремих випадках підміняв Національні збори в області законодавства. Виникало, таким чином, так зване делеговане законодавство, яке було результатом відмови Національних зборів від своїх прерогатив.

У 1927 р. пропорційну систему голосування було замінено на мажоритарну, суть якої полягає в тому, що вибори проводяться в два тури. У першому турі обраним вважався той кандидат у депутати, який одержував абсолютну більшість голосів виборців, а у другому турі достатньо було мати відносну більшість.

Інститут глави держави теж не зазнав якихось суттєвих змін. Із закінченням президентських повноважень Пуанкаре (січень 1920 р.), Третя республіка вже не знала активних президентів.

Період 1918—1940 рр. був періодом безперервного зростання влади кабінету міністрів, особливо прем'єр-міністра. Правда, середня тривалість служби одного кабінету впала до шести місяців, але до складу кабінетів входили одні й ті ж політики. Прем'єри вдавалися до практики безконтрольного делегованого законодавства. Останній глава Третьої республіки Поль Рейно заявив у палаті, що кожного разу при обговоренні бюджету парламент тим самим автоматично ухвалює всі видані надзвичайні декрети. Ця теза була схвально

зустрінута членами палати депутатів.

У результаті окупації Франції військами фашистської Німеччини третя республіка у червні 1940 р. припинила своє існування. Уряд, очолений Петеном, пішов на співробітництво з німцями. Три п'ятих території Франції було окуповано, а решта була підпорядкована німцям як в економічному, так і в політичному відношеннях.

Зародком майбутнього уряду четвертої республіки Франції став сформований 28 червня 1940 р. у Лондоні Тимчасовий французький комітет, очолюваний молодим генералом Шарлем де Голлем, який складався із дев'яти так званих національних комісарів. Владу Тимчасового комітету з самого початку визнали деякі французькі колонії. У самій Франції розгорнувся рух Опору, в якому активну участь брали члени комуністичної партії Франції.

Після закінчення другої світової війни у Франції відбулися вибори до Установчих зборів (жовтень 1945 р.), і одночасно було проведено референдум, на якому більшістю (66%) голосів був затверджений запропонований де Голлем і ухвалений усіма партіями, окрім комуністичної, закон про тимчасову організацію влади, створення Тимчасового уряду.

Установчі збори розробили і прийняли нову Конституцію Франції (жовтень 1946 р.). Першу частину її становила “Декларація прав людини і громадянина”, але з такими демократичними принципами, як рівність жінки, заборона дискримінації з мотивів походження, переконань і віросповідання, обов'язок громадян трудитися, право на організацію професійних спілок і проведення страйків, безкоштовне світське навчання, право держави обмежувати приватні монополії, відмова від завойовницьких війн і дотримання міжнародного права.

Конституція проголосила принцип загального, рівного, прямого виборчого права та таємного голосування. Прийнятий одночасно з Конституцією виборчий закон надавав виборче право чоловікам і жінкам і вводив пропорційне представництво. Кожен департамент складав один виборчий округ, за виключенням семи найбільших департаментів, які були розподілені на декілька округів.

Національні збори, що обиралися на п'ять років, були нижньою палатою. Друга палата — Рада республіки — значно відрізнялася від колишнього сенату. Закони приймалися Національними зборами, а Рада республіки мала право протягом двох місяців запропонувати свої поправки. Якщо між палатами не було згоди, то рішення залишалось за Національними зборами. Вибори до Ради республіки були двоступеневими, але переважаючи більшість членів виборчих колегій складали делегати, обрані на загальних виборах на основі пропорційного представництва. До колегії входили генеральні та муніципальні радники і депутати Національних зборів від департаменту. Шоста частина Ради республіки призначалася Національними зборами.

Президент республіки обирався на спільному засіданні Національних зборів і Ради республіки таємним голосуванням на сім років і міг бути переобраним лише один раз. Він мав право протягом десяти днів просити парламент переглянути прийнятий закон. Якщо президент не обнародував закон в установленний термін, то це робив голова Національних зборів. Президент призначав на вищі цивільні й військові посади, але ці акти, так само як і всі інші, вимагали схвалення голови ради міністрів і відповідного міністра. Призначений президентом прем'єр-міністр не міг розпочати формування кабінету, доки Національні збори абсолютною більшістю не ухвалили його кандидатуру і його програму.

Рада міністрів мала йти у відставку, якщо Національні збори абсолютною більшістю голосів висловлювали йому недовіру, але після двох урядових криз, викликаних вотумом зборів, рада міністрів могла прийняти рішення про достроковий розпуск Національних зборів декретом президента. У цьому випадку на час проведення виборчої кампанії створювався уряд із представників усіх партій, очолюваний головою розпущених Національних зборів.

Для розгляду судових справ політичного характеру Національні збори обирали спеціальний

Верховний суд. Решта судів підкорялись Вищій раді магістратури, яка складалася із президента, міністра юстиції, чотирьох представників від суддів, двох юристів, призначених президентом, і шести членів, які обиралися Національними зборами.

У Конституції нічого не згадувалося про колонії, а говорилося про Французький союз, який складався із метрополії, заморських департаментів і територій, а також автономних колоній. Керівництво союзом здійснювалося урядом.

Для четвертої республіки характерною була слабкість виконавчої влади із-за досить частих урядових криз. Коли у травні 1958 р. частини французької армії, що воювали в Алжирі, підняли військово-фашистський путч, Національні збори вручили майже необмежену владу генералу де Голлю, який провів референдум, в результаті якого було прийнято нову Конституцію, що поклала початок існуванню режиму п'ятої республіки у Франції.

У період між двома світовими війнами у Франції, як і раніше, діяли цивільний і торговий кодекси Наполеона. З урахуванням змін у суспільному розвитку до них вносилися суттєві поправки Законом від 1925 р., окрім акціонерних товариств, дозволено було створення товариств із обмеженою відповідальністю; власник землі не міг без дозволу держави використовувати рушійну силу води; уряд, пославшись на інтереси безпеки повітряного сполучення, міг зруйнувати будь-яку споруду.

Було змінено фундаментальне положення кодексу Наполеона про свободу договору. У Франції великого поширення набув формулярний договір і його різновид — договір через приєднання. Характерною рисою розвитку цивільного права була відмова від принципу безумовної обов'язкової сили договору. Посилаючись на непередбачені обставини, одна із сторін могла через суд розірвати контракт або змінити його умови.

Тривалий час міжнародні зв'язки монополій, їх всесвітнє переплетіння залишалися у Франції за сферою законодавчого регулювання. Закон від 1967 р. постановляє, що будь-яке товариство, органи управління якого знаходяться на території Франції, підкоряється французьким законам. У 1935 р. було прийнято закон, за яким будь-яка сторона трудового договору могла розірвати його.

Жінка була визнана повністю дієспроможною у 1938 р., і тільки у 1965 р. їй було надано право займатися професійною діяльністю незалежно від волі чоловіка.

У період після першої світової війни у Франції зберігалась судова система, що склалася за законом від 1810р., але до неї було внесено деякі зміни. Так, зокрема, суддя або слідчий, що отримав заяву про злочин, повинен передати її відповідному прокуророві. Навіть справи так званого приватного звинувачення повинні були, відповідно до закону від 1931 р., отримати санкцію прокурора для направлення до суду. Прокурор мав право ревізії мирових суддів, від нього залежало надання суддям відпусток.

Усі кримінальні справи поділялись на три категорії: порушення, проступки і злочини. Присяжні залучаються у тих випадках, коли розглядаються справи про злочини. Починаючи з 1932 р. присяжні разом з коронними суддями брали участь в установленні покарання.

Звинувачений міг мати захисника на попередньому слідстві, який фіксував можливі порушення закону з боку судового слідчого. З дозволу головуючого у суді звинувачуваний міг вимагати нових доказів, викликати свідків, запросити експерта і т.ін.

У 1940 р. суд присяжних було скасовано. У колегії мали засідати три професійних і шість непрофесійних суддів. Кримінально-процесуальний кодекс 1958—1960 рр. відновив спільну колегію суддів і присяжних. Разом з тим законом від 1963 р.

було введено “суд державної безпеки”, який було наділено правом розглядати усі справи про порушення військової дисципліни, про перевезення і зберігання військових матеріалів і зброї, про вбивства і погроми. Голова і члени “суду державної безпеки” призначаються урядом.

У галузі кримінального-права якихось суттєвих змін не наступило. Діяв кримінальний кодекс 1810 р. з деякими поправками. За законом “Про бойові групи і приватну поліцію”

(1935 р.) підлягали розпуску фашистські організації і усі групи, що підбурюють до збройних вуличних демонстрацій, які ставлять за мету насильне повалення республіки. Закон від 1960 р. посилює каральні санкції за політичні злочини.

Держава і право Англії новітнього періоду

В новітній період історії Англії її законодавча і виконавча гілки влади залишалися незмінними. У палату громад обираються 650 депутатів, а до палати лордів традиційно входять представники аристократії — пери, спадкові або призначені монархом, і пери за посадою, до яких належать вищі судові чини та англійські єпископи.

Члени англійського парламенту одержують грошову винагороду за свою діяльність, їм компенсуються витрати на утримання невеликого службового апарату, який займається підготовкою і веденням документації, транспортні витрати.

За традицією одну годину у парламенті відведено для відповідей членів уряду на запити законодавців, а у вівторок і четвер протягом п'ятнадцяти хвилин на запити відповідає прем'єр-міністр.

Сталися докорінні зміни у виборчій системі Англії. Як відомо, виборча реформа 1884 р. зберігала майновий ценз і виборець міг голосувати у декількох округах, де у нього була реальна власність, а тому вибори тяглися декілька тижнів.

За реформою виборчої системи 1918 р. ці недоліки усувались. До списку виборців вносились кожна особа чоловічої статі віком від 21 року, що проживає у виборчому окрузі не менше шести місяців. Але особа, що має ценз осілості в одному окрузі і реальну власність в іншому, може голосувати у двох округах і, таким чином, мати два голоси. Активне виборче право одержали жінки, що досягли 30-річного віку і володіли приміщеннями для житла або інших потреб (з річним доходом не менше п'яти фунтів стерлінгів), або одружені з особою, що відповідала таким вимогам. Зміни у виборчій системі збільшили кількість депутатів від лейбористської партії. Якщо, наприклад, у роки першої світової війни уряд складався із партії лібералів, очолюваної Ллойд-Джорджем, то на виборах у 1918 р. більшість у парламенті одержала партія консерваторів (384 місця). Ліберали одержали 165 місць і лейбористи — 72. Починаючи з 20-х років в Англії чергуються при владі лейбористська і консервативна партії, а партія лібералів зійшла з політичної арени.

Наступний крок було зроблено у 1928 р., коли спеціальним актом парламенту жінка була зрівняна у виборчих правах з чоловіком. Архаїчне право другого голосу було відмінено тільки у 1948р.

Відомо, що у 1922 р. північна частина Ірландії стала автономною провінцією Англії, і тому офіційна назва держави змінилася. Вона стала йменуватись “З'єднане королівство Великобританії і Північної Ірландії”. В сукупності Англія, Шотландія, Уельс і Північна Ірландія складають унітарну державу.

Період між двома світовими війнами характеризується посиленням ролі виконавчого органу. Для посилення і розширення своєї влади і для звільнення від контролю з боку палати громад уряд користувався багатьма причинами: війною, внутрішніми утрудненнями, кризовою ситуацією і т.ін. Все частіше практикувалося так зване делеговане законодавство.

У 1932 р. комісія парламенту, вивчивши питання про владу міністрів, дійшла висновку, що уряд давно займається законодавчою творчістю з принципових питань і навіть вводить нові податки, вільно змінює парламентські статuti. З 1927 р. по 1937 р., наприклад, парламент щорічно у середньому приймав не більше 70 статутів, тоді як виконавчий орган видав постанов і наказів майже в 20 разів більше. Для контролю за делегованим законодавством палата лордів створила у 1924 р. комітет з спеціальних наказів, а палата громад створила у 1944 р. комітет із статутних документів.

Великобританія залишалась найбільшою колоніальною державою. За державно-правовим статусом британські володіння поділялися на чотири групи: домініони, колонії, протекторати і підмандатні території. На загально-імперських конференціях домініонів у 1926 р. і 1930 р. було розроблено “конституцію” Британської імперії. Цей акт дістав назву Вестмінстерського статуту і набрав чинності 11 грудня 1931 р.

Усі практичні пропозиції конференцій і статуту офіційно оформили відносини домініонів і метрополії, що склалися за останні 50 років. Найважливіші із постанов стосуються повноважень і ролі генерал-губернатора і констатують, що останній є в домініоні представником короля, а не уряду Великобританії. Він у питаннях управління домініоном займає таке ж становище, як і король у Великобританії. Уряд домініону безпосередньо зноситься з імперським урядом. Англійський парламент не міг приймати закони для домініонів, він міг це робити лише на їх прохання або з їхньої згоди. Закони, прийняті парламентом домініону, не могли бути відмінені, якщо навіть вони суперечили англійським законам. Великобританія направляла

послів у домініони, які йменувалися високими комісарами. Їх роль формально зводилася до дипломатичного представництва. Зі свого боку домініони отримали право призначати таких же представників (послів) до метрополії. Вестмінстерський статут розширив державну самостійність домініонів, зробив їх фактично незалежними державами. Для вирішення найважливіших питань стали щорічно скликати імперські конференції прем'єр-міністрів країн Британської співдружності націй. Стосовно ж колоній, протекторатів і підмандатних територій, то вони отримали повну незалежність після другої світової війни. Процес отримання ними незалежності був досить складним. Звернемо увагу на процес отримання незалежності Палестиною.

Палестина, що входила до складу Оттоманської імперії, у 1917 р. була окупована Великобританією. Севрський договір 1920 р. затвердив декларацію Бальфура, яка обіцяла створити у Палестині “національну домівку єврейського народу”, але без шкоди для цивільних і релігійних прав неєврейських громад. \ Британський мандат на Палестину юридичне було оформлено 24 липня 1922 р, коли рада Ліги націй обрала англійського короля мандатарієм.

Мандат включав такі умови: а) мандатарій буде мати всі права з питань законодавства й управління; б) мандатарій буде, наскільки дозволять обставини, заохочувати місцеву автономію; в) мандатарій створить національну домівку для євреїв і буде сприяти їх імміграції до Палестини, проте нічого не повинно зашкодити місцевому неєврейському населенню. “Мандатарію буде належати контроль над зовнішніми зносинами” (ст.12). Відповідно до ст.22 офіційними мовами Палестини вважаються англійська, арабська і єврейська.

Британський уряд призначав верховного комісара і головне командуєчого Палестини, який підпорядковувався міністр" колонії. При ньому було створено консультативну раду, до якої ввійшло десять чиновників і десять представників місцевого населення (сім арабів і три євреї). Країна була поділена на шість округів на чолі з окружними комісарами, підпорядкованим верховному комісару,

^'.3³

Арабське населення Палестини, кероване Арабським " ^ навчим комітетом, вимагало припинення єврейської к ^ЗД ^й зації і імміграції. Араби висунули лозунг незалежності ИїДЯ" тини і її єднання з іншими арабськими країнами.

Кількість єврейських іммігрантів до Палестини постійно збільшувалася. Якщо, наприклад, у 1922 р. єврейське населення нараховувало 83790 чоловік, то на початок 1947 р. ця цифра зросла до 600000. Арабів було вдвоє більше.

Рішенням Організації Об'єднаних Націй від 14 травня 1947 р. у Палестині створювались

єврейська й арабська держави. Проте араби не визнали цього рішення, і тільки декілька воєн змусили їх змиритися з існуванням єврейської держави Ізраїль.

Англійські історики і політологи зазначають, що із-за конституційних обмежень британський монарх фактично позбавлений реальної влади, проте така влада у королеви формально є в наявності. Вона може за певних умов призначити або звільнити прем'єр-міністра, відхилити будь-який законопроект і навіть розпустити парламент.

Проте у англійської королеви є й інші важливі функції. Її активна зовнішня політика спрямована на збереження впливу і авторитету Великобританії у світі, особливо у країнах співдружності. Треба визнати, що завдяки посередництву королеви та її сім'ї в минулому не раз вдавалося зняти напруженість у стосунках Англії з її колишніми колоніями і між членами британської співдружності.

Певну вагу надає статус королеви і відноsinам Англії з інши-ми державами, адже відповідно до традицій британський монарх за період свого правління може лише один раз відвідати з офіційним візитом ту або іншу країну, що не входить до співдружності націй. Цілком природно, що для такої події підбирається момент найвищого піднесення двосторонніх стосунків. Якщо говорити про Британські острови, то в результаті традицій ідея монархії набула там великого поширення. Для од-яких англійців королівська сім'я — символ національної гордості й упевненості існуючого у країні соціального ладу. Для „ інших — щось ніби ікони, зразок добробуту, а значить, у розумінні багатьох, і щастя.

-Англія — індустріально-аграрна країна. Її економіка особли-ий після другої світової війни розвивалася досить інтенсивно. З "родини 80-х років її економіка розвивається швидше, ніж •ЗДйЧвюміка Франції, ФРН, США, Японії. Проте на Британських "'-"' овах живе ще покоління, яке пам'ятає нестатки. У трид-, ...роки м'ясо, наприклад, було недоступне для багатьох верств "зселення. Країна була у великій залежності від імпорту сільськогосподарської продукції. В роки другої світової війни було введено жорстке раціонування продуктів харчування. Проводилася широка кампанія по розоранню пасовиськ і лугів. Навіть площадки гри у гольф перетворювались на городи. **На** полях знаменитого Гайд-парку вирощували картоплю. Після війни ситуація з харчами навіть погіршилася. Гостро постало питання про самозабезпечення харчовими продуктами.

Рішення, які дозволили вийти із кризи, були прийняті у 1947— 1948 рр. Сільськогосподарські акти 1947 і 1948 років гарантували фермеру-орендарю фактично довічне володіння землею за умови виплати встановленої ренти. Як результат розширення фінансової можливості фермерів, збільшувався їх прибуток. Пізніше, у 1976 р., законодавство поширило на орендарів можливість володіння землею протягом трьох поколінь. Держава забезпечила орендарю фактичні права власника.

Проте державне регулювання аграрного сектора не обмежувалося удосконаленням законодавства. Для відродження сільського господарства необхідно було встановити гарантовані ціни на п'ять років із щорічним коригуванням у бік підвищення. Фермерам виділялись субсидії, зокрема для стимулювання застосування мінеральних добрив.

Вже у 1955 р. уряд відмінив раціонування м'яса, а разом з тим відпала необхідність в існуванні особливого міністерства харчування — воно виконало свою функцію.

У 50-і роки розмір підтримки сільського господарства становив від половини до трьох чвертей чистого доходу фермера. **До** сьогоднішнього дня масштаби регулювання досить значні.

Англія досягла 75 відсотків самозабезпечення сільськогосподарською продукцією. Не дивлячись на те, що в 1987—1989 роках у порівнянні з 1978—1980 роками капітальні вкладення в сільське господарство скоротилися на 38 відсотків, випуск продукції збільшився на 29 відсотків.

Необхідно вказати на різноманітність форм земельної власності. П'ять відсотків землі

належить державі (урядові) і місцевим органам влади, п'ятнадцять — різним організаціям і громадським інститутам (церкві, коледжам, фондам). Решта землі знаходиться у власності окремих осіб, компаній, товариств. Земля продається і купується, але не безконтрольно.

Усі земельні ділянки мають бути зареєстровані і сертифіковані. Відповідно до закону від 1925 р. кожна ділянка має ніби

особисту справку, у якій є дані про ім'я власника, його адреса, зафіксовано дозвіл на роботи на ній. Тобто власник наділу не може використовувати його як завгодно, а лише відповідно до дозволу, виданого при купівлі.

Якщо земля, наприклад, продана для виробництва сільськогосподарської продукції, то на ній не можна збудувати, наприклад, готель. Для цього власнику наділу необхідно звернутися за дозволом до муніципальної планової комісії, яка діє на основі законів про планування і керується інтересами суспільства. У випадку, якщо власник землі не погоджується з рішенням планової комісії, він має право подати скаргу державному секретареві з питань оточуючого середовища, який може призначити судовий розгляд.

Набуття права власності на землю не означає, що земельна ділянка за будь-яких обставин довічно буде належати її власнику: у деяких випадках ділянка може бути примусово у нього викуплена. Наприклад, у випадку необхідності проведення дороги або, скажімо, якщо було виявлено запаси корисних копалин.

Непомітні, на перший погляд, відбувалися зміни у судочинстві Англії. Найнижчою судовою інстанцією в Англії є суддя-магістрат, якого призначає корона із найбільш поважних громадян довічно, якщо він не вчинить злочину. Суддя-магістрат розглядає “менш тяжкі злочини”. Без санкції магістратського суду жоден з англійців не може бути затриманий більше ніж на 24 години, який би тяжкий злочин він не вчинив. Суддя-магістрат має право оштрафувати на певну суму і відправити до в'язниці на шість місяців, а у виключних випадках — на рік. При прийнятті рішення він керується власним переконанням.

Діяли центральні (Вестмінстерські) суди, що склалися з суду королівської лави (верховний суд у справах кримінальних), кримінальної апеляції, суду канцлера (суд справедливості, що засідає під головуванням канцлера), суду у справах про заповіти, розлучення і у справах адміралтейства (один і той же суддя розглядає справи про розлучення та морське страхування). Вищою судовою інстанцією залишається суд палати лордів.

Через особливості формування англійського права його джерела були чисельними. У XX ст. набувають поширення так звані консолідовані закони, які поглинули ряд актів парламенту, що приймалися з одного й того ж питання. У 1949 р. було навіть прийнято “Акт про процедуру консолідації законодавства”, у якому підкреслено принцип незмінності консолідованих законодавчих положень.

Консолідовані закони — це систематизоване викладення нормативного матеріалу. Тому вони, по суті справи, є своєрідним сурогатом кодексів.

Поступово законодавство почало витискувати прецедентне право. У 1965 р. парламентським актом було створено комісії для “кодифікації правових норм, ліквідації віджилих і непридатних норм права, його спрощення і удосконалення”. Суддям палати лордів та іншим суддям було дозволено відходити у певних випадках від попередніх рішень.

Протягом XX ст. в Англії спостерігається посилення нормо-творчої ролі держави. Особливо це стосується цивільно-правових відносин.

У 1949 р. було прийнято закон, у відповідності з яким держава набула права користуватися винаходом і навіть, якщо буде вважати необхідним, може продати його іншій країні.

Відповідно до актів “Про монополії і обмежувальну практику” (1948 р.), “Про ціни і перепродаж” (1964 р.), “Про монополії і злиття” (1965 р.) суд повинен змушувати компанії

розривати договори, які спрямовані на встановлення монопольних цін, і підтримувати систему мінімальних цін, якщо вона не суперечить “публічному інтересові” і т.ін.

Законами “Про власність одружених жінок” (1964 р.) та “Про делікатну відповідальність подружжя у відносинах між собою” (1965 р.) встановлювалось, що майно і грошові заощадження подружжя належать їм порівну, якщо інше не передбачено шлюбним договором. Матеріальні збитки, спричинені одним із подружжя іншому, мають бути відшкодовані у повному обсязі.

Подружжя зрада, жорстоке ставлення, невиліковна душевна хвороба та ін. є підставою для розлучення. Проте заява про розлучення може бути подана не раніше ніж через три роки після одруження.

Законом від 1926 р. було дозволено усиновлення позашлюбних дітей наступним шлюбом батьків. Такі діти успадковують майно нарівні з іншими дітьми, але не можуть успадковувати титул батьків.

У період після другої світової війни в Англії розвивалося законодавство, спрямоване на соціальний захист населення. Осо-

ба, яка відпрацювала не менше двох років, має право на отримання допомоги по безробіттю. У 80-х роках ХХ ст. середня заробітна плата англійського працівника досягала 250 фунтів стерлінгів на тиждень. Біля 9% заробітної плати кожен працюючий відраховував у фонд допомоги безробітним.

Неодружений безробітний отримує 37,75 фунтів стерлінгів на тиждень. Коли він одружений, то його дружина отримує 23,05 фунтів стерлінгів на тиждень. Отримують допомогу діти у віці до 16 років, а коли вони навчаються, то у віці до 18 років. Існує ще й соціальна допомога, за якою чоловік з дружиною одержують 87,6 фунтів стерлінгів на місяць.

Коли адміністрація підприємства збирається проводити масові звільнення, то щоб уникнути конфліктів, вона пропонує працівникам досить значну компенсацію за згоду на звільнення працівника за власним бажанням. Сума компенсації залежить від стажу роботи працівника і може становити 30—40 тис. фунтів стерлінгів або суму дворічної заробітної платні.

Законом 1948 р. “усі види лікування, здоров'я дітей, материнство” були поставлені під контроль держави. Було введено безкоштовне медичне обслуговування. Більше того, усі ліки, виписані за рецептами лікарів, також видавалися безкоштовно.

Національна система охорони здоров'я (НСОЗ) охоплює 99 відсотків англійських сімей.

У 1951 р. у системі НСОЗ було введено платні послуги. За рецепти стали брати символічну плату — два шилінги, але у 80-і роки її було доведено до 2,5 фунтів стерлінгів. Було скасовано субсидії на молоко для вагітних жінок, підвищено ціни на окуляри, ортопедичне взуття та ін.

З 80-х років ХХ ст. поряд з безкоштовною існує і платна система лікування.

Існування так званого “інтервенційного бюрократичного апарату”, який почав формуватися в Англії ще у ХІІІ—ХІV століттях, призвело до того, що судовий розгляд став альтернативою кривавому зведенню рахунків. Англія вже тоді як нація стала відмовлятися від насилля. Суди забезпечували кращий, ніж насилля, спосіб вирішення спорів. Тому такий злочин, як вбивство, став дією негідною. У ХХ ст. такі злочини чинились в Англії нечасто. Англійці-вбивці майже усі однакові. Це люди з робітничих низів; діти зруйнованих сімей, які залишили навчання; люди, що мають пристрасть до алкоголю або наркотиків; безробітні, що живуть на соціальну допомогу у дешевих муніципальних квартирах. Більшість вбивць не планують злочин наперед, а коли чинять його, то негайно каються. В Англії відсутнє романтичне, майже обожнюване ставлення до насилля, яке проявляється, наприклад, у США. Для англійців вбивство — це щось глибоко неприродне. А тому уся пенітенціарна англійська система спрямована на перевиховання злочинця. Прагнучи

звужити масштаби злочинності, англійці наближають тюремний режим, наскільки це можливо, до життя на волі.

На Британських островах досить розвинена система правового захисту. У кримінальному процесі захисник бере участь на стадії дізнання.

Весь адвокатський корпус ділиться на два різновиди: соліси-торів і баристерів. Соліситор — це адвокат, який веде справу до суду. Він спілкується з клієнтом, опитує свідків, добуває документи, тобто готує усі документи.

Якщо злочин тяжкий або підозрюваний не визнає своєї вини, то його справу буде розглядати суд з присяжними. У цьому випадку соліситор ніби стає слідчим і здобуває докази, виставляє своїх свідків. Провівши попереднє слідство, проінструктувавши клієнта, якої лінії йому дотримуватися, соліситор свою місію завершує, а справу продовжує баристер — адвокат, який бере на себе захист інтересів клієнта в суді. До цього він не знає ні справи, ні клієнта. Одержавши матеріали від соліситора, баристер вивчає їх, запрошує необхідні доповнення і виступає перед присяжними. Якщо в окружному суді може виступити соліситор, то у Високому суді правосуддя — виключно баристер. На відміну від соліситора, баристер не може вибирати клієнта, він нікому не може відмовити, якщо на те немає поважних причин (скажімо, веде іншу справу).

З 1986 року судові засідання в Англії відбуваються без представника державного обвинувачення. Поєдинок ведуть баристери, а звинувачення готує королівська служба обвинувачення, яка, взявши матеріали поліції, проводить необхідні експертизи, доказує вину підозрюваного. Баристер не візьме на себе звинувачення, якщо докази сумнівні.

Виникнення і розвиток незалежних держав у Центральній Європі

Незалежні держави у Центральній Європі виникли в результаті поразки у першій світовій війні Німеччини і Австро-Угорщини та революції в Росії. Ще під час війни австро-німецька адміністрація створила у Польщі “незалежний” уряд, який проводив політику співробітництва з Німеччиною і Австро-Угорщиною. У Парижі було створено Польський національний комітет, який співробітничав з країнами Антанти.

Після поразки Німеччини і Австро-Угорщини “незалежний” уряд і Польський національний комітет виступили спільно в справі утворення незалежної польської держави. Главою (начальником) польської держави став Юзеф Пілсудський, який ще у 90-і роки XIX ст. розпочав політичну діяльність у лавах Польської соціалістичної партії (ПСП). У січні 1919 р. Пілсудський призначив главою уряду представника паризької фупи Падеревського і визнав Польський національний комітет представником польських інтересів на мирній конференції. Було створено законодавчий Сейм, який затвердив Пілсудського главою держави і прийняв тимчасовий закон про організацію верховної влади (Малу конституцію). Основні постанови цього акта, які склалися лише із п'яти статей і які зберігали чинність протягом двох років, полягали у наступному: верховна і законодавча влада у державі належить Сеймові; начальник держави є представником у зовнішніх зносинах і верховним виконавцем рішень Сейму;

уряд призначається начальником держави за згодою Сейму;

начальник держави і уряд відповідальні перед Сеймом.

У кінці 1919 р. почалася польсько-радянська війна, яка закінчилася перемогою Польщі і підписанням Ризького договору (1921 р.), за яким до Польщі відійшли Західна Білорусія й Західна Україна.

Одночасно з утвердженням Малої конституції, було утворено конституційну комісію для розробки проекту нової польської конституції, яка була затверджена у 1921 р.

Конституція проголошувала Польщу республікою, у якій “верховна влада належить народowi”. Сейм, сенат, президент республіки і кабінет міністрів є лише органами влади

народу. За-

конодавча влада надається виключно парламентові, який складається з двох палат: сейму і сенату, які обираються на п'ять років на основі загального, прямого і рівного виборчого права за таємної подачі голосів і з дотриманням принципу пропорційності. Активним виборчим правом при виборах до сейму користувалися особи, що досягли 21 року. Виборче право на виборах до сейму було обмежене віковим цензом у 30 років і цензом осілості в один рік.

Закони, прийняті сеймом, затверджуються сенатом. Відкинуті ним законопроекти після повторного затвердження сеймом кваліфікованою більшістю набирають чинності.

Виконавча влада надається президентові й урядові. Президент обирається на сім років сеймом і сенатом. Кабінет міністрів призначається президентом, але несе відповідальність перед сеймом. Президент веде зовнішні зносини, укладає міжнародні угоди. Для оголошення війни й укладення миру президент повинен одержати згоду сейму.

Конституція декларує свободу слова, друку, зборів, спілок, вибору місця проживання і пересування, недоторканість особи і помешкання, рівність усіх перед законом. Праця проголошується головною основою багатства республіки, вводиться 8-годинний робочий день, передбачається широка соціальна підтримка громадян, охорона материнства і дитинства, праці підлітків, безкоштовна освіта.

Пілсудський не бачив собі місця у парламентській системі. Він називав Конституцію 1921 р. “конституткою” і відмовився балотуватися у президенти в листопаді 1922 р.

У середині 20-х років Пілсудський знову виходить на політичну арену. Йому вдається об'єднати навколо себе значні прошарки населення і, спираючись на військових і деякі партії (ППС, Визволення), він у травні 1926 р. здійснює державний переворот. Причиною перевороту було соціальне напруження в суспільстві і слабкість виконавчої влади, що ускладнювалась частими урядовими кризами. Пілсудський ішов до влади з лозунгами “захисту народу” й оздоровлення (“санації”) державного апарату.

Перебуваючи при владі, Пілсудський прагнув усмирити населення, примирити ворогуючі сторони, особливо в армії. Було відправлено на пенсію чимало генералів, проведено чистку державного апарату в центрі і на місцях. У 1935 р.

було прийнято нову конституцію. Вона переносить центр ваги державної влади на президента. Основні органи держави (уряд, сейм, сенат, суди) перебувають “під главенством” президента. Він не несе ніякої юридичної відповідальності за свої дії, він відповідальний лише перед “богом і історією”. Йому надаються важливі права: право законодавчого вето, призначення міністрів, видання декретів, вирішення питань війни і миру. Деякі питання вирішуються тільки декретами президента: організація уряду і призначення головнокомандуючого. Заступником президента є голова (маршал) сейму. Під час війни президент має право призначати собі наступника на той випадок, якщо його посада стане вакантною до укладення миру.

Пілсудський заклав основи “санації” (оздоровлення) країни. Він не терпів анархії, базікання. Якщо він помічав, що у сеймі, як йому здавалося, виникало вільнодумство, то з'являвся туди із загоном поліцейських і викидав із залу засідання неугідних депутатів.

У радянській історіографії державний переворот 1926 р. і Конституція 1935 р. характеризуються як фашистські. Проте така характеристика є не зовсім вірною.

Справа в тім, що головною метою Пілсудського було відродження національної незалежності, він прагнув відстояти самостійність Польщі, зробити її внутрішньо міцною.

У 1939 р. Польща була окупована військами фашистської Німеччини. До знищення польської державності доклав зусиль і Радянський Союз. Виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р., В. М. Молотов заявив: “Правлячі кола Польщі чимало хизувалися “міцністю” своєї держави і “могутністю” своєї армії. Проте виявилось достатньо короткого удару по Польщі спочатку німецької армії, а потім — Червоної Армії, щоб нічого

не залишилося від цього потворного дитяти Версальського договору, що жило за рахунок пригнічення польських національностей”.

Значну частину Польщі фашисти приєднали до Німеччини, а на решті території створили генерал-губернаторство.

Антифашистські демократичні організації Польщі створили Крайову раду народів (національну раду), як свій керівний центр, що об'єднував усі антифашистські військові організації і Армію людів (народну армію). Крайова рада створила місцеві підпільні органи влади у вигляді воєводських, повітових, міських і громадських рад народів. Влітку 1944 р. було створено уряд — Польський комітет народного звільнення (ПКНО), який провів у вересні 1944 р. земельну реформу, за якою землю одержували біля двох мільйонів чоловік, було націоналізовано велику і середню промисловість, транспорт, банки. Органами державної влади стали ради народів. Вищим законодавчим органом була Крайова рада народів, очолювана головою, який одночасно був і главою держави. 1 січня 1945 р. ПКНО було перетворено у Тимчасовий уряд, до якого увійшли і деякі члени емігрантського уряду на чолі з Миколайчиком. У січні 1946 р. відбулися вибори до законодавчого сейму, на яких урядові партії одержали 80% усіх голосів. Польща почала розвиватися по соціалістичному шляху.

Утворення Чехословаччини знайшло підтримку у країн Антанти. Ще у 1916 р. у Парижі почала діяти Чеська національна рада, очолювана Масариком, якому вдалося зав'язати тісні стосунки з різними чеськими і словацькими партіями, що діяли у середині країни. У листопаді 1918 р. у Празі виник Національний комітет, який взяв владу до своїх рук і проголосив незалежність Чехословаччини. Було скликано Тимчасові національні збори із представників усіх партій. У лютому 1920 р. Національні збори прийняли конституційну хартію та деякі інші закони, що в цілому склали конституцію країни, одну із найдемократичніших у Європі.

Конституція проголошувала Чехословаччину демократичною республікою з виборним президентом. Законодавча влада була зосереджена у Національних зборах, які обиралися на основі загального виборчого права та таємного голосування. Національні збори склалися з двох палат: палати представників і сенату. Правом обирати палату представників наділялись громадяни віком від 21 року, а сенат — віком від 26 років. Палата представників обиралася на шість років, а сенат на вісім. Виборчий закон передбачав обрання депутатів за списками.

Главою держави був президент, який обирався на сім років кваліфікованою більшістю Національних зборів. Він мав право укладати міжнародні договори, вводити військовий стан, скликати і розпускати Національні збори, повертати із своїми зауваженнями прийняті палатами законопроекти, призначати і звільняти міністрів, здійснювати верховне командування збройними силами.

Президент мав право втручатися в урядову діяльність, вимагати від міністрів доповідей з будь-якого питання.

Для розгляду питань про конституційність законів створювався конституційний суд, який частково призначався президентом, а частково складався із членів верховного і вищого адміністративного судів. Останній розглядав спори між громадянами і адміністративними органами.

Конституція проголошувала різноманітні права і свободи громадян.

Коли Чехословаччина була окупована фашистською Німеччиною, то у країні було встановлено режим відкритого терору. Після того, як було звільнено частину Чехословаччини, у м.Кошіце прибули з еміграції президент Бенеш і Тимчасовий уряд (квітень 1945 р.), відразу ж було сформовано уряд із усіх партій, який провів земельну реформу і націоналізацію промисловості. У 1946 р. пройшли вибори до Установчих зборів,

у яких комуністи разом із соціал-демократами одержали 154 мандати із 300. Із 22 міністрів — членів кабінету — десять були комуністами. Уряд очолив лідер комуністів К.Готвальд. У лютому 1948 р. комуністи, провівши масові репресії, здійснили державний переворот і Чехословаччина пішла по соціалістичному шляху розвитку.

Югославія, як держава, виникла після того, як у жовтні 1918 р. у М.Загребі було скликано Центральне народне віче словенців, хорватів і сербів, яке прийняло постанову про утворення “Королівства сербів, хорватів і словенців”. Було створено уряд із представників усіх партій країни.

Прийнята у 1921 р. конституція вручала законодавчу владу королю і народній скупщині, а виконавчу владу — королю, який користувався правом затвердження законів, скликання і розпуску народної скупщини, оголошення війни, укладання миру. Народна скупщина обиралася громадянами, що до-сягли 21 року. Жінки і військовослужбовці не мали права голосу. Конституція гарантувала широкі права і свободи громадян.

У 1931 р. було прийнято нову конституцію, яка значно обмежувала права громадян. Законодавчий орган складався із народної скупщини і сенату. Виконавча влада належала королю.

Вибори народної скупщини проводилися за партійними списками, а сенат складався з половини обраних і половини призначених королем членів. Міністри були відповідальні тільки перед королем.

На початку квітня 1941 р. Югославія була окупована військами фашистської Німеччини. Під час народно-визвольної боротьби виникали комітети, які займалися наданням допомоги партизанським загонам і які поступово переросли в органи влади. У листопаді 1942 р. було скликано з'їзд народних комітетів — Антифашистське віче народного звільнення Югославії (АВНЗЮ), на якому було обрано виконавчий комітет, який складався із голови, секретаря і п'яти членів. Після звільнення Югославії від фашистської окупації відбулися вибори Установчих зборів, які у листопаді 1945 р. відмінили монархічну форму правління і проголосили Югославію народною республікою. Установчі збори прийняли конституцію, за якою законодавча влада вручалася Народній скупщині, що складалася з двох палат: Союзної скупщини і Скупщини національностей. У міжсесійний період верховна влада належала колективному президенту — Президії Народної скупщини. Жінки одержали рівні права з чоловіками.

В Югославії було проведено земельну реформу і націоналізацію деяких галузей народного господарства.

За Сан-стефанським мирним договором 1878 р. Болгарія одержувала незалежність. Правда, Берлінський конгрес визнав урізане Болгарське князівство, що перебувало у васальній залежності від Туреччини. Проголошення повної незалежності сталося у 1908 р., коли Болгарське князівство було перетворене у царство. Ще у 1879 р. Установчі збори у м.Тирнові прийняли конституцію Болгарії, яка з деякими поправками діяла до другої світової війни.

За Конституцією Болгарія була конституційною монархією. Законодавча влада належала Народним зборам, що обиралися чоловіками, старшими 21 року. Цар мав право затверджувати або відкидати закони, прийняті зборами. Міністри несли відповідальність не тільки перед царем, але й перед Народними зборами.

Болгарія змушена була піти на союз з Німеччиною і була у стані війни з країнами антигітлерівської коаліції.

Антифашистський рух очолив Отечествен фронт, який виник у 1942 р. і до якого ввійшли декілька партій, в тому числі комуністична. В ніч з 8 на 9 вересня 1944 р., відразу після переможного народного повстання, Болгарію було проголошено республікою.

У Болгарії, як і в інших країнах Центральної Європи, було проведено земельну реформу і

націоналізацію промисловості.

Для всіх країн центральної Європи характерним було те, що національно-визвольну боротьбу проти фашизму повсюди очолювали комуністи, які, залучаючи широкі верстви населення, створили Народні національні фронти. Ці народні фронти створили збройні сили і самі зробилися органами державної влади. Після перемоги над фашистською Німеччиною комуністи, спираючись на радянські війська, що були в усіх країнах центральної Європи, вдаючись частково до насилля і використовуючи ідеї про необхідність встановлення соціальної справедливості, зміцнення “демократії” і державності, взяли владу до своїх рук і почали будівництво соціалізму.

Законодавство східноєвропейських країн, що стали на соціалістичний шлях розвитку, було спрямоване на зміцнення соціалістичної власності і на захист соціалістичних режимів. Якщо конституційне, цивільноправове і трудове законодавство у цілому формально декларувало різноманітні права і свободи, рівноправність чоловіка і жінки, право на працю і соціальний захист, то кримінальне мало яскраво виражений репресивний характер. Воно було спрямоване на переслідування за замах на новий політичний і економічний лад (польський закон “Про охорону держави” 1944 р., болгарський “Про захист народної влади” 1945 р.), на суспільну власність, проти спекуляції, “чорної торгівлі” (чехословацький закон “Про переслідування чорної торгівлі та подібних дій” 1947 р., польський “Про боротьбу з дорожнечою і надмірним прибутком” 1947 р., болгарський “Закон про постачання і ціни” 1945 р.).

Для кримінального законодавства європейських соціалістичних країн характерною була жорстокість покарань. Разом з тим воно переслідувало за мету перевиховання особи, уніфікацію поведінки та мислення громадян. Тому воно передбачало такі міри покарання, як виправні роботи без позбавлення волі, громадський осуд, умовне засудження.

Було знищено демократичні судові установи. Структура і організація судових органів були спрощені. Формально існував принцип виборності суддів та їх відповідальність перед виборцями, але фактично вони призначалися і зміщувалися правлячою партією. Прокуратура була обмежена тільки функцією підтримання державного звинувачення, хоча пізніше їй було надано формальне право нагляду за дотриманням законності.

Кримінально-процесуальне законодавство формально базувалося на принципах законності, гласності, публічності, праві звинувачуваного на захист, змагальності, презумпції невинності, але на практиці і органи слідства, і суду їх не дотримувалися.

Застосовувані країнами Східної Європи форми і методи будівництва соціалізму вирішили їх долю наприкінці 80-х років.

Зміст

Вступ

Держава право Стародавнього Єгипту

Держава право Стародавнього Вавілону

Держава право Стародавньої Індії

Держава право Стародавнього Китаю

Держава право Стародавньої Греції

Держава право Стародавнього Риму

Держава право франків

Держава право феодальної Франції

Держава право феодальної Англії

Держава право феодальної Німеччини

Арабський Халіфат

Держава право західних і південних слов'ян

Держава право феодальної Росії (XIV-XVII ст.ст.)

Виникнення і розвиток буржуазної держави і права в Англії (середина XVII—XIX ст.ст.)

Виникнення і розвиток держави і права США

Утворення і розвиток буржуазної держави і права у Франції

Виникнення і розвиток буржуазної держави і права у Німеччині.

Об'єднання Німеччини

Виникнення і розвиток буржуазної держави і права в Японії

Паризька Комуна і утворення третьої республіки у

Франції

Держава і право Росії XIX — початку XX ст.ст.

Революція в Росії і виникнення та розвиток радянської держави і права

Держава і право США новітнього періоду

Держава і право Німеччини новітнього періоду

Держава і право Франції новітнього періоду

Держава і право Англії новітнього періоду

Виникнення і розвиток незалежних держав у Центральній Європі